

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR ELMLƏR
seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3
2019

DİLÇİLİK

UOT 811.11

GERMANŞÜNASLIQDA ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI

R.H.HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
rena_huseyn@mail.ru

Geniş, müxtəlif konsepsiya, mental anlayışı, fiziki hadisə, lingvistik hadisə, subyektiv psixoloji hadisə kimi zaman diqqəti cəlb edir. Obyektiv vaxt insan şüurundan asılı olmayaraq ölçülməz bir başlanğıc və sonudur. İnsanın obyektiv zamanı qavraması onun indiki, keçmiş və gələcəyi anlamaq kimi qəbul edilir. Məqalədə German dilçiliyində zaman kateqoriyası təhlil edilir və müəlliflərinin fikirləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: zaman axını, xüsusiyyət, qrammatik, feil strukturları, obyektiv zaman

Zamanın öyrənilməsində qrammatik aspekt bu kateqoriyanın hərtərəfli öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Zaman hərəkət, hadisələrin dəyişməsi ilə bağlıdır ki, bu da öz əksini feildə tapır. Hərəkətin zamanda axını, eləcə də zaman səciyyəli digər xüsusiyyətlər feildə həm leksik, həm də qrammatik ifadə olunur. Bəsit dillərdə zamanın qrammatik kateqoriyası daha zəif ifadə olunur, daha inkişaf etmiş dillərdə o, əhəmiyyətli rola malikdir və zaman münasibətlərinin ifadə formasının şəklini dəyişdirir. Maraqlıdır ki, qədim yəhudi dilində feilin zaman sistemi mövcud deyildi, indoneziya dilində zamanın qrammatik kateqoriyası ümumilikdə yoxdur, zaman aspekti isə leksik və ya nitq situasiyası ilə reallaşır.

Zaman qrammatik kateqoriya olaraq, birbaşa zamanla korrelyasiyadadır. Bəzi dillər yalnız iki zamana (keçmiş - keçmiş olmayan, gələcək - gələcək olmayan) malikdir, onlardan bəziləri isə üç zamana (adətən, keçmiş, indiki, gələcək) malikdir. Ən çox zamana malik olan dil Afrika dili olan Bamilek-Dşanq dilidir. Ənənəvi qrammatiklər, əsasən, “zaman” termininin əvəzinə tərz və modallıq anlayışından istifadə edirlər. Lakin zaman burada obyektiv xarakterlidir.

Qrammatik zamanda feillər zamanla bağlı münasibətləri ifadə etmək üçün dəyişir. Məsələn: run/ran. Obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında münasibətlər üst-üstə düşür. İndiki zamanda hərəkət, əsasən, keçmiş və ya gələcəyə keçid edir, məsələn: “The train leaves in 5 minutes”, burada hərəkət

gələcəyə keçid edir. Keçmiş zamanda hərəkət gələcəyə və ya keçmişə keçid edir, məsələn: “Could I try it on?” Biz bunu kontesktdən kənarında indiki zamanda baş vermiş hərəkət kimi, cümləni isə keçmişə istinad kimi götürdükdə obyektiv və qrammatik zamanın fərqli olduğunu görə biləyik. Zaman feillərin dəyişmə üsulunu təsvir edir, ingilis dilində iki geniş zaman vardır: indiki və keçmiş. Zaman müxtəlif zamanda feil strukturlarını yaratmaq üçün tərzlə uyğunlaşır [13, 226].

R.Lassın ulu Avropa feil sistemi ilə bağlı mövqeyi germanşünaslıqda daha qabarıqdır [7]. Hind-Avropa feil sisteminin rekonstruksiyasını nəzərə alaraq müəllif feilin aşağıdakı flektiv kateqoriyalarını irəli sürür: növ (aktiv vs. Passiv), feil forması (indikativ vs subyektiv vs. optativ vs imperativ), şəkil-zaman (prezens vs. aorist vs. perfekt). R.Lassın hind-Avropa sxeminə uyğun olaraq, prezens indiki zamanda adi və ya uzunsürən hərəkəti göstərir, aorist – keçmişdə baş verəcək hərəkəti, perfekt bitmiş hərəkəti bildirir. Ümumgerman mərhələsində zaman kateqoriyası german feil sistemində mərkəzi mövqeyə malikdir, şəkil mənalarının ifadəsi ilə sıx bağlıdır. O, təsnif edilmiş kateqoriya sahəsində dəyişikliklərə məruz qalır və hind-Avropa morfologiyasının vacib hissəsini əhatə edir. Prezens və preteritin oppozisiyası german feil paradigmasında fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Qrammatikada zaman feil hərəkətinin və ya mövcudluğun vəziyyəti, məsələn, indini (nəşə indi baş verir), keçmiş (nəşə əvvəl baş verib) və ya gələcəyi (nəşə baş verəcək) bildirir. Feil tərzə malikdir ki, o da feilin vəziyyəti haqqında məlumat verir. Onlar sadədir, progressivdir, bitmiş və ya bitməmişdir. Sadə feil indiki, keçmiş və gələcək zamanın əsas formalarını əhatə edir. Sadə tərzli feil həmişə hərəkətin bitmişliyi və ya bitməmişliyinə işarə etmir. Davam edən və bitməmiş hərəkət üçün biz progressiv zamandan istifadə edirik. Hərəkət bitib, biz bitmiş və bitmiş progressiv zamandan istifadə edirik. Məsələn:

I walked (sadə keçmiş)

I am walking (present continuous, hərəkət davam edir)

I was walking (past continuous, hərəkət keçmişdə davam edir)

I will be walking (future continuous, hərəkət sonra baş verəcək)

I have walked (present perfect, hərəkət bitmişdir)

I had walked (past perfect, hərəkət keçmişdə bitmişdir)

I will have walked (future perfect, hərəkət gələcəkdə bitəcək)

I have been walking (present perfect progressive, daimi hərəkət bitmişdir)

I had been walking (past perfect progressive, keçmişdə daimi hərəkət keçmişdə bitmişdir)

I will have been walking (future perfect progressive, daimi hərəkət gələcəkdə bitəcək) [20].

Feilin qrammatik kateqoriyasının əsas məzmunu subyektin nitqində obyektiv zamanın spesifik dil əksidir [2; 9]. Zaman linqvistik kateqoriyadır və iki müxtəlif formaya malikdir. İki cümləyə nəzər salaq: a) I watched TV last night;

b) I wish you would leave. Keçmiş zaman birinci cümlədə keçmiş vaxtı, eləcə də ikinci cümlədə gələcək vaxtı bildirir. İndiki zaman birinci cümlədə vaxtsız, zamansız vərdişi, ikinci cümlədə indiki zamanda meydana gəlməyən gələcək hərəkəti ifadə edir. Beləliklə, qrammatik kateqoriyalar həm formal, həm də qeyri-formal üsullarla ifadə oluna bilər. Bu meyarlara uyğun olaraq ingilis dili iki zaman fərfinə malikdir: keçmiş və indiki. İngilis dilində zaman kateqoriyası dəqiqliklə feil formalarında öz əksini tapır. Bu kateqoriya hərəkətin nitq anına və ya keçmiş və ya gələcəkdə konkret anına münasibətini ifadə edir. Zaman kateqoriyası bu baxımdan tərz kateqoriyası ilə sıx əlaqəlidir.

B.Komrinin zaman nəzəriyyəsinə görə, mütləq zamanlar indiki zamanı deyktik mərkəzi kimi qəbul edir. Üç mütləq zaman indiki, keçmiş və gələcək zamandır. Nisbi zamanlar isə söyləm anına uyğun gəlməyən əlavə kontrol nöqtə ilə müəyyənləşdirilir [3, 122]. Mütləq-nisbi zamanlarda “kontrol nöqtəsi indiki zamana nisbətə müəyyənləşir və situasiya zamanda kontrol nöqtəsinə münasibətdə yerləşir” [3, 125)].

Komri Reynbaxın primitivlərini qəbul edir: S (nitq anı), E “hadisənin zamanı” və R (kontrol nöqtəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq bu primitivləri zaman və tərz fərqlərini təyin etmək üçün işlədilir. Lakin Reynbaxdan fərqli olaraq, o, münasibətlərin üç qaydasından istifadə edir: “stimul”, “əvvəl” və “sonra” [3, 122]. Mütləq zamanlar S və E arasında münasibəti ifadə edir. Kontrol nöqtəsi mütləq-nisbi zamanların ifadəsində rol oynayır. Zamanlar temporal münasibətlərin iki növünü göstərir: R və S arasında və R və E arasında. E və S-nin nisbi mövqeyinin qeyd olunması vacibdir [3, 125]. İngilis dilində sadə keçmiş və indiki bitmiş zaman arasında fərq verilmir, zamanda yerləşmə şərtlərinə görə bitmiş zaman keçmişdən fərqli deyildir [3, 78].

Aşağıdakı sxem zamanın konseptuallaşmasını əks etdirir; bu, insanın təbii dilində zamanın markalanması üçün qənaətbəxş sayılır:

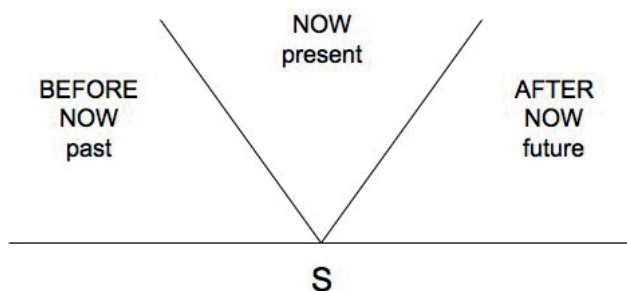

Diagram zamanı düz xətt kimi göstərir, keçmiş sol, gələcək isə sağda verilir.

İndiki an bu xəttə nöqtə kimi göstərilir və S-lə verilir. Bəzi şeylər bilərəkdən təyin edilməmiş qalır. Dairəni formalaşdırmaq üçün zaman xəttinin ya sol, ya da sağla məhdudlaşması məsələsi də bunlardan biridir. Qeyd olunmalıdır ki, bu, vacib fəlsəfi sualdır, lakin bunun zamanın qrammatikasına aiddir-

yəti yoxdur. Beləliklə, keçmiş situasiya zamanda indiki zamanı saymadan əvvəl, gələcək situasiya isə zaman anında indiki zamanın ardınca baş verir, mövcud olan situasiya davam etməsindən və təkrar olunmasında asılı olmayaraq, zamanda indiki zamanı özünə daxil edərək baş verir, bu zaman onun daha kiçik və ya böyük zaman kəsiyini əhatə etməsi əhəmiyyət daşıyır. Bu, zaman konsepsiyasını zaman xətti situasiyası ilə bağlayır və zaman linqvistik kateqoriyası üçün vacib məna daşıyır [3, 6].

Maraqlıdır ki, zamanda müəyyən məqam və ya zamanın müəyyən kəsiyi bəzi xalqların dilində dəqiq göstərilir, yəni bunun üçün artıq mövcud olan qrammatik nümunələr mövcuddur, bu qrammatik nümunələr uyğun leksik ünsürlərlə birləşərək dəqiqlik əmələ gətirir, məsələn, 11.50 bazar günü. Lakin bəzi mədəniyyətlərdə isə bu zaman kəsiklərinə əhəmiyyət verilmədiyindən bu dəqiqlik yoxdur. Məsələn, Avstraliya dilində “bu gün” və “indi” sözlərini leksik olaraq ayırmaq mümkün deyil [3, 7-8; 4, 498-499]. T.Veber feili zamanla obyektiv zamanı fərqləndirir və feili zamanın hərəkətin perspektivlərinə, ona münasibətlə, uyğun nöqtəsi ilə əks olduğunu qeyd edir [14, 25-26].

Zamanda yerləşmənin ifadəsi dilin qrammatik sisteminə birləşdirilir. Yerləşmənin zamanda leksikləşmiş ifadəsi onun dilin leksikasına inteqrasiyasını göstərir, bununla belə, dilin qrammatik strukturu üçün heç bir nəticəyə malik deyil. Zamanda qrammatikləşmə yerləşməsindən fərqli olaraq, leksikləşmə iki parametrlə korrelyasiya edilir: məcburi ifadə və morfoloji sərhad. İngilis dilində “I bought a car last year” cümləsini misal götürək. Qeyd olunmalıdır ki, “zaman seçimi cümləni anomal edir, bununla belə, situasiya keçmişdə baş veribsə, birmənalı olaraq keçən ildə ifadə olunur” [10, 266]. G.Buji qeyd edir ki, zaman bütöv cümlə üzərində hərəkət sferinə malikdir [1, 30].

Niderland dilində feillər güclü, zəif və qeyri-müntəzəm olan növlərə bölünürdü. Güclü feillərə bu feilləri misal göstərmək olar: grijpen “tutmaq” - greep - gegrepen; kiezen “seçmək” - koos - gekozen; vinden “tapmaq” - vond - gevonden; lezen “oxumaq” - las - gelezen; spreken “danışmaq” - sprak - gesproken; dragen “aparmaq” - droeg - gedragen; hangen “asmaq” - hing - gehangen. Zəif feillərə isə bu feilləri misal gətirmək olar: maken “etmək” - maakte - gemaakt; wonen “yaşamaq” - woonde - gewoond; zetten ‘сажать’ - zette - gezet; schudden “sil-kəlmək” - schudde - geschud. Qeyri-müntəzəm zəif feilləri isə bunlardır: brengen “gətirmək” - bracht - gebracht; denken “fikirləşmək” - dacht - gedacht; kopen “almaq” - kocht - gekocht; zoeken “axtarmaq” - zocht - gezocht.

İndiki zamanda güclü və zəif feillər, demək olar ki, eyni cür təsnifləndirdi. İndiki zaman təsniflənməsini noemen “adlandırmaq” feilində göstərmək olar: İndiki zaman: tək: I ş. noem, II ş. Noemt, III ş. noemt, cəm: I və III ş. noemen, II ş. noemt. Keçmiş zamanda təkdə bütün şəxslər üçün noemde, cəmdə bütün şəxslər üçün noemden. Gələcək zaman I zullen və infinitiv I-lə düzəlirdi, məsələn: ik zal noemen. Gələcək II isə zullen + infinitiv II-lə düzəlir, məsələn: ik zal genoemd hebben. Qeyd olunmalıdır ki, feil zamanlarında sırf niderland xüsusiyyəti mövcuddur ki, bu da xüsusilə vacib hadisələri və nəqli daha da

canlandırmaq üçün tarixi perfektdən istifadə olunurdu [16]. Niderland dilində feilin zaman kateqoriyası cəmdə feilin şəxs sonluqları ilə nizama salınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hind-Avropa dilində keçmiş zamanda feil kökünə vurğusuz heca əlavə olunur. Reduplikasiya german dilləri ilə məhdudlaşmır, bu, hind-Avropa hadisəsi kimi göstərilir (lat. *meminī* “mən xatırlayıram”) və hərəkətin bitkinliyi mənası ilə, yəni perfektlə əlaqəlidir (lat. *pellō - pepulī* “itələyirəm – itələdim”). Qot dilindən başqa, digər german dillərində reduplikasiya tək-tük formalarla göstərilir: *hatan – hēht*. Beləliklə, bu hadisə german dillərinin qədim mərhələsində qeyri-məhsuldar olmuşdur [19].

German dillərində bəzi feillər mövcuddur ki, onların keçmiş zaman formaları dəyişir, lakin indiki mənaya malikdir. Onlarda leksik məna hind-Avropa tərz sistemindən German zaman sisteminə keçid dövründə tərz mənası ilə müqayisədə daha çox dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn: *wait I know* hind-Avropa preterit formasının *weyd* kökündə yaranmışdı [15]. İngilis dilində olduğu kimi, dat dilində indiki zamanda bütün feillər qaydalı olmuş və güclü feillər yalnız keçmiş zamanda aşkar görünür [5, 170].

German feil sistemi protohind-Avropa feil sistemindən iki yeniliyi ilə fərqlənirdi: 1. İki zamana qədər sadələşmə: indiki (gələcək mənasını ötürə bilən) və keçmiş (bəzən “preterit” adlanan, “I did, I have done, I had done, I was doing, I have been doing, I had been doing” kimi bütün mənalara özündə əks etdirən). 2. Dental suffiksi işlətməklə preterit və feili sifət (keçmiş) göstərməklə yeni yolun inkişafı.

German feillər iki yerə bölünmüşdür: güclü və zəif. Hər ikisinin ünsürləri preterit-indiki feillərdə mövcud idi. Müxtəlif fərqlərə baxmayaraq, bir çox feil bu kateqoriyanın yalnız birinə daxil ola bilər. Yalnız hind-Avropa hissələrindən təşkil olunmuş iki feil tam olaraq qeyri-müntəzəmdir [17].

German dillərində bir çox feillərdə dental suffiks işlənir və bu feillər zəif feillər adlanır. Güclü feillərinin sayı german dillərində dəyişir və bitmiş feili sifət suffiks qəbul etmir. Bunu aşağıdakı misalda görmək olar: *thank- thank-ed thank-ed* (ingilis); *dank-en dank-te ge-dank-t* (alman); *takk-etakk-ede takk-et* (Danish); *takk-atakk-aði takk-að* (farer); [2] *blijv-en bleefge-blev-en* “qalmaq” (dat); *bleiw-en bloufbliw-en* (Lüksemburq); *blív-ableivblív-in* (farer); *blí-blevblív-it* (isveç) [6]. Hadisələrin xronoloji ardıcılığı haqqında görüşlərin ifadəsi ilə bağlı taksisin funksional-semantik kateqoriyası önə çəkilir.

Zaman kateqoriyasının müxtəlif dillərdə fərqli ifadə vasitələri vardır. Zaman formalarının kəmiyyəti qohum olmayan dil ailələrinin, eləcə də eyni dil ailəsinin tərkibində dəyişir. Daha qədim dillərdə, bir qayda olaraq, iki tip zaman formaları – indiki və keçmiş zaman formaları bir-birinə qarşı qoyulur [18], dillərin daha sonrakı inkişaf dövründə isə zaman formalarının kəmiyyəti artmışdır. İndiki zamandan indi baş verən hərəkət və situasiyanı göstərmək üçün istifadə olunur, məsələn, holland dilində “*ik zing*” - “mən mahnı oxuyuram”, keçmiş zamanda isə zamanın daha erkən anlarından baş verən hərəkəti göstərmək üçün istifadə edilir, “*ik zong*” - “mən mahnı oxudum” [12, 20].

İngilis dilində indiki bitmiş zamanın semantik nüvəsi keçmişdə müəyyən zamanda baş verən situasiyaya keçid edir və iki bitmiş zamanı özündə əks etdirir, a) təcrübi bitmiş, 2) rezultativ bitmiş). Bunu aşağıdakı cümlələrdə görmək olar: a) “Mary has visited Paris” “Meri Parisə getmişdir” (onun Parisə getməsi relevant now) [təcrübi perfekt]; b) “Mary has moved to Paris” “Meri Parisə köçmüşdür” (o, hal-hazırda Parisdə yaşayır) [nəticəli perfekt] [9; 11].

Zaman kateqoriyasının dilin daha erkən mərhələlərində mövcudluğu indiki – bitmiş qarşıdurmasında təzrlə bağlı mahiyyətin ilkinliyinə şahidlik edir. Bir çox təcrid edilmiş dillərdə ümumilikdə zaman kateqoriyası mövcud deyil, zaman mənaları aspektual konstruksiyalar vasitəsilə hərəkətin bitkinliyi/qeyri-bitkinliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Booij G. Against split morphology. In: Booij, Geert & Jaap van Marle (eds) *Yearbook of Morphology 1993*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. pp.27-49.
2. Bache C. the study of aspect, tense action. Berlin/N.Y, Peter Lang.1997, 348 p.
3. Comrie B. Tense. Cambridge: CUP., 1985, 7-8
4. Dixon R.M.W. A Grammar of Yidiny. Cambridge Studies in Linguistics 19. Cambridge: CUP.Dixon, 1977, pp.498-499
5. Donaldson B. Dutch A Comprehensive Grammar. 2nd edition. Routledge. Taylor and Fransis grup, London and New York. 2008, 428 p.
6. Knooihuizen R., Odile A.O., Strik Gerbrich de Jong. Frisian strong and weak verbs in the face of Dutch influence: a synchronic and experimental approach. *Journal of Comparative Germanic Linguistics*, March 2018, <https://www.rug.nl/research/portal/files/56765174/10.10072Fs1082801890948.pdf>
8. Lass R. Old English. A Historical Linguistic Companion / R. Lass. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994, 300 p.
9. Leech G.N. Meaning and the English Verb. London/N.Y., Longman, 1974, 131 p.
10. Östen D., Velupillai V. Tense and aspect. *The World Atlas of Language Structures (WALS)*. Oxford: Oxford University Press., 2005, pp.266-272.
10. Portner P. The (temporal) semantics and (modal) pragmatics of the perfect. *Linguistics and Philosophy*, 2003, 26, pp.459-510.
11. Ritz M.-E. Perfect tense and aspect. *The Oxford handbook of tense and aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp.881-907.
12. Roos N.The weak past tense in Dutch and Low German. Publisher Ipskamp Drukkers, 2009, PhD diss., p.20, 239 p.
13. Thornbury S. An A-Z of ELT: A Dictionary of Terms and Concepts Used in English Language Teaching. Oxford, UK.: Macmillan Education, 2006, 256 p.
14. Weber T. Das Tempussystem des Deutschen und des Fransosischen, 1954, p. 25-26
15. <http://www.flandershealth.us/germanic-languages/the-verb.html>
16. Основы грамматики нидерландского (голландского) языка // <http://www.languages-study.com/nederlands-grammar.html>
17. German sentence structure // <https://www.lonweb.org/links/german/lang/021.htm>
18. Grammaticalization in Germanic languages // <http://members.unine.ch/martin.hilpert/GIGL.pdf>
19. https://studopedia.ru/10_136998_glagol-v-obshcheindoeuropeyskom-i-obshchegermanskom.html; <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/gotol>
20. Understanding Verb Tenses // <https://www.thoughtco.com/tense-grammar-1692532>

ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В ГЕРМАНИСТИКЕ

Р.Г.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Как широкое, разнообразное понятие, понятия менталитета, физического события, языкового события, субъективного психологического события время привлекает внимание. Объективное время неизмеримое начало и конец независимо от человеческого сознания. Попытка человека понять объективное время воспринимается как его настоящее, прошлое и будущее. В статье рассматривается категория времени в германистики и анализируются взгляды авторов на нее.

Ключевые слова: поток времени, характеристика, грамматика, глагольные структуры, объективное время

THE STUDY OF TENSE CATEGORY IN GERMANIC LINGUISTICS

R.H.HUSEYNOVA

SUMMARY

As a broad, diverse concept, the concept of mentality, physical event, linguistic event, subjective psychological event, the time draws attention. The objective time is an immeasurable start and end regardless of human consciousness. Man's attempt to understand objective time is perceived as his present, past and future. The article analyzes the tense category in Germanic linguistics and reviews the authors' views on it.

Keywords: time stream, feature, grammar, verb structures, objective time

UOT 800; 81`271

NİTQİ TƏSİRİN TƏSNİFATI, VASİTƏLƏRİ VƏ ÜSULLARI

K.Ə.HƏBİBOVA

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

konul_habibova@mail.ru

Nitq unikal dil hadisəsi kimi bir çox elm sahələrinin tədqiqat predmetidir. Bu məqalədə nitqi təsirin müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatından, nitqi təsirin ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Nətiqlərin dinləyicilərə göstərdiyi nitqi təsir zamanı istifadə edilən üsullar da xüsusi olaraq araşdırılır. Məqalədə aparılan araşdırma zamanı belə bir qənaətə gəlinir ki, nitqi təsir psixolinqvistik hadisə olmaqla bərabər, həm də sosiolinqvistik səciyyəlidir. Nitqi təsirin üsulları və vasitələri isə sadəcə olaraq dil elementlərindən deyil, həm də dilxarici amillərdən bilavasitə asılıdır.

Açar sözlər: nitqi təsir, ünsiyyət, nitq, dil, psixolinqvistika, sosiolinqvistika

Dil törəməsi olan nitq ictimai həyatın, demək olar ki, əsasını təşkil edir. Nitqin olmadığı sahəni təsəvvür etmək olduqca çətindir. Hazırda bu fenomenal hadisə bir çox həmhüdüdü elm sahələrinin predmetinə çevrilib. Dildən törəməsinə baxmayaraq, nitq və dil bir çox cəhətlərinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. S.S.Hüseynov qeyd edir ki, “dilənin və nitqin quruluşuna eyni meyarlarla yanaşmaq olmaz. Dilin quruluşu onun böyük vahidi olan cümlədə öz əksini tapır, həm də o, danışanın ifadəsindən, fərdi zövqündən tam asılı deyil. Nitqin quruluşu isə cümlədən başlanır, cümlələr silsiləsini, abzasları, bütövlükdə fikrin tamamlanmasını bildirən mətni əhatə edir” [1, 22]. Dildən fərqli olaraq, danışq aktının əsası olan nitq parçaları semantik cəhətdən tamalandıqda ünsiyyət aktını şərtləndirir. Ünsiyyətin əsasında isə nitq vasitəsilə kommunikaantların bir-birinə göstərdikləri qarşılıqlı təsir dayanır.

Bir çox tədqiqatçılar (F.Zimbardo, M.Lyayppe [11]; İ.A.Стернин [18] və b.) haqlı olaraq qeyd edirlər ki, istənilən ünsiyyət hər bir halda verbal və ya qeyri-verbal səviyyədə göstərilən təsirdir. Bu baxımdan nitqi öyrənən elmlər qarşısında müasir dövrdə dayanan və bir çoxlarının diqqətini çəkən əsas məsələlərdən biri nitqi təsirin mexnizm özəlliklərinin, bu mexanizmin ünsiyyət prosesində hansı yollarla realaşdırılması və bu təsire qarşı yönələn qoruma vasitələrinin araşdırılmasıdır.

Ünsiyyət prosesinin əsasını təşkil edən nitqi təsire ümumi cəhətdən

yanaşdıqda, onu aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnif etmək olar:

1. Nitqi təsir yalnız bir insana yönələrək monoloji olduğu kimi, dialoji xarakterə də malik ola bilər. İkinci halda bu təsirin əsas məqsədi hər hansı bir biliyə malik olan ikinci tərəfdən müəyyən bir məlumat və ya informasiya əldə etməkdir.

2. Nitqi təsiri onun ictimai funksiyasına görə ictimai təsir forması kimi dəyərləndirdikdə, nəzərə alınmalıdır ki, bu zaman nitqi təsir təkistişamətli və böyük bir sosituma qarşı yönəldilir. Bu məqamda nitqi təsirin təsnifatı baxımından L.L.Fedorova öz tipologiyasını təqdim edir: 1) ictimai təsir; 2) iradənin ifadə edilməsi; 3) izah etmə və məlumatlandırma; 4) dəyərləndirmə və emosional nitqi təsir növləri [20, 46-51].

Üstünlük təşkil edən nitq aktlarında nitqi təsirin qeyd edilən tipologiyasını tamamlayan M.R.Jeltuxina nitqi təsirin aşağıdakı növlərini qeyd edir: ictimai, iradənin ifadə edilməsi / məlumatlandırıcı və ya izahedici və emosional dəyərləndirmə təsiri. Bu cür fərqləndirmə nitq aktlarının və nitq janrlarının təsnifatı ilə oxşarlıq təşkil edir. Əslində nitqi təsir məsələsinə bir-birindən fərqli yanaşmalar mövcud olduğundan bu barədə yekdil fikir yoxdur. Bu baxımdan dilçilik ədəbiyyatında rast gəldiyimiz mövcud təsnifat və yanaşmaları nəzərə alaraq nitqi təsirin təsnifatını aşağıdakı qaydada nəzərdən keçirək:

1. Perlokutiv effekt (adresatın reaksiyası) nöqtəy-nəzərindən nitqi təsirin aşağıdakı təsnifatını [14] təqdim etmək olar: qiymətləndirici, emosional və rasional;

2. Subyekt və təsir obyektı arasındakı birbaşa ünsiyyətə görə nitqi təsiri iki qrupa ayırmaq olar: vasitəsiz (əlaqəli) və vasitəli (distansional) nitqi təsir;

3. Ətraf aləmin xarakterinə görə isə nitqi təsiri individuallaşdırılmış və vasitəli nitqi təsir olmaqla iki qrupa ayırırlar [11].

4. Subyektin obyektə olan münasibətinə görə isə nitqi təsir birbaşa, dolay, dolay təsirin elementləri ilə birbaşa və birbaşa elementlərin təsiri ilə dolay ola bilər [17].

5. Nitq aktlarının dərk edilməsi prinsiplərinə görə isə biz V.İ.Karasikin təklif etdiyi kimi [12], nitqi təsirin məqsədli istiqamətlənən (birbaşa dominant şəxs, qanuni hakimiyyətin idarəedicisi, ictimai statusuna görə ən yüksək mövqedə dayanan şəxs tərəfindən həyata keçirilən, manipulyativ xarakterə malik nitqi təsir və məqsədsiz yönələn qeyri-iradi nitqi təsir [10] olmaqla iki qismə ayrılmasının tərəfdarıyıq. Birinci halda nitqi təsirin mexanizmini inandırma və təlqinetmə, ikinci növ nitqi təsirin mexanizmini isə yoluxdurma və təqlid etmə təşkil edir.

İ.A.Sternin nitqi təsirin yuxarıda qeyd edilən mexanizmləri ilə yanaşı aşağıdakı əsas vasitələri də əlavə edir: isbatlamaq, dilə tutmaq, and içmək, əmr etmək, xahiş etmək, təhrik etmək [17].

Lakin manipulyativ nitqi təsiri araşdıran Ye.V.Denisyuk hesab edir ki, bu cür bölgü doğru deyil, belə ki, burada subyektin nitqinin formalaşdırılması əsas götürülür və nitqin obyektinin daxili aləmi kənarında qalır [8]. Lakin onun bu iddiası bizə inandırıcı gəlmir. Belə ki, nitqi təsiri formalaşdırın və onun

yanarına təşəbbüs göstərən məhz elə nitqin subyektidir. Təbii ki, belə olduğu halda subyektin mövqeyi daha üstün hesab edilməlidir.

6. Simmetriklilik meyarlarına görə konstruktiv və qeyri-konstruktiv təsir növləri də fərqləndirilir [16]. Təsir prosesi avtoritet və hakim mövqə məsələlərinin vəhdəti kimi çıxış edir. Bu məsələni araşdıran M.R.Jeltuxina belə bir qənaətə gəlir ki, təsirin reallaşmasında iştirak edən əsas amil hakimiyyət deyil, avtoritetdir. Hakimiyyət avtoritetin əlində olduqda bu iki anlayış bir-birinin üstünə düşür [10]. Yəni adresant adresata nisbətə ikincinin arzu və istəklərindən, ehtiyaclarından çıxış edərək adresatın üzərində hakimiyyətə o zaman nail ola bilər ki, sonuncu onu real və doğru olaraq qəbul etsin. Nəticədə adresantın fikri adresat üçün avtoritet mahiyyəti kəsb edir.

7. Kommunikativ xüsusiyyətlərinə görə nitqi təsiri aşağıdakı kimi də təsnif etmək mümkündür:

— Motivasiyanın təbiətinə görə: göstərilən əks təsir gücünün intensivliyi və nəzarətin nə dərəcədə olması: həvəsləndirən və ya mükafatlandırma hissi oyadan; məcburiyyət yaradan; qanunilik təsiri bağışlayan; sadəcə olaraq məlumata maraq oyadan [22]; etibarlılıq, güvən hissi formalaşdıran [19] nitqi təsir.

— Natiqin təsir mənbəyinə görə: yalnız şəxsə və ya ictimaiyyətə yönələn [13] nitqi təsir.

KİV-də nitqi təsiri bir neçə parametərə görə təsnif etmək olar: 1. təsir sahəsinə görə (koqnitiv və emosional); 2. istiqamətinə görə (birbaşa və dolay); 3. davamlılığına görə (qısa müddətli, uzun müddətli) [7].

Nitqi təsir konkret ünsiyyət şəraitində həmsöhbətin özəllikləri nəzərə alınmaqla maksimal nəticə əldə etmək məqsədilə bu təsir növünün sivil qaydada, bacarıqlı şəkildə, ən uyğun vasitələrin seçilməsi və onlardan məharətlə istifadəsi ilə hər hansı bir şəxsə və ya sosioma qarşı reallaşdırılması və ya həyata keçirilməsi haqqında elmdir. Belə ki, “eyni məsələdən, məlum faktdan danışan və ya yazan iki adamın nitqi məzmunca eyni olsa da, nəqlətmə formasına, quruluşuna görə bir-birindən fərqlənəcək. Həyatda tam bir-birinin eyni iki adam olmadığı kimi, bir-birinin eyni olan iki nitq parçası da yoxdur” [1, 26-27].

Bu sahədə araşdırma aparən tədqiqatçılar nitqi təsirin üsul və vasitələrinə xüsusi diqqət ayırırlar. Bunlar arasında N.A.Rubakin haqlı olaraq qeyd edir ki, psixoloji təsir göstərilən zaman sözlərin seçimi ikinci dərəcəlidir, burada ən önəmli olan danışanın şəxsi keyfiyyətləridir [15]. Hesab edirik ki, söhbət nitqi təsirdən getdikdə, burada əsas rol bu təsirin reallaşmasında, həyata keçməsində istifadə edilən vasitələrin üzərinə düşür. Bu sahəylə bağlı fikir yürüdən tədqiqatçıların əksəriyyəti də bu fikirdədir (S.Yermakov, T.Mixaylov [9], İ.Tarasova [18], M.Fedosyuk [21] və b.). Nitq “elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Beləliklə, dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidirlər” [2, 43].

Nitqi təsirin təbiətini araşdırarkən M.Yu.Fedosyukun aşağıdakı mülahizəsi ilə razılaşmamaq olmur. O qeyd edir ki, yalnız söylənilən ifadənin tərkib komponentləri nitqi təsir göstərmir. Bununla yanaşı, onun linqvistik səciyyəsi

və eyni zamanda danışanın davranışının bəzi xüsusiyyətləri də bu təsiri formalaşdıran əsas vasitələr sırasında sadalanmalıdır [21]. Davranış məsələsinə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, “həddən artıq əl-qol hərəkəti natiqə kömək etmir, daha da mane olur, dinləyiciləri güldürür, onların fikrini nitqin əsas məzmunundan yayındırır” [2, 45-46].

Nitqi təsir nəzəriyyəsinin nitq aktları nəzəriyyəsi ilə əlaqəli olduğunu diqqətə alaraq, M.Yu.Fedosyuk belə hesab edir ki, nitqi təsirin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq, onun ifadə vasitələri semantik (adresatın emosiyalarına məzmunu ilə təsir edən), pragmatik (adresata danışanın nitqi davranışları ilə təsir etməsi) və üslubi (dil vasitələrinin seçimi ilə adresata təsir etmək) olmaqla üç qrupa ayrılmalıdır [21]. Bir məsələ də diqqəti xüsusilə çəkir ki, mənfi və müsbət emosional təsirə xidmət edən vasitələr bir çox məqamlarda bir-birinə uyğun gəlsələr də, müsbət emosiya yaratmağa yönələn təsir vasitələri mənfi ilə müqayisədə kasadlıq təşkil edir.

Sırf nitqi təsir mexanizmlərinin müəyyən edilməsi olduqca mürəkkəb və subyektivdir, çünki adresatın şüuruna və altşüuruna təsir göstərmə prosesi çox mürəkkəb, müxtəlif yönlüdür və bir çox amillərdən asılıdır.

Bu mexanizmlərin müəyyən edilməsi şərti xarakter daşıyır və əsasən, nəzəri və təcrübi tədqiqatlar məqsədilə həyata keçirilir, müxtəlif prinsip və meyarlara əsaslanır. Bu məqsədlə R.M.Blakar şərti olaraq nitqi təsirin aşağıdakı üsullarını qeyd edir: söz və ifadələrin seçimi; yeni söz və ifadələrin yaradılması; qrammatik formanın seçimi; supraseqment özəlliklərin (emfaza, səs tonu) nəzərə alınması; gizli və ya nəzərdə tutulanlara eyham edilməsi; ardıcılığın müəyyən edilməsi [6].

İ.P.Tarasova öz təsnifatında nitqi və qeyri-nitqi təsir vasitələrini bir arada nəzərdən keçirərək, onların istifadə üsullarını aşağıdakı şəkildə taktiki usullar kimi göstərir: təkrar; danışan tərəfindən formalaşdırılan fikrin bir hissəsini inkar etmək; nitq formaları və bu formalar vasitəsilə ötürülən fikri hücumla almaq; danışanın sahəsində ünsiyyətin davamlılığına köklənərək müxtəlif ictimai rollara görə oyun; psixoloji cəhətdən fərqli rollara görə oyun; valideyn uşaq rollarına görə oyun (Böyük və kiçik münasibətləri əsasında).

O qeyd edir ki, nitqi təsir ünsiyyətin çoxölçülü amilidir və bu amilin tədqiqi kommunikativ dilçilik prizmasından danışanın şəxsiyyətini müxtəlif cəhətlərdən izah və xarakterizə edən anlayışlar toplusu, nitqi ünsiyyətin strategiya və taktikaları ilə vəhdətdə həyata keçirilməlidir [18].

Bir sıra tədqiqatçılar (A.Baranov, P.Parşin [4] və b.) kütləvi informasiya vasitələrində və digər diskurs növlərində (məişət, işgüzar, dini və s.) nitqi təsir mexanizmləri arasında prinsiplial fərqlərin olmamasını iddia edirlər və bunu qanunauyğun hesab edirlər. Belə ki, onların fikrincə, nitqi təsir subyektivi kommunikantların çıxış mövqelərinin transformasiyası üçün nəzərdə tutulan ünsiyyət iştirakçılarının mövqeyini və rollarını tənzimləmək strategiyalarına malikdir [5; 12]. Digər qrup tədqiqatçılar isə bu fikirlə razı deyillər. Diskursun bütün növlərində müəyyən strategiya və taktikaların eyniliyini nəzərə alan M.

R.Jeltuxina qeyd edir ki, bu eyniliyə baxmayaraq, onların təsir gücü fərqlidir. Bunlar arasında ən yüksək göstərici KİV-ə aiddir [10].

Aparılan araşdırma zamanı belə qənaətə gəlinir ki, nitqi təsir sosiolinqvistika və psixolinqvistikanın kəsişmə nöqtəsində araşdırılmalıdır.

Nitqi təsirin növləri birbaşa və dolayı, geniş miqyaslı və dar çərçivəli olmaqla iki qrupa ayrıla bilər. Məqalədə qeyd edilən və tədqiqatçıların irəli sürdükləri təsnifatlar əsasında təqdim edilən nitqi təsir növləri isə birbaşa və dolayı, geniş miqyaslı və dar çərçivəli nitqi təsirin variasiyaları kimi qəbul edilməlidir.

Nitqi təsirin üsulları isə lingvistik və ekstra-lingvistik olmaqla iki qrupa ayrılrsa da, bütün hallarda bir-biri ilə vəhdət təşkil edir və bir-birini tamamlayır. Bu amillərdən biri olmadıqda nitqi təsir lazımi effektlə nəticələnə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov S.S. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 2010, 240 s.
2. Qasimov Ə.Ə. Məhkəmə nitqi açıq nitqin növü kimi. // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2010, № 4, s. 40-47
3. Бакумова Е.Р. Способы воздействия в дискурсе политиков разных институциональных типов // Аксиологическая лингвистика: проблемы коммуникативного поведения. Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2003, с. 124-127.
4. Баранов А.Н., Паршин П.Б. Языковые механизмы вариативной интерпретации действительности как средство воздействия на сознание// Роль языка в средствах массовой коммуникации. М., 1986, с. 217-222.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. М.: Прогресс, 1988. 399 с.
6. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти. // Язык и моделирование социального взаимодействия. М., 1987, с. 37-64.
7. Брайант Дж., Томсон С. Основы воздействия СМИ. пер. с англ М.: Издательский дом «Вильямс», 2004, 432 с.
8. Денисюк Е.В. Манипулятивное речевое воздействие: коммуникативно-прагматический аспект. АКД, Екатеринбург, 2004, 23 с.
9. Ермаков С.В., Михайлова Т.В и др. Власть в современной языковой и этнической картине мира. М.: Знак, 2004, 408 с.
10. Желтухина М.Р. Специфика речевого воздействия тропов в языке СМИ. дисс. на соис. уч. степ. д. филол. наук. М., 2004, 720 с.
11. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. СПб.: Питер, 2001, 448 с. (Серия «Мастера психологии»).
12. Карасик В.И. Социальный статус человека в лингвистическом аспекте / «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания. М., 1992, с. 3-17.
13. Осипова Е.В. Власть: отношение или элемент системы? / Власть. Очерки современной политической философии Запада. М.: Наука, 1989, с. 61-94.
14. Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики. Киев: Вища шк., 1987, 131 с.
15. Рубакин Н.А. Тайна успешной пропаганды // Речевое воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики. М.: Изд-во «Наука», 1972, с. 130-136.
16. Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию. / Морозов А.В. Психология влияния СПб.: Питер, 2001, 512 с.
17. Стернин И.А. Практическая риторика как предмет исследования. / Речевое общение. Спец. Вестник-Красноярск, 2000 Вып.2 (10). с. 19-27.

18. Тарасова И. П. Структура личности коммуниканта и речевое воздействие. // Вопросы языкознания, 1993, №5, с. 70-83.
19. Тедески Дж.Т., Неслер М.С. Основы социальной власти и социального влияния // Иностранная психология, 1994, т. 2 № 2 (4), с. 25-31.
20. Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения. // Вопросы языкознания, 1991, № 6, с. 46-51
21. Федосюк М.Ю. Выявление приемов «демагогической риторики», как компонент политического искусства // Риторика в развитии человека и общества: Тез. науч. конф. Пермь, 1992, 276 с.
22. Raven В.Н. Political Application of the Psychology of Interpersonal Influence and Social Power // Political Psychology, 1990. V. 11. pp. 493-520.

СРЕДСТВА, ПРИЕМЫ И КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

К.А.ГАБИБОВА

РЕЗЮМЕ

Как уникальное языковое явление, речь является предметом исследования во многих областях науки. Данная статья посвящена классификации речевого воздействия по различным критериям и средствам речевого воздействия. Методы и приемы для воздействия на слушателей посредством речи также исследуются в данной статье. В статье делается вывод о том, что на речь влияет как психолингвистический феномен, так и социолингвистический характер. Методы и средства речевого воздействия напрямую зависят не только от языковых элементов, а также от экстра-лингвистических факторов.

Ключевые слова: речевое воздействие, коммуникация, речь, язык, психолингвистика, социолингвистика

MEANS, DEVICES AND CLASSIFICATION OF SPEECH IMPACT

К.А.HABIBOVA

SUMMARY

As a unique linguistic phenomenon, speech is the subject of study in many fields of science. This paper is dedicated to the classification of speech persuasion according to it's various criteria and means. Methods and devices for influencing listeners through speech are also explored in this article. The article concludes that speech is affected by both a psycholinguistic phenolmenon and a sociolinguistic nature. Methods and means of speech influence directly depend not only on language elements, but also on extra-linguistic factors.

Keywords: speech impact, speech, language, communication, psycholinguistics, sociolinguistics

UOT 81

**“2” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ
MƏNA ÇALARLARI****R.C.MÜRSƏLOV***Bakı Dövlət Universiteti**rizvan.murselov@yandex.ru*

Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən frazeoloji vahidləri istər tipoloji, istərsə də digər cəhətlərdən müqayisə edərkən onların oxşar və fərqli cəhətlərini struktur baxımdan təyin etmək olur. Məhz bunun özü hər iki dildə ortaya çıxan bir çox məsələlərin aydınlaşmasına şərait yaradır. Bir çox frazeoloji vahidlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən heç də həmişə öz tam mənasını vermir. Bu zaman kontekstdə olan məna əsas götürülür. Dillərin tərcüməsi zamanı aydın olur ki, bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də frazeoloji sistemin özü, həm dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, həmçinin çoxmənalılığı ilə digər dillərdən fərqlənir.

Açar sözlər: frazeologiya, üslub, milli dəyərlər, çoxmənalılıq, məzmun, tipologiya, əksətdirmə

Dilləri tipoloji cəhətdən öyrənmək üçün, onlara məxsus dil faktlarının müqayisəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müqayisələr zamanı kateqoriyaların, formaların bir-biri ilə müqayisəsi, tutuşdurulması, forma və məzmun oxşarlığının müəyyənəlməsi əsas şərtlərdən hesab olunur. Bu zaman linqvistik müqayisə meydana çıxmış olur ki, burada oxşar və fərqli cəhətlər mütləq aşkar edilməlidir. Bu aşkarlanma zamanı forma və məzmun cəhətdən dil sisteminin bütün yarusları fərqləndirilir. Bu zaman ayrı-ayrı dil hadisələrinin təsviri müəyyən mənada o dildə olan formaların, mənaların məcmusunu müəyyənləşdirirsə, digər hallarda həmin dilin başqa dillərdə olan uyğun elementlərlə müqayisəsinə də şərait yaratmış olur.

Hər hansı bir dilin daxilində müqayisə aparılarkən bir çox şərtlərin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır:

- Müqayisə üçün kəmiyyət bazası olmalı;
- Faktlar müqayisə olunarkən, o faktlara uyğun vahid təlim, vahid metod və vahid terminoloji sistem olmalıdır.

Əksər dillərdə frazeoloji vahidlərin əsas tematik qrupları arasında böyük oxşarlıq, yaxınlıq var. Bu oxşarlıq və yaxınlıq həmin frazeoloji vahidlərdə olan (işlənən) sözlərin yerinə yetirdiyi funksiyaların universalılığı ilə izah edilə bilər.

Misal üçün elə oxşar frazeoloji ifadələr vardır ki, kontekstdən bir sözün fərqli olmasına baxmayaraq, tərcümədə eyni mənanı ifadə etmiş olur. Belə frazeoloji vahidlərin əsasını onun semantikasi ilə bağlı olan konnotativ aspekt hesabına bir qədər də mürəkkəbləşmiş, dəyişmiş söz birləşməsinin (və ya dəyişkən söz birləşməsinin) hərfi mənası təşkil edir. Misal üçün **two better than one// many heads are better than one// two heads are better than one, even it one is a sheep** – kontekstə uyğun gələn **iki** baş ifadəsi müxtəlif formada işlənsə də nəticədə eyni mənanı vermiş olur – **İki baş bir başdan daha yaxşıdır və ya iki baş bir başdan daha yaxşıdır, hətta qoyun başı olsa belə.**

Digər bir misala nəzər salaq. Bəzi frazeoloji vahidlərdə ola bilsin ki, kontekstdə bir məna verilsin, tərcümədə müxtəlif variantda əks olunsun: **two of a trade never agree - iki sənətkarın sözü heç vaxt bir-birilə düz gəlməz// iki ayı bir mağarada yola getməz// iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.** Bu mənanı verən digər bir ingilis atalar sözü də işlənir: **two dogs over one fone seldom agree – bir sümüyü iki it bölüşə bilməz** və ya eynilə yuxarıdakı kimi **iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.**

Amma o da ola bilər ki, kontekst məna tərcüməsinə tam uyğun gəlsin. Məsələn, **two stiks will kindle a green – Qurunun oduna yaş da yanır.**

Two blacks do not make a white – Azərbaycan dilində buna oxşar olan belə bir ifadə (fazeoloji vahid) mövcuddur: **Yamanlıq etməklə pisliyin qarşısını almaq olmaz** və ya **=yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir.**

Elə atalar sözləri də vardır ki, istər hərfi tərcümə, istərsə də məna çalarlarına görə verilən tərcümədə tamamilə başqa məna ifadə edir, ancaq onun Azərbaycan dilində qismən uyğunluğunu tapmaq lazım gəlir. Məsələn: **two boys are half a boy, and three boys are no boy at all – İşi bir adama tapşırırsan tez həll olunur, iki adama tapşırırsan yarı həllini tapar, üçünə tapşırırsan onda sən onun həllini gözləmə** (hərfi məna). Azərbaycan dilində müqayisədə: **çoxluq, yoxluqdur.**

Azərbaycan dilində işlənən “2” say tərkibli frazeoloji vahidlərə daha çox danışıq dilində rast gəlinərsə də nəticə etibarlı ilə onun mənasını açmaq lazım gəldiyi üçün əsərlərə, povestlərə nəzər yetirmək lazım gəlir.

1. **İki tərəfə baxan kəc qalar** (atalar sözü). Bu atalar sözündə əsas məna insanın, ancaq bir yolunun olması əsas götürülür ki, öz problemini həll etsin.

Misal üçün, “Nazım bu fırçalarla neçə-neçə şakillər çəkmişdi. İnstituta gələndən daha bu işə baş qoşmurdu. Fikirləşirdi ki, **iki tərəfə baxan kəc qalar**” [4, 65].

2. **İstəyənin bir üzünü qara verməyənin iki üzünü.**

3. **İki yerə baxan kəc qalar.**

Misal üçün: Mətləbi çox dərinliklərə aparıb söz-söhbəti qəlizləşdir-məyək. **İki yerə baxan kəc qalar** [4, 71] və s.

Bu çəkilən hər iki misalda insan faktoru önəmli rol oynamışdır. Belə ki, birinci misalda çəkilən ifadə insanın müəyyən məqsədə nail olduğundan,

ikincisi isə acgözlüyündən bəhs edir.

Azərbaycan dilində işlənən digər “2” say tərkibli ifadələrə nəzər salaq: **İki şahını bəyənməyən ortalığa abbası qoyar: qorxaqlar iki dəfə ölürlər: iki kötük baş-başa verməsə, tüstüsü çıxmaz; bir güllə ilə iki dovşan vurmazlar; iki bədbəxt bir yerdə xoşbəxtdir; hər qadına bir kişi bəsdir, amma iki kişi azdır** (aforizm). **ya sibir, ya qəbir ikisi də bir gələr; iki məhəbbət bir qəlbə sığmaz; kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz; Eşşəyə minmək bir ayıb, düşmək iki ayıb** [4, 93] və s. frazeoloji vahidləri misal göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bu frazeoloji vahidlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda əsər və povestlərdə rast gəlinir. Dünya xalqlarının dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş aforizmlərə nəzər yetirək;

- Varlanmaq üçün **iki** şey lazımdır: İşləmək və qənaət etmək (Bencamin Franklin)
- **İki** cür insan – **biri** çox kasıb, **biri** də çox varlı – pulun qədrini bilməz (Ernest Toller)
- Gülümsəmə - dodaqlarınla edə biləcəyin ən yaxşı **ikinci** şeydir
- **İki** növ insan daim acdır: **Biri** elm axtaran, digəri pulu (Cat Stevens)
- **İki** şeyə haqqım olduğuna qərar verdim: Azadlıq və ölüm. **Birinə** sahib ola bilməzsəm o **birini** istəyəyəm, çünki heç kəs məni canlı məhbus edə bilməz. (Harriet Tubman).

İngilis dilində “2” say tərkibli idiomlara nəzər yetirdikdə, ifadələrin bir çox mənalarına rast gəlmiş oluruq. Bu mənalar həm idiomlar, həm də atalar sözlərində özünəməxsus çalarlıqla işlənmişlər.

Misal üçün: **Play second fiddle (idioms)** – Hər hansı bir işdə **ikinci** dərəcəli olmaq, tabeliyində olmaq.

Bill doesn't to play second fiddle to his colleague any more. He feels he is more trained and more experienced – Bill həmkarları içərisində **ikinci** dərəcəli adam olmaq istəmirdi. O özünü daha bilikli və təhsilli hiss edirdi.

- **That makes two of us – kiminləsə həmfikir olmaq.** This expression indicates agreement with what has just been said.

For eg. I found his speech rather boring. **That makes two of us** – Mən gördüm ki, onun nitqi kifayət qədər cansıxıcıdır, o bizimlə eyni fikirlərini bölüşürdü [5].

İndi isə ingilis dilində işlənən aforizmlərə (hikmətli sözlər) diqqət yetirək.

- **For all evils there two remedies time and silence.**
Bütün pisliklərin qarşısını iki şey alır – Zaman və sakitlik. Aleksandr Düma.
- **There are two tragedies in life. One is not to get you heart desire. The other is to get it – Həyatda iki faciə var. Biri qəlbimizin səsini qulaq asmaq, digəri isə əksi.** Corc Bernard Şou.
- **There are only two ways to live you life one is as though nothing is**

a miracle. The other is as if everything is. I believe in the latter – Həyatda yaşamağın iki yolu var. Biri fikirləşdiyini kimi möcüzəli deyil. Digəri isə necə varsa elə də olacaq. Mən ikincini tərciyyə edərdim. Albert Eynşteyn.

Aforizmlərdən başqa ingilis dilində zərb-məsəllər də işlədilir ki, onların ancaq Azərbaycan dilində ekvivalentini vermək olur. For eg.

- **Fool me once, shame on you**

- **Fool me twice shame on me** **One should learn** from once mistake – Hər hansı bir səhvədən nəticə çıxarmaq: – Əgər **bir** dəfə məni aldatmısan sənə eyib olsun, **ikinci** dəfə aldanmışamsa mənə eyib olsun.

- **If you chase two rabbits, you will not catch either one**=If you try to do two things at the same time, you will not succeed in doing either of them – Əgər sən eyni zaman kəsiyində **iki** iş görmək istəyirsənsə, heç **birindən** uğur əldə edə bilməzsən. (“**Bir əldə iki qarpozı tutmazlar**” atalar sözüünə uyğun gəlir).

If two ride a horse, one must ride behind=which **two** people to do something together, one will be the leader and the other will be the subordinate=Əgər **iki** şəxs bir yerdə işləyirlərsə, onlardan **bir**i rəhbər, digəri isə ona tabe olacaqdır. (“**İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz**” atalar sözüünə uyğundur).

- **Listning never strikes in the same place twice** – An unusual event is not likely to occur again in exactly the same circumstances – Hər hansı **bir** qeyri-adi hadisə eyni zaman kəsiyində dəqiqliklə baş verən hadisəyə bənzəmir. (“**Hər şeyin öz vaxtı var**”: atalar sözüünə uyğun gəlir).

- **No man can serve two masters** – It is impossible to follow instructions from, two different sources – **İki müxtəlif mənbədən təlimat vermək** (göstəriş) mümkün deyil. (**İki tərəfə baxan kəc qalar**” atalar sözüünə uyğundur və ya “**Bir ağanın bir nökrəri**”) [6].

- **Once bitten, twice shy**= After an unpleasant experience, people are careful to avoid something similar.

Xoş olmayan təcrübədən sonra, adamlar eyni şeyi etməkdən boyun qaçırmaqla ehtiyat edirlər (**Qorxan gözə çöp düşər** – atalar sözüünə uyğundur).

- **One to day is worth two tomorrows** – What you have today is better than what is promised or hoped for – Bu gün gördüyü (etdiyi) iş vəd və ümid etdiyindən daha yaxşıdır.

Opportunity seldom knocks twice – Don't miss opportunities that come a long – **İmkani əldən buraxma, bir də ələ düşməz** (**Hər işi öz vaxtında görürlər**” atalar sözüünə uyğun gəlir).

(two) Wrongs don't make a right – It is wrong to harm someone

because they have harmed you.

Bir kəsə zərər vurmaq yanlışlıqdır, çünki o da, eyni şeyi edə bilər (“**Dəymə mənə dəyməyim sənə**” atalar sözüne uyğundur).

Çəkdiyimiz bu ingilis zərb-məsəllərinin təhlilini verdikdə Azərbaycan dilinə qismən uyğun gələnini tapmaq lazım gəlir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilində zərb-məsəlləri atalar sözündən ayırmaq çətinlik törədir. Çünki, onlar müəyyən hallarda oxşardılar. Amma onların da aralarında müəyyən fərqlər mövcuddur. İngilis dilində isə bu o qədər də problem yaratmır.

İngilis dilində işlənən “2” say tərkibli atalar sözü və zərb-məsəllərə yenidən nəzər salaq.

- **Better one house spoiled than two – İki ailənin bədbəxtliyindənə birinin olması daha məsləhətdir.**
- **Between two stools one falls to the ground – İki dovşanın dalınca qaçarsan, heç birini tuta bilməzsən (Bir əldə iki qarpız tutmaq).**
- **Between two evils this not worth choosing – İki bədbəxtçilikdən biri seçilməlidir [1, 41].**
- **A bird in the hand is worth two in the fish// A bird in the hand is worth two in the wood – Soğan olsun, nağd olsun [1, 42].**
- **A boaster and a foal are two of a school = (hərfi)=lovğa ilə axmaq hər ikisi bir məktəbin yetirməsidir (ikisi birində) [1, 45].**
- **Choose the lesser of two evils – İki bədbəxtçilikdən ən kiçiyini seç [1, 56].**
- **Custom is a second nature – Öyrənmiş nə tövbə (hərfi) və ya vərdiş hər kəsin ikinci xasiyyətidir [1, 65].**
- **A fault once denied is twice comitted - Günahından boyun qaçıranlar, iki qat günahkardılar [1, 107].**
- **Think twice before you speak once - əvvəl fikirləş, sonra danış (müqayisə et) iki dəfə fikirləş bir dəfə danış [1, 106].**
- **Fool me once shame on you
Fool me twice, shame on me – Bir dəfə məni aldadana eyib olsun, ikinci dəfə aldanaramsa, onda mənə eyib olsun.**
- **Two heads are better than one – İki baş bir başdan daha ağıllıdır.**
- **A fox does not taken twice same share – Tülkü ikinci dəfə eyni yerdə tələyə düşməz (hərfi) Eşşək palçığa batdığı yerdən bir də getməz.**
- **You can't fly the same ox twice - Bir öküzdən iki dəri soyulmaz. (müqayisə et) Bir əldə iki qarpız tutmazlar [1, 106, 110, 115, 376].**

Frazeoloji vahidlər yaranarkən məlumdur ki, orada iştirak edən bir çox sözlər vardır ki, bu yaranış zamanı eyni rola malik olurlar. Bu xüsusiyyət həm eyni bir dildə, həm də müxtəlif dillərdə olan frazeologizmlərdə mövcuddur. Bu o deməkdir ki, müəyyən sözlərin frazeologiyanın yaranmasında rolu çox olub, başqalarının isə çox az. Daha çox olan sözlərə bədən üzvlərini misal göstərmək olar.

Azərbaycan dilində işlənən digər “**2 say tərkibli**” frazeoloji vahidlərə yenidən nəzər salaq.

- **İki bölmək** – öldürmək (əsasən xəncərlə).
- **İki daşın arasında** – çox münasib vaxtda, tələsik.
- **İki gözüm** - ən əziz, ən istəkli.
- **İki gözdən olmaq** – kor olmaq, gözləri tutulmaq.
- **İki göz istəyir ki, tamaşa eləsin** – çox gözəl, həddindən artıq gözəl, adamı özünə cəlb edən maraqlı bir şey haqqında.
- **Gözlərimin ikisi də aydın** – çox da vecinə almamaq.
- **Əlindən gələni iki qaba çək**– hər nə bacarırsan elə, heç nədən qorxmuram, çəkinmirəm. Dilimizdə buna uyğun “əlindən gələni beş qaba çək” atalar sözü də vardır.
- **İki ayağını bir başmağa dirəmək (soxmaq)** – tərslik etmək, inadla tələb etmək, insadla istəmək.
Bu ifadənin “iki ayağını yerə dirəmək” sinonim variantı da işlədilir.
- **İki əli oldu bir başı**- başına vurmaq, başını yolmaq.
- **İki dünya bir olsa** – heç vaxt, qəti surətdə, heç zaman, əsla (inadkarlıq bildirir).
- **İki gözü dörd olmaq** – sayıq olmaq, ayıq olmaq.
Bu ifadə “təəccüblənmək, məəttəl qalmaq” mənalarında da işlədilir [7, 65-70]

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində işlənən kəmiyyət tərkibli frazeoloji vahidlərin, hər iki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox böyük rolu vardır. Kəmiyyət tərkibli frazeoloji vahidlər ingilis dilində ayrı-ayrılıqda işlənsələr də Azərbaycan dilində onlar ümumi halda götürülür. Bu da onların tərcüməsi zamanı problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, tərcümə zamanı əgər frazeoloji vahidlər hərfi tərcümə oluna bilmirsə, bu zaman onların ekvivalenti verilir. Ekvivalentlik zamanı hər hansı frazeoloji vahidin mənasının dolğun şəkildə verilməsi, o frazeoloji vahidin bir növ məna çalarlarının daha da qüvvətlənməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Dictionary of English-Azərbaycan proverbs and sayings. Bakı: Turan Evi, 2013. 566 s.
2. Abbasov A. English – Russian – Azerih paroemic units. Bakı: Elm, 2018. 568 s.
3. Abbasov A., Məmmədov X., Paşayev P. Azərbaycanca – İngiliscə pareomeoloji vahidlər. Bakı: ADPU, 2018, 344 s.
4. İldırımoglu Ə. Zorən jurnalist. Bakı, 2012, 654 s.
5. Frazeologizmlər // <http://www.idiomconnection.com/number.html> –. 12.10.2018
6. Frazeologizmlər
<http://www.learnenglishtoday.com/idioms/idiomcategories/numbers/numbers.html> — 18.12.2018
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan Dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Dissertasiya – 2007

СМЫСЛОВЫЕ ОЦЕНКИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЭДИНИЦ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМ «2»

Р.Дж.МУРСАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Рассматривая фразеологические единицы, используемые в азербайджанском и английском языках с типологической либо любой другой точки зрения можно определить структуру их схожести и различий. Именно это создает возможность для прояснения многих вопросов в обоих языках. При переводе с английского языка на азербайджанский, фразеологизмы не всегда сохраняют своё значение. Основным при этом является значение, взятое в контексте. Во время перевода становится ясным, что, как и во всех языках, фразеологическая система английского языка отражает как его национальное своеобразие, так и отличие от других языков многозначностью.

Ключевые слова: фразеология, метод, национальные ценности, полисемия, содержание, типология, описание

THE STATE OF MEANING OF “2” NUMERAL STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS

R.C.MURSALOV

SUMMARY

Comparing phrasiological units used in Azerbaijani and English languages from typological or any other point of view, one can define the structure of their similarities and differences. Namely this allows clarifying majority of issues in both languages. While being translated from English into Azerbaijani phrasiological units not always preserve their own meanings. Context meaning here is the most important factor. During translation it becomes clear that as in all the languages. Phrasiological system of English language reflects not only its national values, but also politely, which distinguishes it from other languages.

Keywords: phraseology, method, national values, politely, content, typology, description

UOT 811.512.162

**“TİFLİS ƏYALƏTİNİN MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ”NİN
DƏMİRÇİHƏSƏNLI NAHIYƏSİNDƏ OLAN
BƏZİ TOPONOMİK ADLARIN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ**

K.K.HƏSƏNOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

hasanovaa.konul@mail.ru

Məqalədə “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin Dəmirçihəsənli nahiyəsində olan bəzi toponomik adların etimoloji təhlili verilir. Dəmirçihəsənli nahiyəsinə aid olan bir çox onomastik vahidlərin – oykonim, oronim və hidronimlərin türk mənşəli olduğu qeyd olunur və Borçalıdakı oykonimlərin başqa türk xalqları yaşayan ərazilərdəki paralelləri də göstərilir. Toponimlərin geniş areallığının səbəbləri müəyyənləşdirilir, dəyişdirilmiş adlar qeyd olunur, bu ərazinin toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları tədqiq olunur.

Açar sözlər: Tiflis, Dəmirçihəsənli, toponim, etimologiya, oykonim

Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma tarixi Azərbaycan xalqının və onun dilinin təşəkkülünün tarixi ilə bağlıdır. Toponimiyanın öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bir çox məsələlərin həllində onlara etibarlı tarixi mənbə kimi baxılır. Toponimlər ta qədimdən insanların məskunlaşma yerini, tarixi-coğrafi mövqeyini, etnogenizini müəyyənləşdirmək üçün hər hansı bir mənbədən daha dəqiq məlumat verə bilər. Toponimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa, tirə, etnik qrup, xalq və millət adlarının əksəriyyəti qeyd olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və arxaik elementləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl mühafizə edilmişdir [5, 5-6] .

Azərbaycan toponimiyanının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə olan toponimlər haqqında məlumat vermək və onların etimologiyasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. ”Dəftər” XVIII əsrdə tərtib edilsə də, oradakı toponimlərin adları daha qədim dövrlərə aid sözləri olduğu kimi əks etdirir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə yer alan inzibati vahidlər arasında Gürcüstan ərazisindəki Dəmirçihəsənli nahiyəsinin toponomik landşaftının əsas fonunu və fondunu “Dəftər”də qeyd olunan digər nahiyə və livalardakı kimi türk (Azərbaycan) mənşəli paleo, mezzo və neotoponimlər təşkil edir.

Tarixi faktlara əsasən, Cənubi Qafqazda türk mənşəli tayfaların e.ə. VIII-VII əsrlərdən etibarən yaşadıkları məlumdur. Bu o deməkdir ki, Gürcüstanda ilk türk mənşəli tayfaların həmin əsrlərdən məskunlaşmağa başladıkları qəbul edilmişdir [3, 23]. Aparılan elmi araşdırmalar da göstərir ki, Gürcüstanda azərbaycanlıların kompakt halda yaşadıkları bölgələrdə dağ və çay adlarının çoxu türk mənşəlidir. XIX əsrin sonlarına qədər bu adlar saxlanmış, XX əsrin 30-40-cü illərindən başlayaraq onların müəyyən hissəsi gürcü toponimləri ilə əvəz olunmuşdur.

Dəyişdirilmiş adlardan bir neçəsini qeyd etmək istərdik: Abazadağ-Kvalioni (Suxumi rayonu) 03.09.1948; Axça-Anuxvi (Qudaiti rayonu) 31.07.1952; Alpiri-Alpiy (Qoqar rayonu) 16.04.1955; Baçkeçid-Dmanisi (rayon mərkəzi) 18.03.1947; Beşqardaş-Mtisubani (Sulimi rayonu) 29.04.1943; Boğaz-Veli (Suxumi r-n) 03.09.1948; Borçalı-Marneuli (rayon mərkəzi) 18.03.1947; Qorunçux-Maşavera (Dmanisi r-n) 12.07.1943; Dampalı-Vaziani (Qardabani rayonu) 06.10.01. 1945; Qaratəpə-Karayə (Qardabani rayonu) 22.07.1932; Qaşçatala-Sakire (Dmanisi rayonu) 12.07.1949. Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin biz bununla kifayətlənirik və növbəti məqalələrimizi bu toponimlərin linqvistik və etimoloji təhlilərinə həsr edəcəyik.

1992-ci ildə Borçalıda böyük kəndlərin adlarının əksəriyyəti dəyişdirilmişdir. Onlara misal olaraq Muğanlı-Farizi, Arıxlı-Naxaduri, Faxralı-Talıvari, Daşdibulaq-Muxrana, Həsənxocalı-Xibiskuri, Saraçlı-Mamxuti, Qoşakilsə-Arxevani, Qoçulu-Çapala, Abdallı-Cavaxi, Bavayşılar-Poçxveriani və b.

Ziyalılardan və ictimaiyyətin dəfələrlə müraciət və şikayətlərinə baxmayaraq, hələ də Gürcüstan dövləti kəndlərin əvvəlki adlarının geri qaytarılmasına münasibətini bildirməyib.

Gürcüstanda türk mənşəli yaşayış məntəqə adları və tayfaları barədə ilk yazılı məlumatlar 1590 və 1728-ci illərə aiddir. Bu da, əsas etibarilə, indiki Borçalı bölgəsinin inzibati ərazisinə daxildir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz Dəmirçihəsənli nahiyəsi də həmin Borçalı tayfalarının yerləşdiyi ərazidir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Dəmirçihəsənli nahiyəsinə aid olan ayrı-ayrı antroponim, etnonim, hidronimlər daha qədim dövrlərlə bağlı olsa da, Azərbaycan dilinin qrammatik qanunları əsasında formalaşmışdır. Dəmirçihəsənli nahiyəsinə daxil olan onomastik vahidlər – oykonim, oronim və hidronimlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Qoluqaralı camaatı; Qaraçıbaşı Qışlağında Yüzbaşı camaatı; Qaraçıbaşı qışlağında Telli məhəlləsi; Yüzbaşı tayfasının Dögər qışlağı, Məhəmməd qışlağı, Çubuqlu qışlağı, Həsən qışlağı, Nuru bəy qışlağı, Çəltiklər qışlağı, Süleyman qışlağı, Molla Mehdi qışlağı, Arıxlı camaatı, Çopur Məhəmməd qışlağı, Yüzbaşı oğlu Vəli ağa qışlağı, Yüzbaşının qardaşı Musaya tabe olan Saatlı camaatı, Uruz qışlağı, Duru oğlu qışlağı, Çatağı Vəli qışlağı, Ala ağac adlı yerdə yüzbaşı tayfasının Qaramanlı Həsən camaatı, Qarəüzən oğlu Məhəmməd qışlağı, Şərəfəddin tayfasının Qaramanlı Vəli camaatı, Musa ağa qışlağı, Musa ağa qışlağında Sancaqlı məhəlləsi, Yüzbaşı oğlu Abdulla ağa qışlağı, Kəpənəkçi adlı yerdə Qəmərli ca-

maatı; Qaratikanlı adlı yerdə Kəpənəkçi tayfasının Qaraçılar camaatı, Məhəmməd qışlağı, İlxıçı Yusif qışlağı, Kəndalı qışlağı, Hacı Saleh qışlağı, Cəfər qışlağı, Əhməd məhəlləsi, Əbülgasım qışlağı, Carçı məhəlləsi, Çatal Vəli Hacı oğlu qışlağı, Dəvər qışlağı, Muğanlı camaatı, Muğliyan adlı yerdə Qaraöküz qışlağı, Kəpənəkçi İbrahim ağa qışlağı, İbrahim ağaya tabe olan Əyyub məhəlləsi, Şahgəldi məhəlləsi, Fəzəli qışlağı, Pürməhəmmədəğa məhəlləsi, İlxı quşu adlı yerdə Sıraclı camaatı, Sıraclı tayfasının Məhəmməd Xəlil ağa qışlağı, Qacarlı camaatı, Soyulu camaatı (Çubuqlu), Nəzərli camaatı, Nəzərli tayfasının Əmin məhəlləsi, Nəzərli tayfasının Məqsud oğlu Məhəmməd qışlağı; Bəylisə yaxınlığında Sarbanlar adlı yerdə Sarvan camaatı; Qarasu adlı yerdə olan Kürdlər qışlağı, Şərəfəddin camaatı; Şərəfəddin tayfasının Qaramanlı adlı yerində Məhəmmədqulu qışlağı; Şərəfəddin tayfasının Lətifli qışlağı, Şahbulaq qışlağı; Musa ağa qışlağında Dəmirçihəsənli camaatı; Cığal Məhəmməd məhəlləsi; Bayəhməd camaatı; Sarı Sabunçu camaatı; Cığallı camaatı; Pürməhəmmədəğa qışlağında Əmirəhmədli camaatı; Köhnəli tayfası; Qoca oğlu Məhəmməd qışlağında Kaşalı camaatı, Molla Abdulla oğlu Mustafa ağa camaatı; Əmirhəsili tayfasının Ələmdarlı qışlağı, Məhəmmədqulu məhəlləsi; Muğaçı Məhəmməd camaatı; Qara Rza camaatı; Abdulla qışlağında Kosalı camaatı; Sizaclı camaatı; Səlcikli camaatı; Göyçəli camaatı; Sarı Sabunçu camaatı; Çallı camaatı; Sarı Təlli camaatı; Nəcməddinli camaatı; Bəxtiyar camaatı; Qaradənizçi qışlağı; Osman qışlağı; Suqaraçı qışlağı; Koxalı camaatı; Kosalı Yaqub oğlu qışlağı [10, 50].

Yuxarıda adları çəkilən toponimlərin linqvistik və etimoloji təhlillərindən öncə Borçalıdakı oykonimlərin başqa türk xalqları yaşayan ərazilərdəki paralellərinə nəzər salaq:

Cədvəl 1

Gürcüstanda	Azərbaycanda
Baydar	Baydarlı
Arıxlı	Arıxdam
Qarabulaq	Qarabulaq
Nəzərli	Nəzəroba, Nəzərallı
Sarvan	Sarvanlar
Saraclı	Sarıçalı
Saatlı	Saatlı
Təklə	Təklə

Cədvəl 2

Gürcüstanda	Türkiyədə
Qaracalar	Karaca
Qırılı	Qırıqlı
Armudlu	Armudlu
Saatlı	Saatlı
Sarvan	Sarvan

Cədvəl 3

Gürcüstanda	Cənubi Azərbaycanda
Qaracalar	Qaracallı
Quşçu	Quşçu
Saatlı	Saatlı

Cədvəl 4

Gürcüstanda	Keçmişdə Ermənistanda
Muğanlı	Muğan
Qamışlı	Qamışlı
Dəllər	Dəllər
Sarvan	Sarvanlar
Ağbulaq	Ağbulaq
Kəpənəkçi	Kəpənəkçi
Armudlu	Armudlu

Cədvəl 5

Gürcüstanda	Qırğızistanda
Qarabulaq	Kara-Bulak
Muğanlı	Mikan
Sarvan	Sarban

Qəmərli (Dmanisi) kəndinin adı başqa türk tayfaları yaşayan ərazilərdə geniş arealları ilə fərqlənir. Tədqiqatlarda Qəmərli toponimləri qədim türk tayfalarından olan Qamer – Kimmer etnonimi ilə bağlı izah olunur [4, 34].

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Qəmərli toponimi qısaca olaraq göstərilir ki, Dəmirçihəsənli nahiyəsinə tabe olan Yüzbaşı tayfasının Kəpənəkçi adlı yerində Qəmərli camaatı [10, 79].

Qəmər toponimi (antik mənbələrdə kimmer) türk tayfa adına mənsubluq bildirən *-li* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlib “*qəmər (kimmer) tayfasının yaşadığı kənd*” mənasını bildirir. Etnotoponimdir, quruluşca sadədir. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda kənd adıdır. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Qəmərli (Artaşat) rayonunda yaşayış məntəqəsidir. Yaşayış məntəqəsinin digər adı “*Tatar Qəmərli*” olmuşdur [2, 103-104].

Toponimin geniş areallığı (Ermənistanda Qəmərli, Qafan rayonunda Komaran, Qazax rayonunda Kəmərli, Altay vilayətində Kemerova şəhəri) onun tayfa adı ilə bağlı olduğunu heç də inkar etmir. Belə bir faktı da unutmamaq olmaz ki, tarixən etnonimlər antroponimə, antroponimlər etnonimə çevrilə bilər. Bu da mümkündür ki, Qəmərli etnotoponiminin mənşəyi Qəmər adlı tayfanın adı ilə bağlı yaranmışdır [5, 102].

Qəmərli İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı olub. 1970-ci ildən rayonunun, 1945-ci ildən Artaşat rayonunun mərkəzi olmuşdur. 1945-ci

ildə kəndin adı dəyişdirilərək ermənicə Artaşad adlandırılmışdır. 1918-ci ildə Eçmiədzin rayonunda kənd adı olan Qəmərliyə bütün əhali qovulmuş, onun yerinə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. Həmin kənd 1946-cı ildə ermənicə Metsaxor adlandırılmışdır. Tam adı Başğözlü – Qəmərli olub qədim türk mənşəli Qəmər (Kəmər) tayfasının adını əks etdirir [4, 199].

Bolnisi rayonunda Çürük Qəmərli adlı kənd olmuş, əsrin 30-40-cı illərində kəndin əhalisi başqa əraziyə köçmüşdür. Çürük Qəmərli adındakı “*çürük*” sözünü D.E.Yeremeyevin fikrinə əsaslanaraq, *Çaruk tayfasının* təhrif olunmuş forması kimi qəbul etmək olar.

Muğanlı adlı kəndlər regionda geniş yayılmışdır. Bala Muğanlı (Bolnisi), Böyük Muğanlı, Qaş Muğanlı, Kirəc muğanlı (Marnueli), Yor Muğanlı (Qaraçöp-Saqareco), Sartçala Muğanlı (Qardabani), Muğanlı (Dmanisi) oykonimləri onun qədim tarixə malik sakinlərindən olduqlarını sübut edir. Ümumiyyətlə, Muğanlı toponimləri təkcə Borçalıda yox, Qafqazda geniş yayılmış addır. Müasir dövrdə olduğu kimi “Dəftər”də də Muğanlı toponimləri bir neçə yerdə xatırlanır.

Muğan Azərbaycanın qədim diyarlarından biridir. Muğan ölkəsi haqqında məlumatlara qədim dövrlərin əsərlərində də rast gəlinir. Tədqiqatçılar Azərbaycandakı Muğan düzü toponiminin V əsrdə Hun tayfalarından olan Muğan xanın adı ilə bağlı yarandığını söyləyirlər [10, 47, 48, 83].

Azərbaycanın Qazax, Zaqatala, Qubadlı, Şamaxı, Ağdam rayonlarındakı Muğanlı kəndləri də eyni tayfa adı ilə bağlı izah olunur [5, 97-107].

Başqa bir mənbədə Muğan “Muğların vətəni” kimi qeyd olunur. Muğların kimliyi haqqında isə mübahisə vardır. Muğlar İranın şimalında yaşamış, lakin onların dilində danışmamışlar. Həmin mənbədə qeyd olunur ki, bu ad həmin xalqlardan yadigar qalan sözün, yəni bu etnik qrupun adıdır. Muğan sözü iki hissədən və şəkilçidən ibarətdir. Sözün kökü “*muğ*” və ya “*mağ*”dır. Mağ sözü “*şöhrət*”, “*fəxr*” mənasında qədim türk yazılı abidələrində işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə “*şöhrət*” sözü “*mağ*” və ya “*muğ*” sözünü dildən çıxarmışdır [5, 76-77].

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Saatlı aşağıdakı şəkildə qeyd olunmuşdur.

Saatlı İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adıdır. 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində də kənd adı kimi qeyd olunmuşdur [6, 39].

Saatlı oykonimi Borçalının qədim kəndlərindən biri olmuşdur. Ermənistanın sərhəddində yerləşdiyindən 1991-ci ildə milli münasibətlərin kəskinləşdiyi zaman kəndin əhalisi köçmək məcburiyyətində qalmışdır. Saatlı toponimləri Qafqazda geniş areallığı ilə seçilir. Toponim haqqında tədqiqatlarda onun mənşəyi müxtəlif cür izah olunmuşdur. Azərbaycanda rayonlardan birinin adı Saatlıdır. Ermənistanda da Saatlı adlı kənd olmuşdur, lakin indi bu kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Saatlı oykonimi XIV əsrin ortalarında Çuxur Səd (indiki Ararat) vilayətinin hakimi *Əmir Saadin* adı ilə adlanmış türkdilli tayfanın adıdır. Sonralar Çuxursəd bəylərbəyliyi adı da onların adı ilə bağlı olmuşdur. *Saadlılar*

(saatlılar) əvvəllər Arpa çayının aşağı axarı və Araz çayının sol sahili boyu yaşayırdılar. 1431-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Qara İsgəndər Saadlıların hökmranlığına son qoydu. Bundan sonra Saadlılar səpələnmiş, bir hissəsi *ayrımlara* qarışmış, digər hissəsi isə Qarabağ və Şuşada məskunlaşmışlar. Saatlı həm də Bərdə rayonunun inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Qarabağ düzündədir. Yaşayış məntəqəsi *saatlı* tayfa adını əks etdirir [1, 168].

Saatlı-İrəvan xanlığının mahallarından birinin adı, XIV əsrdə Ağqoyunlu hakimi, Ararat əyalətinin əmiri Əmirsaadın adı ilə Arpaçayın aşağı axarı və Arazın sol sahəsi “Şuxur saad” (XVI əsrə aid mənbədə “Çoxur Saad” ona tabe türk tayfaları Saadlı (sonralar Saatlı) adlanmışdır. XVII əsrə aid erməni mənbəyində “Sad ölkəsi”, XVI əsrdə bu əyalət Dərəçiçək, Abaran (Niq) və Şirakel mahallarına ayrılmışdır. 1431-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı İskəndər saatlıların hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra bu tayfa İrəvan əyalətinə keçmiş, bir hissəsi Qazax mahalına, oradan 1756-cı ildə Qarabağa köçmüşdür. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda on beş ailədən ibarət Saatlı eli yaşayırdı. Azərbaycanda Saatlı, Gürcüstanda Saatlı toponimləri mənşəcə bu tayfanın məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [3, 360].

Saatlı XI əsrdə Azərbaycana köçmüş Səlcuq tayfalarından biri olduğu göstərilir [10, 57].

Qaraçılar oyköniminin mənbələrdə türk xalqları içərisində *qırışmal-cingənə* və ya *sığan* adlanan özlərini roma adlandıran qaraçı xalqlarının adı ilə bağlı olduğu göstərilir. Farslar arasında “*koulu*” adı ilə tanınırlar. XIX əsrin əvvəllərində kəndin ərazisində bir neçə qaraçı ailəsini yaşadığı haqqında da məlumat verilir. Mənşəcə Hindistanın *Karaçi* vilayətindən olduqları fikri də vardır. Eramızın I minilliyinin sonunda Hindistanı tərk etmişlər. Bundan başqa “*Qaraçı*” aşıq havası, orta əsrlərə aid Abşeron rayonunda Qaraçı karvansarası, Ağsu rayonunda antik dövrə aid yaşayış yeri *Qaraçibulaq* məlumdur. Dəvəçi rayonu ərazisində *Qarçeku* (tat dilindən “Qaraçı dağı” kimi tərcümə olunmuş) kimi toponimlərdə Qaraçı etnonimi iz buraxmışdır [1, 22].

Qaraçılar “Dəftər”də yer almış Qazax livasının Çuvar nahiyəsində də kənd adı kimi qeydə alınmışdır. Kəndin 6 nəfər sakini vardır [7, 215].

Sarvan oykönimi Dəvəçibazar adı ilə mənbələrdə yer almışdır. Bu onu deməyə əsas verir ki, karvanların və sarvanların (dəvəçilərin) düşərgəsi, dayanacaq yerində salınmış və yerləşdiyi ərazinin adı ilə adlandırılmışdır. Salyan rayonunun eyni adlı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Yaşayış məntəqəsi yaxınlıqda yerləşən Təzəkənd kəndindən gəlmiş keçmiş karvan dayanacağına məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Gürcüstanın *Marnueli* rayonunun adı da Sarvan olmuşdur [1, 179].

Dəmirçihəsənli tayfasına tabe olan Musa ağa qışlağında Dəmirçihəsənli camaatı. Dəmirçi 1728-ci ildə İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı kimi qeyd olunub [6, 67]. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur, 1728-ci ilə aid mənbədə Pimurçi kimidir [3, 233].

Dəmirçi oykönimi Şamaxı rayonu ərazisində palçıq vulkanı kimi qeyd

olunur. Dəmirçi kəndindən 25 km cənub-şərqdə yerləşdiyi söylənir. Ərazisində yerləşdiyi kəndən adını daşdığı qeyd olunur.

Dəmirçilər 1. Xocalı rayonunun Qarabulaq i.ə.v.-də kənd adı kimi qeyd edilmişdir. Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir; 2. Qazax rayonunun Birinci Şıxlı i.ə.v.-də kənd. Gəncə-Qazax düzənliyindədir; 3. Qazax rayonunun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Coğaz çayının sahilində, dağ ətəyindədir; 4. Qubadlı rayonunun Dondarlı i.ə.v.-də kənd. Bazarçayın sahilində, dağətəyi ərazidədir; 5. Tərtər rayonunun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir. Yaşayış məntəqəsini 1918-ci ildə baş vermiş erməni azərbaycanlı qırğını ilə əlaqədar olaraq indiki Xocalı rayonunun Dəmirçilər kəndindən köçüb gəlmiş ailələr salmışdılar. Yaşayış məntəqələri *dəmirçilər* nəslinə mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. XVI əsrdə qızılbaş tayfaları sırasında adları çəkilən *dəmirçilər* sonralar qazax tayfa birliyinin ən qüdrətli tirələrindən biri olmuşdur [1, 224].

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin Dəmirçihəsənli nahiyəsinin türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, siyasi mahiyyət də daşıyır. Ərazinin toponimləri (oykonim, oronim, hidronim) aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan türkləri qədimdən bu ərazidə yaşamışlar. Təəsüf ki, tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan mənşəli toponimlər dəyişdirilmiş və azərbaycanlılar öz doğma yurd-yuvalarından mərhələ-mərhələ deportasiya edilmiş, soyqırırma məruz qalmışlar. Bu baxımdan toponimik adların muntəzəm şəkildə tədqiq olunması onomastika elminin qarşısında duran mühüm elmi problemlərdən biri olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti II cild. Bakı, 2007, 303 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 695 s.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q.E. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2008, 302 s.
4. Budaqov B., Qeybullayev Q.E. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 250 s.
5. Əliyev X. 40-cı otaqdakı tilsimlərin açarları (Borçalı, Axısqa, Qazax toponimləri). Bakı: Elm, 2008, 160 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, 205 s.
7. Məmmədli Ş. Gürcüstan azərbaycanlıları. Gürcüstanda Azər Türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri. Statistik-ensiklopedik bilgilər. Tbilisi, 2006, 126 s.
8. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili. (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 231 s.
9. Səmədova. K. Qərbi Azərbaycan Etnotoponimlərinin arealları. Bakı, 2008, 152 s.
10. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri: Borçalı və Qazax (1728-ci il)”. 1728, Bakı: Pedaqogika, 2001, 256 s.

**ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ИМЕН
В ПОЛЕ ДЕМИРЧИГАСАНЛЫ
«КНИГА ПОДРОБНОЙ ПРОВИНЦИИ ТИФЛИСА»**

К.К.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается этимологический анализ некоторых топонимических названий в районе Демирчигасанлы «Книга подробной провинции Тифлиса». Отмечается, что многие из ономастических единиц, принадлежащих Демирчигасанлы, имеют турецкое происхождение, ойконими, оронимы и гидронимы, и притчи Борчали также показаны в других турецких общинах. Определяются причины широкого спектра топонимов, изменения названий, исследуются способы формирования и формирования топонимов этой области.

Ключевые слова: Тифлис, Демирчигасанлы, топонимия, этимология, ойконим

**ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF SOME TOPONOMIC NAMES
IN THE DEMIRCHIHASANLI AREA
OF "DETAILED BOOK OF TIFLIS PROVINCE"**

K.K.HASANOVA

SUMMARY

The article provides an etymological analysis of some toponomic names in the Demirchihasanli area of "Detailed book of Tiflis province". It is noted that many of the onomastic units belonging to the Demirchihasanli field are Turkish descent, such as oykonyms, oronyms and hydronyms, and the parables of the Borchali oykonyms are also shown in other Turkish communities. The reasons for the wide range of toponyms are defined, the names are changed, the ways of formation and formation of toponyms of this area are investigated.

Keywords: Tiflis, Demirchihasanli, toponym, etymology, oykonym

UOT 81.366; 46.21.41

SUAL ƏDATLARININ SİNONİMLİYİ

S.Q.HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
surayya.haciyeva@mail.ru

Ədatların təsnifatında sual ədatlarının da öz yeri var. Bəs, yəni, məgər, -mi⁴, ki sözləri sual ədatları olub, cümlədə sual məzmununu qüvvətləndirir. Bu zaman onlar, əsasən, bir-birini əvəz edirlər. Sual ədatlarının bir-birini əvəz edə bilmə xüsusiyyəti cümlənin də məzmunundan asılı ola bilər. Elə cümlələr var ki, onların semantikasi bu əvəzlənməyə imkan vermir. Hətta əvəzlənmə olduqda cümlənin daxili semantik yükündə dəyişiklik baş verir. Bu da göstərir ki, hər sual ədatının da özünün işlənmə məqamları vardır. Lakin elə konstruksiyalar var ki, qeyd edilən sual ədatlarının hamısı əvəzlənə bilər. Bəzi ədatlar, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentləri bir-birinə bağlama funksiyasında çıxış edərək, daha geniş arealda çıxış edir. Bəzi dilçilər bu halı həmin vahidlərin tam diferensiallaşmaması faktı kimi dəyərləndirir.

Açar sözlər: ədat, sinonim, sual ədatı, bağlayıcı, əvəzətmə, köməkçi nitq hissələri, budaq cümlə.

Azərbaycan dilində ədatlar zəngin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin nədənsə uzun müddət dilçiliyimizdə bu köməkçi nitq hissəsi tədqiqatdan kənar qalmış, yalnız 1954-cü ildə M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində ondan müstəqil bir nitq hissəsi kimi bəhs olunmuşdur. O vaxta qədər “ədat” terminindən istifadə edilsə də, bu başlıq altında digər köməkçi nitq hissələrindən, yəni bağlayıcı və qoşmalardan danışılmışdır [1,84]. Maraqlıdır ki, bundan sonra da bəzi dilçilər ədatları köməkçi nitq hissəsi deyil, danışan şəxsin hiss-həyəcanını, bu və ya digər məsələyə münasibətini ifadə edən “söz hissəcikləri” hesab etmişlər [2, 61]. Bu fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilində ədatlar yaratdıqları məna çalarlarına görə dilimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ədatlar yalnız sözlərin və ya cümlələrin mənasını qüvvətləndirməklə kifayətlənməyib, həm də onlara müəyyən məna çaları da verir. “Köməkçi nitq hissələri yalnız sözə deyil, bütünlükdə cümlənin bütün elementlərinə məna cəhətdən ciddi təsir edir [3, 21].

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinin hər biri daxili bölgülərə malikdir. Bu bölgülər məna bölgüləri adlansa da, əslində bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Bu məsələdən bəhs edən Y.Seyidov yazır: “Ancaq bir incə cəhət var. O

da qrammatik mənənin leksik mənə əsasında formalaşması və o əsasında anlaşıqlı olmasıdır. Leksik mənəni olmayan sözləri qruplaşdırmaq üçün leksik-qrammatik mənə meyarı tətbiq etmək olmaz, çünki onların, deyildiyi kimi, leksik mənəni yoxdur. Lakin onlar leksik mənədən xeyli uzaq fərqləndirici qrammatik mənəyə malikdir və onlar qrammatik-sintaktik mövqeyi ilə fərqlənir. Bu sözləri qruplara ayırarkən həm qrammatik mənəni, həm də potensial qrammatik mövqeyi nəzərə almaq lazım gəlir” [4, 31].

Ədatın mənə növlərindən biri sual ədatlarıdır. Digər köməkçi nitq hissələri kimi, sual ədatları da ayrılıqda heç bir leksik mənəyə malik olmayıb, əsasən, cümlələrdə sual məzmununun qüvvətlənməsinə xidmət edir. Qrammatika kitablarında sual cümlələrindən bəhs edərkən onların yaranma yolları kimi sual əvəzlilikləri və sual ədatları göstərilir. Lakin demək lazımdır ki, sadə cümlələrin qeyd edilən tiplərə bölünməsi məqsəd və intonasiyaya görədir; deməli, sual cümləsi məhz müəyyən məqsəd əsasında müvafiq intonasiyaya görə formalaşır. Bu baxımdan, sual əvəzliyi və ya sual ədatının iştirak etdiyi istənilən sual cümlələrində sual intonasiyası, təbii olaraq, aparıcı mövqeyə malikdir, burada sual əvəzliyi və ya sual ədatları yalnız köməkçi vasitələr rolunu oynayır.

Azərbaycan dilində sual ədatları kəmiyyətə azdır: *məgər, yəni, bəs, -mi⁴, ki*. Bunların hamısı sual məzmununu qüvvətləndirsə də, cümlədə işlənmə məqam və xüsusiyyətləri eyni deyil. Əvvəla onu deyək ki, digər tip cümlələrdə olduğu kimi, sual anlayışı məzmun deyil, funksiya xüsusiyyətinə malikdir. Yəni məqsəd semantik fərqlilik, mənə-məzmun spesifikliyi deyil, eyni məzmun daxilində müxtəlif məqsədlər ifadə oluna bilər. Məsələn, “*Murad məktəbə gedir*” cümləsi sözlərin semantikasını və qarşılıqlı əlaqədə konstruksiyanın qazandığı informasiya birdir, lakin müxtəlif məqsədlər üçün işləndikdə onların intonasiyası da bir-birindən fərqli olur. Deməli, sual cümlələrinin formalaşmasında iştirak edən sual ədatları cümləyə heç bir semantik yük vermir. Ədatların mənə bölgüsü məsələsi şərti xarakter daşıyır, onların hansı məzmunu qüvvətləndirməsinə görə müəyyənləşir. Bu isə o deməkdir ki, ədatların təsnifi bilavasitə onların aid olduğu söz və ya cümlənin ifadə etdiyi mənə və ya məqsədlə müəyyənləşir. Elə buna görə də sual əvəzliliklərinin işlənmə spesifikasiyası bilavasitə cümlənin özü ilə bağlıdır və onların bir-birini əvəz edə bilmə qabiliyyətləri də fərqlidir.

Dilimizdə ən çox işlənən sual ədatlarından biri şəkilçiləşmiş *-mi⁴* sözüdür. Bu ədatın işlənmə mövqeyi genişdir; bütün cümlə üzvlərinə qoşula bilər, istənilən nitq hissəsi ilə işlənə bilər, müxtəlif semantik cümlələrdə sual məzmununun qüvvətləndirilməsinə təkan verir. Aşağıdakı nümunələrdə bunu görə bilərik:

1) İsmi və ya feili xəbərlərdə: *Nəriman gəlib çıxdımı?* (Mir Cəlal); *Kolxozün aqronomu İmrandırımı?* (İ.Şıxlı).

2) Mübtədalarda bu ədatın işlənməsi nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, istənilən söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədaların bu ədatla işlənmə faktları vardır. Məsələn: *Mənmi günahkaram, ya zəmanəmi?*; *Gülgəzmi yalan danışdı, ya Cəlalmi, öyrənə bilmədim* (Varis).

3) Vəsitəsiz və vəsitəli tamamlıqlarda: *Ailəsinimi, işinimi tutmalıdır, hələ qərara gələ bilməmişdi* (S.Əhmədov); *Dostundanmı inciyirsən?* (Ə.Azayev).

4) Təyin ilə həmin ədatın işlənməsi məhdud olsa da, müəyyən qədər istifadəyə malikdir. Məsələn: *Dəqiq de, sənə beşmi traktor lazımdır?* (Ə.Azayev).

5) Zərfliyin müxtəlif növlərində: *Rauf axşam gecmi qayıtdı?* (Müşfiq Xan); *Bütün günü zəmidəmi olusan?* (M.İbrahimov); *Yaxşımı istirahət etdiniz?* (İ.Əfəndiyev); *Şəhərə oxumağamı gedirsən?* (M.Hüseyn); *Qızı çoxmu gözlədin?* (C.Əmirov)

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu ədatın istifadə dairəsi, doğrudan da, genişdir. Buna baxmayaraq, xəbərə qoşulan forması dilimizdə daha aktivdir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi xəbərin cümlədə ən aktual üzv olmasıdır. Xəbər aktual üzv olduğundan cümlədə əsas fikir yükünü daşıyan da odur və buna görə də sual cümlələrində sual məzmununun daha güclü ifadə olunması zamanı ədat xüsusən xəbərə artırılır. Lakin cümlədə istənilən üzv aktuallaşdırıla bilər. Aktuallaşdırılan üzv əsasən xəbərin yanında gəlsə də, danışq dilinin təsiri olaraq, həmin üzv cümlənin hər yerində yerləşirilə bilər və aktuallaşdırılmış həmin üzlər də ədatla işlənilə bilər.

Cümlədə hər hansı üzvün aktuallaşdırılması müxtəlif üsullarla həyata keçirilir ki, bunlardan əsas olanı vurğudur. Belə ki, cümlənin harasında gəlməsindən asılı olmayaraq, aktuallaşdırılan üzv məntiqi vurğu qəbul edir. Aktuallaşdırılan üzvün ədatla işlənməsi ondakı məntiqi vurğunu daha da gücləndirir. Bu faktın təsdiqi onda özünü göstərir ki, ədatla hər hansı üzv işlənən cümlədə başqa söz, demək olar ki, aktuallaşa bilmir, daha dəqiq desək, məntiqi vurğu qəbul edə bilmir.

Sözsüz ki, biz bu fikri *-mi⁴* ədatı haqqında söyləyirik, digər sual əvəzlilərinə fərqli hallar müşahidə oluna bilər ki, bu da onların funksional xüsusiyyətləri və cümlədəki mövqeləri ilə bağlıdır. Belə ki, *-mi⁴* ədatı hansı sözə artırılmışdırsa, əsasən, həmin sözdə məzmunu qüvvətləndirməyə xidmət edir. Digər sual ədatları isə cümlənin bütün məzmununa aid olur və elə buna görə də cümlənin istənilən yerində işlənə bilər. Məsələn: *Bu il məhsul bolluğuna nail olacağımı?* (M.İbrahimov); *Bəs sən bu müqəddəs torpaqların üstündə yaşamağa haqqın var?* (Varis); *Yəni bu cinayəti törədənlər cəzasız qalacaqlar?* (C.Əmirov); *Məgər ərinizin şəhərdən çıxdığından sizin xəbəriniz yox idi?* (E.Elatlı).

Birinci cümlədəki ədatdan başqa, digər ədatların yerini dəyişmək mümkündür: *Sənin bəs bu müqəddəs torpaqların üstündə yaşamağa haqqın var?; Bu cinayəti törədənlər yəni cəzasız qalacaqlar?; Ərinizin şəhərdən çıxdığından sizin xəbəriniz yox idi məgər?*

Bu cəhətdən həmin ədatların cümlədə yeri sərbəstdir və bu baxımdan modal sözləri xatırladır. Lakin modal sözlər cümləyə müəyyən çalar verirsə, yəni oradakı fikrə münasibət ifadə edirsə, ədatlar əlavə məzmun vermir, ondakı məzmunu qüvvətləndirir. Digər tərəfdən, sual ədatları ancaq sual cümlələrində işlənilir, müvafiq modal sözlər isə istənilən cümlədə istifadə edilir.

Qeyd edək ki, bəzi ədatlar cümlədə həm də bağlayıcılıq funksiyasını

yerinə yetirir. Bu məsələyə toxunan Ə.Əbdullayev ədatların bağlayıcı kimi istifadə edilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir və göstərir ki, ədatların “elələri də var ki, ədat kimi formalaşsa da, bağlayıcılıq keyfiyyətinə də malik olur: *da, də, -ca da, -cə də, ki, hətta, mi, -mi, -mu, -mü*. Bu o deməkdir ki, həmin sözlərdə tam diferensasiya getməmişdir [5, 179]. Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında olan əsərlərdə *-mi⁴, da², belə* ədatlarının tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağladığı qeyd olunur [6]. Onu da demək lazımdır ki, bu tipdən olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə birinci gələn budaq cümlənin daxili məzmununda sual məzmunu da vardır, daha doğrusu, onların tarixən elə sual cümlələrində meydana çıxdığı göstərilir.

Sual ədatlarına daxil olan *-mi⁴* şərt və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayır. Bu bərdə tədqiqat əsərlərində məlumatlar vardır [7, 421; 8, 373; 9, 361] Maraqlıdır ki, bütünlükdə türkologiyada tabeli mürəkkəb cümlənin ən böyük tədqiqatçılarından olan Ə.Əbdullayevin monoqrafik əsərində [6, 320-337] şərt budaq cümləsinin bu tipindən danışılmadığı halda, müəllifin müştərək yazdığı dərslikdə bu bağlanma vasitəsinə də yer ayırmış və uğurlu nümunələr vermişdir [9, 361]. Bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün iki nümunəni müqayisə edək:

- *Tahir söz verdimi, mütləq dediyini edəcəkm(M.Hüseyn)*
- *Evə çatdınmi, mənə xəbər elə.*

Bu iki konstruksiya komponentlərin məna əlaqəsində yaxınlıq vardır; bu yaxınlıq şərt və zaman anlayışlarının birgə çıxış etməsidir. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrini cümlə üzvlərinə çevirsək, onları zaman zərfliyi kimi işlətmək olar: *Yağış yağanda ətraf tamam suya qərq olur; Evə çatanda mənə zəng elə*. Lakin bu sadə cümlələrlə onların mürəkkəb cümlə variantlarını müqayisə etdikdə görəcəyik ki, birinci tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlər arasında şərt məzmunu üstünlük təşkil edir, daha doğrusu, ondakı budaq cümlənin *Tahir söz versə* şəklində çevrilməsi daha dəqiqdir, yəni budaq cümlədəki ki komponentini *-sa²* şərt şəkilçisi ilə əvəz etmək mümkündür. İkinci nümunədə isə şərt məzmunu çalar xarakterinə malikdir. Cümlənin ümumi məzmununun məntiqindən də görünür ki, burada şərt məzmunu əsas deyil, hətta demək olar ki, bu məqamda *ki* komponentinin əvəzinə *-sa²* şərt şəkilçisini qoymaq düzgün olmaz. Burada məhz ikinci komponentlə zamana görə əlaqələnmə vardır. Ona görə də birinci konstruksiya şərt, ikincisi isə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Sual ədatlarının bir başlıq altında verilməsi onların semantik-funksional cəhətdən yaxın olduğuna işarə edir. Bu isə o deməkdir ki, onlar müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: *Rəis onu görəndə məgər nə üçün burada olduğunu soruşmayacaq?*(Ə.Azayev). Bu cümlədəki “*məgər*” sual ədatını çıxarıb, yerinə digərlərini qoymaq mümkündür: *Rəis onu görəndə yəni(bəs) nə üçün burada olduğunu soruşmayacaq?*

Lakin buna hər cümlədə nail olmaq mümkün deyil; belə ki, əksər

hallarda bu ədatların tam əvəz etməsi başqa fikir formalaşdırır. Bu əvəz etməyə mütləq əvəz etmə demək olmaz, yəni bu ədatların hər hansı bir sual cümləsində bir-birinin yerində işlənməsi mütləq sinonimlik yaratmır. Daha dəqiq desək, bu ədatların hər birinin işləndiyi cümlənin semantik yükü eyni olsa da, onların informativliyində fərqlər özünü göstərir. Bu cümlələrin ifadə etdiyi informasiyalar, hətta məqsəd çalarına görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn: *Yəni bu gördüklərimizin hamısı xəyaldır?* (V.Sultanlı)

Əslində bu cümlədəki “*yəni*” əvəzliyinin yerinə digər sual əvəzliliklərindən hər hansı birini işlətmək mümkündür: *Məgər (bəs) bu gördüklərimizin hamısı xəyaldır?*

Bu ədatların hər hansı birinin işlədilməsi sualın məzmununda, yaxud məqsədin ifadəsində incə fərqlər yaradır. “*Məgər*” ədatı işlənərkən cümlənin ümumi məzmununda təəccüb qarışıq ritorika vardır, “*bəs*” əvəzliyinin işlədilməsi zamanı isə ritorika ilə yanaşı təkid, yaxud inamsızlıq özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sual ədarlarının, xüsusən də *bəs* ədatının ritorik səviyyədə, hətta qüvvətləndirici ədatın funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *Bəs baş əymədiniz?* (S.Vurğun “*Vaqif*”). R.Quliyeva ədatın təsdiq və inkar məzmununu formalaşdırmasından bəhs edərkən digər faktlarla yanaşı, bu nümunəni də vermişdir [10,13]. Düzdür, burada təsdiq məqamının ritorik tərzdə ifadəsi var, lakin demək lazımdır ki, həmin məqamda *bəs* ədatı, bir növ, axı qüvvətləndirici ədatının funksiyasını yerinə yetirir və onun sinonimi kimi çıxış edir: *Axı baş əymədiniz*. Göründüyü kimi, cümlədə hansı ədatın olması intonasiyanı fərqləndirir, lakin hər iki halda iqrari fikrin qüvvətləndirilməsi faktı açıq şəkildə görünür. Bununla yanaşı, onu da demək lazımdır ki, elə həmin mövqenin özündə də ədatların işlədilməsində fərqli məqamlar vardır. Belə ki, *axı* ədatı həm təsdiq, həm inkar məzmunlu cümlələrdə işlədilə bilərsə, *bəs* ədatı, əsas etibarilə inkar cümlələrində özünə yer tuta bilir. Bu isə onu göstərir ki, yalnız eyni təsnifat qrupunda olan ədatlar deyil, habelə ayrı-ayrı təsnifat qruplarında olan ədatlar da biri digərinə sinonimik münasibətdə ola bilər.

Lakin *axı* sözünün sual məzmununun qüvvətləndirilməsində roluna diqqətli olmaq lazımdır; belə ki, bu sözün sual mövqeyində işlədilməsi çox məhduddur, həm də bu məzmun digər məzmunlarla qarışıq şəkildə meydana çıxır. Bəzən dilçilik əsərlərində bu fikirlə bağlı verilən nümunələr özünü doğrultmur. Məsələn: *Axı sənin gətirdiyin otun xeyir-bərəkəti olar?* (İlyas Əfəndiyev) [11, 376]; *Məsmə bacı, Mələk sizin bacınız qızı olanda Əbülfəz də gərək qohumunuz olsun, axı?* [12, 30].

Bu nümunələrdə *axı* sözünün işlədilməsində fərqlilik vardır; birinci cümlədə *axı* sözünün işlədilməsi süni görünür, daha doğrusu, ədəbi dilimiz üçün bu cür deyim tərzini məqbul ola bilməz və deyiləndə qeyri-dəqiqliyi hiss olunur. İkinci cümlədə isə *axı* sözünün işlədilməsində qeyri-dəqiqlik olmasa da, konstruksiyanın xalis sual cümləsi olması mübahisəlidir, daha dəqiq desək, burada ritoriklik özünü göstərir, yəni iqrari fikir burada daha əsasdır. Həmin cümlədə *gərək* arzu ədatının işlədilməsi bu fikri bir daha təsdiq etmiş olur; arzu

ədatının olduğu sadə cümlədə sual məzmunu yarada bilən sözün işlədilməsi inandırıcı görünür, çünki bunların ikisi də məzmunca ayrı-ayrı mövqələrdə duran ədatlardır. Bu halda digər sual ədatlarının işlədilməsi mümkün deyil; yəni sinonim münasibət meydana çıxa bilmir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, sual əvəzlilikləri konkret məzmunla bağlı deyil, lakin sual intonasiyası və sual məzmunu onlarda əsasdır. Bununla yanaşı onlar digər funksiyaları da yerinə yetirə bilirlər. K.Ramazanov “*Biz yol-çuyuq, bəs siz kimsiniz?*” sümləsindən bəhs edərək buradakı bəs sual ədatının bağlayıcılıq funksiyasına toxunaraq yazır: “Şübhəsiz ki, geniş mənada götürdükdə ədatlar bağlayan vasitələr sisteminə daxil edilə bilər. Bu hal isə əks-təsir yaratmamış deyil, yəni bağlayıcının özü də cümlələrin verdiyi informasiyadan, böyük kontekstdən asılı olaraq, öz daxilində ədatlara xas qüvvətləndiricilik meyli gizlədə bilər. *Bəs* elementinin qüvvətləndiricilik meyli arxasında önsıra cümlələrin məzmunlarının daha qabarıq şəkildə qarşılaşdırılması tələbatından doğursa, birləşdiricilik funksiyası bu cümlələrin ümumi quruluş baxımından birgəliyini təmin edir.” [12, 99].

Burada diqqət çəkən məsələlərdən biri ədatların iştirakı ilə formalaşan sual cümlələrində ritorikanın ifadə olunması və ya nə dərəcədə ifadə olunmasıdır. Məlumdur ki, sual cümlələri sual məzmunu və sual intonasiyasının birgə fəaliyyətində meydana çıxır, daha doğrusu, cavab almaq üçün formalaşan cümlə müvafiq intonasiya ilə müşayiət olunur. Sual cümlələrində müəyyən bir məlumatı almaq, öyrənmək əsas məqsəddir. Lakin elə cümlələr də vardır ki, onlar sual intonasiyası ilə deyilir, amma məqsəd nəyisə öyrənmək, yaxud cavab almaq yox, hər hansı fikri sual şəklində, sual intonasiyası ilə iqrar eləməkdir. Lakin bu iqrariliyin ifadə olunduğu cümlə strukturunda da fərqli məqam vardır. Ritorik sual adlandırılan həmin cümlələrdə sual ədatlarının işlənmə imkanları eyni deyil; belə ki, “*bəs*” ədatı bu cür cümlələrin formalaşmasında iştirak etmir. Digər sual ədatlarının bu tip cümlələrdə iştirakı isə məhduddur. Məsələn: *Dayanacaqda onu görəndə təəccübləndi*:

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində olan ədatlardan bəhs edən yazılarda, demək olar ki, *bəyəm* sözünə rast gəlmirik, halbuki bu söz ədat kimi dilimizdə geniş işləkliyə malikdir. Q.Kazımov bu sözə sual ədatlarının içərisində yer ayırmasa da, sual ədatlarına aid verdiyi nümunələr içərisində məhz bu ədat vasitəsilə formalaşan cümləyə rast gəlirik: *Bəyəm yaşadan da, öldürən də təbiət deyil?*(Elçin) [11, 377]. Göründüyü kimi, *bəyəm* sözü bu nümunədə sual məzmununu qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Bu ədat sual əvəzliyinin digər vahidləri ilə, konkret desək, burada *bəyəm* ədatı *məgər, bəs, -mi⁴, ki, yəni* ədatlarının hər biri ilə asanlıqla əvəzlənə bilər. Bu isə onu göstərir ki, *bəyəm* sözü ədat kimi daha universal xarakterə malik olub, sual məzmununu daxili potensiyasında ehtiva edir. Burada diqqət çəkən məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, digər sual ədatları da *bəyəm* sözü ilə əvəzlənə bildiyi halda, bunu bütün məqamlara aid etmək olmur. Məsələn, *Bəs bu cavan oğlan buraya qayıdıb nə işlə məşğul olacaq?* (İ.Şıxlı) cümləsindəki bəs sual ədatının yerinə

məgər ədatını işlətmək olmaz. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi məgər sözünün yaratdığı məna çalarının məhdudluğudur, digər sual ədatlarında isə semantik çalarlar daha zəngindir.

Bütün bunlar göstərir ki, sual ədatları da digər ədatlar kimi zəngin funksiyalara, hətta sinonimlik funksiyasına da malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 242 s.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində ədatlar. //Azərb. SS EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1959, №4, 55-87
3. Шиганова Г.А. Система лексических и фразеологических предлогов в современном русском языке. Челябинск: Челябинский Гос. Пед. Универ., 2001, 454 с.
4. Seyidov Y.M. Nitq hissələri problemi. Azərbaycan dilində adların morfolojiyası. Bakı: ADU, 1984, 25-31 s.
5. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BU, 1992, 331 s.
6. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 417 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. III cild, sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 443 s.
8. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
9. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 424 s.
10. Кулиева Р.И. Частицы в современном азербайджанском языке. Баку: АҚД, 1980
11. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
12. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, morfolojiya. Bakı: Elm, 1986, 134 s.

СИНОНИМИЯ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦ

С.Г.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

В классификации частиц особое место занимают вопросительные частицы. Такие частицы, как *bəs*, *yəni*, *məgər*, *-mi*, *ki* являются вопросительными и служат для усиления содержания вопросительных предложений. В данном случае они, в основном, взаимозаменяемы. Свойство вопросительных частиц по замене друг друга может зависеть также от содержания предложения. Существуют такие предложения, семантика которых препятствует подобной взаимозаменяемости. Даже если замена все же возможна, то в таком случае меняется внутренняя семантическая нагрузка предложения. Это, в свою очередь, показывает, что каждая частица имеет определенные случаи употребления. Однако есть такие конструкции, в которых все указанные вопросительные частицы взаимозаменяемы. Некоторые частицы, и особенно те, которые выступают в функции соединения компонентов сложноподчиненного предложения, имеют более широкий ареал употребления. Некоторые языковеды расценивают данное явление как факт частичной дифференциации этих единиц.

Ключевые слова: частица, синоним, вопросительная частица, союз, замена, служебные части речи, придаточное предложение.

THE INTERROGATIVE PARTICLES SYNONYMY

S.Q.HAJIYEVA

SUMMARY

Interrogative particles have the special place in classification of particles. Such particles as *bəs*, *yəni*, *məgər*, *-mi*, *ki* are interrogative and serve for strengthening of the maintenance of questions. In this case, they are interchangeable. Property of interrogative particles on replacement each other can depend also on the sentence maintenance. There are such sentences which semantics interferes with similar interchangeability. Even if replacement nevertheless is possible, internal semantic loading of the offer in that case varies. It, in turn, shows that each particle has certain cases of the use. However there are such syntactical constructions in which all specified interrogative particles are interchangeable. Some particles, especially those that act as connection of components of a compound sentence, have wider area of the use. Some linguists regard the given phenomenon as the fact of partial differentiation of these units.

Keywords: a particle, a synonym, an interrogative particle, the conjunction, replacement, auxiliary parts of speech, a subordinate clause.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82.0; 82.09****M.Ə.SABİR SATİRALARINDA TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ**

M.O.HƏSƏNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
matanat.saracli@mail.ru

Məqalədə M.Ə.Sabir satiralarında tənqid hədəfləri açıqlanmaqla yanaşı, şairin poeziyasının novatorluq keyfiyyətlərinə də nəzər salınır. Sabir poeziyasında istifadə olunan tendensiya formaları və ifşa üsulları yeni təfəkkür işığında dəyəndirilir. Rejim dövrü ədəbi tənqidində Sabir yaradıcılığı doğru-düzgün dəyərləndirilmədiyi üçün tədqiqatın yeni elmi müstəvidə araşdırılması aktualdır.

Açar sözlər: Sabir, novator, tendensiya, müqayisə, ifşa, tip, millət, lirik qəhrəman.

M.Ə.Sabir elə şairlərdəndir ki, özü demişkən, “çalxalandıqca, dolandıqca zaman nehrə kimi” onun qədir-qiyməti daha da artır.

Azərbaycan poeziyasının üslubunu dəyişib, ona yeni bir istiqamət verən şairimiz onu hakim bir üsluba çevirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi dərğinin ideya cəbhəsinin daha da qüvvətlənməsində böyük əmək sərf etdi.

“Molla Nəsrəddin” Sabiri tanıtdısa, Sabir də dərğiyə oxucu şöhrəti qazandırdı. Sabiri “Molla Nəsrəddin”siz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, “Molla Nəsrəddin”i də Sabirsiz düşünmək çətindir. Sabir mövzu seçimində çox tələbkar idi. Əsərin fikri istiqamətini əsas diqqət mərkəzində saxlayaraq aşılamaq istədiyi ideyanı qabarıq şəkildə əks etdirən hadisə və predmetləri satirasına mövzu seçirdi. Təsədüfi deyildi ki, görkəmli tədqiqatçılarından olan Cəfər Xəndan “Sabirin nə qədər satirası varsa, bir o qədər də mövzusu vardır” qənaətinə gəlmişdi.

M.Ə.Sabir elə sənətkardır ki, öz əsərlərində yeniliklə köhnəlik arasındakı mübarizənin bütün tarixi məqamlarını incəliklərinə qədər əks etdirdi və əbədiyaşarlıq qazandı. Əsərlərin qovuşuğunda yatmış beyinləri lərzəyə gətirən, ətalətdə olanları silkələyib oyatmağa çalışan şair öz sənətinin zirvəsinə qalxaraq böyük bir ədəbi məktəb yaratdı.

Sabiri dövr, zaman özü yaratdı və fəlsəfəsini də özü diktə etdi: “Millət dərdini göz yaşı içində gülüslə qələmə almaq” [3, 25].

Şairin lirik qəhrəmanını bir alim, arif, ziyalı, maarifçi simalarda görür, sözündəki məntiq qarşısında heyran qalırıq. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün

“Daş qəlblə insanları neylərdin, ilahi?!”
Bizdə bu soyuqqanları neylərdin, ilahi”

və “Ay dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq” misraları ilə başlayan şeirlərə nəzər salmaq kifayətdir. Hər iki şeirdə lirik qəhrəmanın ciddi planda ictimai kədərlə dolu mənalı nidalarına rast gəlirik:

“Ey dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq!
Bir loqma nan üçün gözü giryan olan cocuq!”

Onun lirik qəhrəmanı sinfi mübarizə şəraitində də yaşayır, ağı qaradan seçir, düşünür, qanır və qandırmağa çalışır. Mühit isə bütün bu arzulara qarşıdır. “Görmə! Dinmə! Eşitmə! Gülmə!” deyənlərin zülmünə dözsə də, “qanma!” əmri ilə heç cür razılaşa bilmir:

“Qabili imkanmı olur qanmamaq?
Məcməri nar içrə düşüb yanmamaq”

Şair vətən, millət uğrunda hər cür məhrumiyyətə hazır olduğunu bildirir ki, bu da onun şeirə, sənətə baxışında bir novator olduğunu nümayiş etdirir.

M.Ə.Sabir dövrünün zəngin tiplər silsiləsini yaratmışdır (şahlar, sultanlar, nazirlər, zahidlər, tacirlər, kapitalistlər, intelligentlər, cahidlər və s.).

Təbii ki, şairin tənqid hədəfləri də gülüş və tənqid obyektinə çevirdiyi həmin tiplərdir.

Şairin tənqid hədəfləri mühafizəkar, köhnəpərəst valideynlərdir (“Səbr eylə”, “Ata nəsihəti”, “Təhsili-elm”, “Laylay” və s.).

- Şairin tənqid hədəfləri şəxsi mənafeyi milli mənafehdən üstün tutanlar, özgəyə quyruq bulayanlardır (“Ay alan Məmləkəti-Rey satıram” və s.).

- Şairin tənqid hədəfləri mürtəce, mühafizəkar ruhanilərdir. Millətin inancına hörmətlə yanaşan şair dini deyil, ondan milləti itaətdə saxlamaq üçün istifadə edənləri tənqid edirdi və rus, İran dövlətlərinin siyasətinin rüporuna, drijoruna çevrilən din dəllallarını ifşa obyektinə çevirirdi. “Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür” misrası ilə başlayan Füzuliyə nəzirə olaraq yazdığı parodiyasında dövlətinin süfrəsindən pay uman bir molla öz-özünü belə səciyələndirir:

“Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür
Qan ağıladığım qonçeyi-xəndanın üçündür”.

Digər bir parodiyasında da şair köhnə formaya yeni məzmun verərək aşıqın incə hislərinin tərənnümünü, kobud insanların eybəcər sifətlərinin tənqidi ilə əvəzləyir:

“Könlüm bulanır küçədə cövlanını
Nitiqim tutulur hərzəvü-hədyanını görcək”.

- Şair total köləliyi tənqid atəşinə tutur və bunun köklərini arayır. Sabirə görə zülm və həqarət boyunduruğuna könüllü razılaşıma, ən böyük günah, cinayətdir:

“Qəflətdə yatıb, ad batırıb, nam alırız biz,
Başa yumruq zolladıriz, kam alırız biz”.

Sabir zəngin folklorumuzdan götürdüyü sadə hikmətli sözlərə yeni məna vermiş, şah nəslinin tüfeyli təbiətini və zülmkarlığını açarkən bunları mühüm poetik ifadə vasitələrinə çevirmişdir. “Millətin qanın alıb şişəyə tutmaq”, “çiyini, bişmişini hazır eləmək” və s.

- Sabirin ən böyük arzusu insanlara düşüncə azadlığı verilməsi idi.

- Tipi öz dili ilə ifşa etmək, az sözlə çox şey demək, bir neçə səciyyəvi cizgi ilə bitkin lövhə və portret yaratmaq Sabir satirasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Sabir Racinin “Nə eşq olaydı, nə aşiq...” sözlərilə məşhur olan qəzəlinə də parodiya yazaraq satirik qəhrəmanın dilindən çıxış edir:

“Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü-sənət olaydı,
Nə dərsə, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı!”

Qeyd etdiyimiz kimi, Sabir satiralarında çox zaman təsdiq əvəzinə işlənən inkar müsbət ideyanı təsdiq və tərənnüm etmiş olur.

İran şahlarını və Türkiyə sultanlarını tənqid edən epiqramalarında millətini ətalətdə görmək istəyən hakimlərə rişxənd edir. İran şahını millətə zülm etdiyi üçün “boynuyoğun” adlandırır.

Şair “İran niyə viran oldu?” ritorik sualını qoyur və cavab tələb eləmir. Bunun açıq-aydın cavabının zülm üstə bərqərar olan idarə üsulu olduğunu bildirir. Eyni zamanda bu arqumenti çarizmin çökmə səbəbinə də şamil edir.

A.Səhhət çox doğru olaraq bu qənaətə gəlmişdi ki, Sabir İran məşrutəsinə bir ordudan artıq xidmət etmişdir.

“Neylərdin ilahi” satirasında şair dərindən, kədərli ağırlığından üsyana qalxır, “Tərpənmə, amandır, bala qəflətdən ayılma”, misrası ilə başlanan satirik şeirində isə, lirik qəhrəmanın arzu və istəyini ifadə edir [2, 127].

Bəndlərin sonunda ustalıqla təkrar olunan söyüb-söydürüb, çapıb-çapdırıb, bölüb-böldürüb, atıb-atdırıb, basıb-basdırıb kimi ifadələr həm əsərin məzmununu, həm də mənfi tipin xarakterini açmaq üçün şair tərəfindən yaradılmış gözəl bədii təkrir nümunələrindən sayıla bilər [1, 207].

M.Ə.Sabir dostu A.Səhhətin təbirincə desək, poeziyaya yeni həyat, yeni nəfəs gətirdi, ədəbiyyatı növbəhar etdi. Onun nəzirələri də ənənəvi nəzirəçilikdən uzaq olmuş, köhnə formaya yeni məzmun verməklə poeziyamıza novatorluq keyfiyyətləri qatmışdır.

A.Zamanov “Sabir gülür” (1962) məqaləsində Sabir gülüşünün ictimai-tarixi hədəflərini müəyyənləyərək yazır: “Cəhalətin qaranlığı nə qədər tünd olsa da, acı gülüşə layiq hədəflərin heç biri Sabirin gözündən yayınmır. O, “səhifəni doldurmaq üçün mətləbi uzadan” qəzetçiyə, “haqsıza haqlı deyib günaha batan” vəkilə, “dərdi təşxis etməyib, qohum-əqrəbanı ağladan” həkimə, “bülbülə, gülə, eşqə dair yalan fırladan” şairə gülür; “halal ilə haramı bir-birinə qatan” tacirə, hümmətin pulun alıb gözlərini isladan” rövzəxana, “min-min yalan danışan” dərvişə, üsuli-cədid məktəbinə fitnə-fəsad yuvası kimi baxan cahilə, həyatın mənasını yeməkdə, yatmaqda və bir də kor-koranə ibadət etməkdə bilən mömin müsəlmana, ərinin oxumasından darıxan qadına gülür. Özü də oxucuları əyləndirmək üçün yox, kədərləndirmək, düşündürmək üçün gülür. Bu gülüş acı və amansız olsa da, şairi və onun oxucusunu bədbinləşdirir. Zira şair inanır ki, “millətin istedadı hələlik qarışıqdır”. Zaman nehrə kimi çalxalandıqca millət ayılacaq. Milləti tərifiyləyib yatırmaq yox, tənqid edib ayıltmaq, şüurlu həyata dəvət etmək Azərbaycan realizminin, “sizi deyib gəlmişəm...” bəyanatı ilə tarix səhnəsinə çıxan “Molla Nəsrəddin”in başlıca məramı idi!

M.Ə.Sabir yaradıcılığında müəllif tendensiyası müxtəlif formalarda təzahür edir. Müəllifin təsvir etdiyi hadisələrə münasibəti olan tendensiyanın bütün təzahür formalarına şairin yaradıcılığında rast gəlinir:

- Şair açıq tendensiya üsulu ilə öz düşməninə qarşı münasibətini gizlətmir və onun ifşasına çalışır.

Belə hallarda tənqid hədəfləri olan mənfi tiplərlə üz-üzə duran şair orijinal priyomlar taparaq müstəqim yolla fikrini deyir:

“Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
Çıxaraq zahirə batindəki əfkarımızı,
Pişgahi-nəzəri-xəlqə tutaq varımızı,
Görüb onlar dəxi təhqiqləsin karımızı,
Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam!
Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!”

Beləliklə, şair zahidlə özü arasında təzad yaratmağa nail olur.

- Tipin özünü nümayiş yolu ilə ifşa və tendensiya. Bu zaman tip elə sifətlərlə çıxış edir ki, özü-özünü ifşa edir. Məs., “qoy mən tox olum” dünya ac olsa da, nə işim var, yatanları ayıltma, mən sağlam olum, dünya batsın və s. Bu zaman tip öz əsl simasını gizlədə bilmir.

- Fikrin tərs mənada ifadəsi yolu ilə ifşa və tendensiya. Şair xalqın dərдинə əlac etmək istəyir, lakin bütün fikirlərini bilərəkdən tərs mənada işlədir:

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma,
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!
Lay-lay bala, lay-lay,
yat qal dala, lay-lay! [1, 248]

Parodiya yolu ilə ifşa və tendensiya. Klassik ədəbiyyatda çox sevilən məşhur misraların tərs mənada, satirik planda verilməsi bir tərəfdən gülüş doğurur, digər tərəfdən də müəllifin tipə, hadisəyə tendensiyalı münasibətini bildirir. Məs.:

“Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır!”

Füzulinin bu məşhur misralarını Sabir

“Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır,
Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır,
mərufi-zamandır”.

şəklində parodiya edir və uğurlu nəticə əldə edir.

Şairin yaradıcılığında xoşbəxtliyi bədbəxtlik hesab etmək və ya əksinə ifşa üsullarına, tipin əvəzinə şairin etirafı, quru tərif yolu ilə ifşa (Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun sənə!), müşairə və mübahisə yolu ilə ifşa (Pərdə açıldı nəgahan, mən deyən oldu, olmadı?), hadisələrin peyzajla verilməsi (Mən günəşi göydə dana bilmərəm), eyham və rəmzlərlə ifşa (Çığırma, yat, ay ac toyuq), müqayisə yolu ilə ifşa və s. rast gəlmək mümkündür.

“Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyirik”.

Nəticə olaraq, qeyd edək ki, Sabir yaradıcılığı köhnə ədəbi ənənələrin yerində həm üslub cəhətdən, həm də məzmun və mövzu dairəsi baxımından son dərəcə gözəl, aydın, cazibədar bir yazı tərzini, yaradıcılıq yolu yarada bilmişdir. Vətən və millət yolunda əsl vətəndaş-şair kimi ömrünün sonunadək ləyaqətlə qələm çalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 436 s.
2. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
3. Zamanov A. Sabir və müasirləri. Bakı: Azərənəşr, 1973, 282 s.
4. Zamanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-çap, 2003, 316 s.
5. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2018,

ОБЪЕКТЫ КРИТИКИ В САТИРАХ САБИРА

М.О.(САРАДЖЛЫ) ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье разъясняются цепи критики М.А.Сабир. Наряду с этим уделяется внимание качественной новизны поэзии поэта. Формы тенденции, использованные в поэзии

Сабира и методы обвинения оцениваются как новое мышление. Поскольку творчество Сабира не было должным образом оценено в литературной критике режима, крайне важно исследовать новый научный аспект исследования.

Ключевые слова: Сабир, новатор, тенденция, сравнения, обвинение, народ, тип, лирический герой.

OBJECTS OF CRITICISM IN SABIR'S SATIRES

SARAJLI M.O. (HASANOVA)

SUMMARY

In the article it is glanced over Sabir's innovation features together with being cleared critique objects in his satires. The forms of tendency and the ways of disclosure are valued in the light of new thinking in Sabir's poetry. As Sabir's creativity was not properly estimated in the literary critic of the mode, it is extremely important to investigate new scientific aspect of a research.

Keywords: Sabir, innovator, tendency, compare, disclosure, type, nation, lyric hero.

UOT 82:801.6; 82-1/9

**ƏMANİNİN MƏNZUM HEKAYƏTLƏRİNİN
JANR VƏ MÖVZU ÖZƏLLİKLƏRİ****R.Ç.ƏLİYEVƏ****AMEA-nın Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu
aliyeva-72@mail.ru**

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə ustası kimi tanınmış Əmaninin yaradıcılığı qəzəl, qəsidə, qitə, məsnəvi mənzum hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. Mənzum hekayə, ümumiyyətlə, bir çevrə təsvirlə başlayır, hekayə izah edilir və hekayə kimi də sonlandırılır. Şeir şəklinə yazılmış, bəlli bir hadisə ətrafında danışılmış hekayələrə mənzum hekayə deyilir. Şeirdə olduğu kimi qafiyəli və ölçülü olub bir dərs, bir ibrət vermə məqsədlidir. Əmanınin “Tiryəki”, “Dəvəsi ölmüş qarı” hekayəsi buna bir misaldır. Ümumiyyətlə, Əmaninin yaradıcılığı XVI əsrin ikinci yarısı üçün qiymətli bir hadisədir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Məhəmməd Əmani, mənzum hekayə

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi, onu yaradan xalqın tarixi kimi qədim və zəngindir. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Məhəmməd Əmani anadilli şeirimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, “türk və fars dillərində mükəmməl şeir divanları yaradan, xalq şeiri formalarından cəsarətlə istifadə edib qoşma, gəraylı, bayatı, yaradan Əmani həm də yeni tipli mənzum hekayənin yaradıcısıdır.” [1, 498]. Öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza yeni ideyalar, fikirlər gətirmiş Əmani poeziyamızı forma və məzmunca zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə ustası kimi tanınmış Əmaninin yaradıcılığı qəzəl, qəsidə, qitə, məsnəvi mənzum hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. Bu şeirlər ideya-bədii dəyəri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə o dövr Azərbaycan poeziyasının gözəl, yetkin nümunələri sayıla bilər. Şair poetik boyalarla insanın daxili aləmini əks etdirir. Şeir şəklinə yazılmış, bəlli bir hadisə ətrafında danışılmış hekayələrə mənzum hekayə deyilir. Şeirdə olduğu kimi qafiyəli və ölçülü olub bir dərs bir ibrət vermə məqsədlidir. Burada bəlli bir hadisə, insanların keçdiyi məkan və zaman vardır. Giriş, təhkiyə və sonluq hekayə ilə bənzərlik xüsusiyyətləri vardır. Hekayədən fərqi şeir formasında yazılmasıdır. Didaktik şeir öz xüsusiyyətini saxlayır. Mənzum hekayə, ümumiyyətlə, bir çevrə təsvirlə başlayır, hekayə izah edilir və hekayə kimi də sonlandırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum hekayə Əmaninin adı ilə bağlıdır. Onun azərbaycanca beş, farca “Divan”ına isə bir hekayəsi daxil edilmişdir ki, bu hekayələr məzmun və formaca şairin öz əsərlərindən seçilir.

Bəllidir ki, XVII əsrə qədər yazılan mənzum hekayələr poemaların tərkib hissələrindən ayrılmayan, onların süjetinə daxil olan bir bədii ünsür rolunu oynayırdı. Əmaninin mənzum hekayələri satirik- yumoristik məzmunu və obraz müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Həyat həqiqətlərini, real surətləri qələmə alan şair fərdi boyalara və cizgilərə də xüsusi əhəmiyyət verir, psixoloji səciyyəsilə yadda qalan personajlar yaradır. “Dəvəsi ölmüş qarı”da qarı fərdi əxlaqi mənəvi sifətinə görə real bir obraz sayıla bilər. Dəvəsini beş oğlundan çox istəyən öz boşboğazlığı və deyingənliyi ilə seçilən bu qarı tipik xarakterə malikdir. Hekayəni psixoloji planda quran Əmani qarının çox danışmasını, dəvəsini unuda bilməməsini və dəvə söz söhbətini yerli -yersiz təkrar etməklə təskinlik tapmasını onun xüsusiyyəti kimi göstərir. Şairə görə bu qarının bu zəhlətökən vərdişi məhz onun xarakterindən irəli gəlir. Hekayədəki hadisə bir qarının öz dəvəsini oğlanlarından çox istəməsi kimi gülməli əhvalatlarla başlayır. Dəvənin suda batıb ölməsi ilə hadisələr daha da mürəkkəbləşir və qarının ölməsi ilə də əhvalat tamamlanır. Əmani məhdud düşünən, dünyanı bir dəvənin varlığında görə bədbəxt qarıya qəlbən acıyır və belə düşünən insanların ümumiləşdirilmiş surətini yaradır.

Həyat həqiqətlərinə sadıq qalan Əmani öz hekayələrini inandırıcı, təbii və sadə əhvalatlar üzərində qurur. Onun hekayə qəhrəmanları keçilməz yollardan keçmir, ideal olmaq onların məqsədi deyil, əksinə, onlar həyatı simaları ilə diqqəti cəlb edir. Əmaninin “Tiryəki” hekayəsi də bu baxımdan çox maraqlıdır. “Tiryəki” hekayəsində hadisələr birinci şəxsən əsas qəhrəmanın dilindən verilir. Qəhrəmanın öz-özülə mükəlliməsində, daxili, mənəvi sarsıntılarında onun xarakteri aydınlaşdırılır. Hekayənin qəhrəmanı romantik bir surət deyil, adi insandır. Şair tiryək cəkməyə adət etmiş bu insanın öz ağı, iradəsi sayəsində bu mərzədən qutarmasını, mənəvi saflaşma və kamilləşmə yolu keçməsinə inandırıcı boyalarla açıb göstərir. Hekayədə təhkiyə həyatın epik təsviri kimi deyil, qəhrəmanın bu həyata, özünə münasibəti əsasında meydana çıxır, inkişaf etdirilir. Tiryəki öz həyatına, şəxsiyyətinə nəzər salır, özü ilə oxucunu tanış etməyə başlayır, öz güzəranı və taleyi ilə bilavasitə özü maraqlanır. ““Tiryəki” hekayəsinin məzmunu Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Tövbə sındıran zahidin dastanı” hekayəsi ilə səsleşir. Nizamidə meyxanalar gücündə qalan zahid özü öz halını dərk edir və ondan uzaqlaşmaq üçün müxtəlif çarəyə əl atır. Nəhayət, açıqgözlü bir cavan bu sirri ona acır, zahidə doğru yol göstərir. Əmaninin hekayəsində isə gündə iki dəfə əfyon yeyən tiryəkinin bədəni zəifləyir, yaddaşı xarab olur, getdikcə taqətdən düşür.” [2, 413]

Görünür xəlqə ətvarım əcayib,

Neçük kim, tapmışam vəz'i qərayib.

Nə bimarəm, nə tən salim, nə bidar,

Nə dər xabü nə xud məstü nə hüşyar. [3, 189]

Burada tiryək əslində faciəvi obrazdır. O özünü dərk etməməsi ilə onun faciəsi başlayır. Sonra ö özündə böyük qüvvə taparaq mübarizə aparır. “Uzun mənəvi-psixoloji böhran və tərəddüdlərdən sonra sağlam düşüncəsi qalib gəlir” [2, 413]. Əmani bu əsəri yazarkən sələflərindən də faydalanmışdır. Belə ki, klassik ədəbiyyatımızın gözəl tədqiqatçılarından olmuş Ə.Səfərlinin də qeyd etdiyi kimi “Füzulinin “Bəngü –Badə” poeməsindən bəhrələnmiş və böyük sələfi kimi xalqın qanına və canına kecən, minlərlə insanları fəlakətə aparıb çıxaran tiryəkçiliyə qarşı çıxmış, ondan qutarmağın yollarını göstərmiş və bu bəlayla mübarizə aparmağı zərurət kimi irəli sürmüşdür” [2, 413]. Əsərdə demək istədiyi odur ki, tiryək insanın aqlını, idrakını, əlindən alır, onu kor edir, insan yalnız öz iradəsi və yüksək şüuru sayəsində tiryəkdən və ya digər bu ad altında birləşdirilmiş vərdislərdən qutara bilər. Şair bu mukalimədə tiryək aludəçisinin xarakterini işıqlandırır. Tiryək çəkməkdən sağlamlığını və xalqın arasında hörmətini itirmiş bu insan, nəhayət, aqlını başına toplayaraq, iradəsi hesabına bu bəladan qutara bilir, necə deyərlər, öz-özünə çıxış yolu tapa bilir. Əsərdə mənəvi bütövlüyü, əliaçıqlığı, dözümlülüyü təbliğ edən müəllif bunun əksinə olaraq doğru danışmamağı, inamsızlığı pisləyir.

Əmaninin “Divan”ında verilən hekayələrdən biri də “Hatəmi – Tai”dir. Bu hekayə romantik ruhda yazılmışdır. “Romantik humanist poeziyanın tələblərinə sadıq qalan Əmani orta əsr insanını əxlaqi-mənəvi gözəlliyə çağırır, kamillik və saflığı insanın ən ülvü keyfiyyəti sayır. Əgər, “Dəvəsi olmuş qarı”, “Tiryəki” hekayəsində surət və əhvalatlar inandırıcı təsir bağışlayır və təbii axarından çıxarılmırsa, burada həqiqətə sədaqət fantastik boyalarla, gözəlliyə, kamilliyə sədaqət səklində üzə çıxır.

İlk olaraq deyək ki, Hatəmi-Tai adına bir çox klassiklərin əsərlərində, eləcə də şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə rast gəlinmişdir. Məsələn Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında bu addan bir simvol kimi, rəmzi mənə vermək üçün, eləcə də qəhrəmanlıq, cəsarətlik rəmzi kimi istifadə edilmişdir. Xalqın inamına görə onun özü ölsə də, ruhu, əməlləri yaşayır. M.Əmaninin “Hatəmi-Tai” əsərində “duzgün yolda olmayan insana Hatəmi Tainin ruhu köməyə gəlir və onu düz yola dəvət edərək utandırır. Həm də Əmani belə bir əxlaqi nəticəyə gəlib çıxır ki, səxavət insanın ən yaxşı məziyyətidir. Belə bir nəci b keyfiyyətlərə malik olan insan Hatəmi –Tai kimi ölməzdir, onun ruhuna, adına pərəstiş əbədidir. Hekayədə belə təsvir olunur ki, bir karvan dəstəsinin uzaq səfər zamanı suyu, azuqəsi qurtarır” [2, 414]. Bu ucsuz-bucaqsız çöldə ağır günə düşməsi ilə də karvanın əhvalatı başlayır. Yeməyi, suyu qurtaran karvan Hatəmi – tayidən gözlədikləri köməyi görməyəndə ən ağır sözlər işlədirlər. Səbrsizlik edirlər. Səhər bir çaparı gəlməsi və dediyi sözlər onları ayıldır. O Hatəmi-tai tərəfindən göndərilmiş və onlara dəyən zərəri ödəməlidir. Əsər bu cür də sonlandırılır.

Söylədi; Dün gecə həzinü dijəm
Vaqiədə Hatəmi sahibkərəm.
Gəldi tuşumuzgə - dedi bir qonaq
Aytdı; gərəkdir bizi ağırlamaq [3, 187].

Əmaninin hekayələri mövzuca rəngarəngdir. O, hekayədə insanın pis cəhətlərini pisləyərək, onda nəcib sifətlər görmək istəyir.

“Yoxsul kişinin hekayəsi”ndə isə yoxsul bir ailənin ağır güzəranı oxucunu düşündürür və hamı bu yoxsulun halına yanır. Artıq ailənin gündəlik yeməyə çörəyi də yoxdur. Hekayədə ailənin başcısı son olaraq hökmdara müraciət edərək bu ağır və cətin güzərandan qurtulur. Hökmdarın qəbuluna gedib ondan kömək diləyən yoxsula hökmdar iki çörək verərək yola salır. Çörəkləri satıb əvəzində balıq, duz alan yoxsul kişi evə qayıdanda möcüzə baş verir. Balıqların içindən dür tapılır. Və hekayənin sonunda duzlu balıqları verənlərin hökmdarın adamları olduğu məlum olur. Hekayənin ən nəzərə çarpan və müəllifin də diqqətə çatdırmaq istədiyi odur ki, yoxsulun varlanması və yoxsulun dövlətlənməsindən sonra da xarakter dəyişmiş, əslində bu əsərin ideyası xalqın istəyi və arzusunun bədii ifadəsidir. Yoxsul kişi nə qədər ehtiyacda yaşasa da, mal dövlət əsirinə çevrilmir, mənəvi-ruhi zənginliyi daha da yüksək tutur. Nəfs insanları bir-birinə düşmən edir, könül gözəllikləri isə onları dostlaşdırır.

XVII-XVIII əsrlərdə meydana gələn mənzum hekayələrdə orta əsr həyatının aparıcı meyilləri əsas ruhu, ciddi problemləri deyil, ayrı-ayrı əlamətləri, müəyyən məsələləri və səhnələri əks etdirirdi. Mənəvi münasibətlər, əxlaq mövzusu üstünlük təşkil edir” [2, 417]. Əmaninin dünyagörünüşü, dövrünə həyata münasibəti ilk növbədə onun hekayələrində realizmin qüvvətli şəkildə özündə göstərməsinə səbəb olmuşdur. Həyat həqiqətlərini olduğu kimi, həm də hamının başa düşəcəyi bir dildə qələmə alması, ideal gözəllik, ideal qəhrəmanlıq və əxlaqi-mənəvi kamillikdənsə, ədəbiyyatda təbiilik və xəlqilik yolunu tutması epik şeir tariximizdə yeni keyfiyyət kimi mənalıdır. “XII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik həcmli epik əsərlərin geniş yayılması, hekayənin müstəqil janra çevrilməsi, Nizami əsərindəki kiçik qəhrəmanları ön plana keçərək aparıcı qüvvəyə çevrilməsi çox əlamətdardır. Bu cəhət də xəlqiliyin və demokratizmin bədii ədəbiyyatdakı nailiyyəti sayılmalıdır” [2, 424].

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, Əmani öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ideyalar, fikirlər gətirmiş şeirimizi forma və məzmunca zənginləşdirmişdir. Onun şeirində dünyəvilik xəlqilik və realist keyfiyyətlər qabarıq şəkildə özünü göstərir, yazılı və şifahi ədəbiyyat ənənələri ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Vaqif və Vidadi kimi şairlər Əmani şeirindən bir örnək kimi faydalanaraq onun gözəl, qabaqcıl ənənələrini davam və inkişaf etdirmişlər.

Ümumiyyətlə, Əmaninin yaradıcılığı XVI əsrin ikinci yarısı üçün qiymətli bir hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı: Ozan, 1998, 632 s.
2. Səfərli Əlyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 560 s.
3. Məhəmməd Əmani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.

ЖАНРОВЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКИХ РАССКАЗОВ М.ЭМАНИ

Р.Ч.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Творчество Мухаммеда Эмани, прославившегося в азербайджанской литературе как мастер поэтического рассказа, состоит из газелей, гасид, гита, месневи, поэтических рассказов, гошма, герайлы и баяты. Поэтический рассказ начинается как обычно с определенного круга или описания, рассказ объясняется и завершается. Поэтическими рассказами считаются литературные произведения, которые написаны в поэтической форме, посвящены известным, определенным событиям. Яркими примерами поэтических рассказов М.Эмани являются его произведения «Тиряки», «Старушка, потерявшая своего верблюда». Творчество Мухаммеда Эмани является ценным событием в литературе первой половины XVI века.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Мухаммед Эмани, поэтический рассказ

GENRE AND THEMATIC INDIVIDUALITY OF POETIC STORIES OF M.EMANI

R.C.ALIYEVA

SUMMARY

Mohammed Emani's mastery, who became famous in Azerbaijani literature as a master of a poetic story, consists of gazelles, gashids, a gita, mesnevi, poetic stories, goshma, gerayli and bayati. A poetic story begins as usual with a specific circle or description, the story is explained and completed. Poetic stories are literary works that are written in poetic form, dedicated to certain events. Vivid examples of the poetic stories of M.Emani are his works "Tiriaki", "The Old Woman Who Lost Her Camel". The work of Mohammed Emani is a valuable event in the literature of the first half of the XVI century.

Keywords: Azerbaijan literature, Mohammed Emani, poetic story

TARİX**UOT 94 (479.24)****BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ-100****S.M.KİROV ADINA AZƏRBAYCAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNDƏ
(BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ) TƏLİM-TƏRBİYƏ VƏ
PARTİYA-SİYASİ İŞİN VƏZİYYƏTİ HAQQINDA.
UNİVERSİTETDƏ ŞƏRQŞÜNAS KADRLARIN HAZIRLANMASI
(Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi
bürosunun 22 may 1948-ci il (№661/4) tarixli qərarı)****İ.X.ZEYNALOV*****Bakı Dövlət Universiteti******Zeynalov_Ibrahim@hotmail.com***

Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. O, yarandığı gündən Azərbaycanda elmi inkişaf etdirən mərkəzə çevrilmişdir. Ölkəmizdə yaranmış elmi- tədqiqat institutlarının əksəriyyəti, elm ocaqlarının hamısı öz başlanğıcını Bakı Dövlət Universitetindən götürmüşdür.

Bakı Dövlət Universiteti elm və təhsil məbədi olmaqla yanaşı hər zaman Azərbaycan dilinin inkişafında, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş bir mərkəz rolunu oynamışdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

Məqalədə Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərinin rolundan bəhs olunur və Universitetin keçdiyi tarixi yola nəzər salınır. Məqalədə əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri müharibədən sonrakı dövrdə Universitetin ictimai-siyasi, təlim-tərbiyə, tədris, siyasi-ideoloji sahələrdə və kadr hazırlığı ilə bağlı fəaliyyətinin araşdırılmasıdır. Məqalədə Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasında Azərbaycan Dövlət Universitetinin təlim-tərbiyə, tədris, siyasi-ideoloji sahədə, həmçinin kadr hazırlığı ilə bağlı fəaliyyətinin müzakirə sənədləri, qəbul edilən müvafiq qərarlar öyrənilir və şərh edilir.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin materialları: Fond 1, siyahı 33, iş 58; siyahı 43, iş 102 əsasında işlənmişdir.

Həmçinin məqalədə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin "S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə və partiya-siyasi işinin vəziyyəti haqqında" bürosunun 22 may 1948-ci il tarixli qərarının və "S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində şərqşünas kadrların hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması

haqqında” S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru akademik Yusif Məmmədəliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İ.D.Mustafayevə məktubunun təhlili və şərhli başlıca yer tutur.

Açar sözlər: Azərbaycan Kommunist Partiyası, Mərkəzi Komitə, büro, təlim- tərbiyə, partiya-siyasi, Azərbaycan Dövlət Universiteti, professor, dosent, aspirant, doktorant, kafedra, şərqşünas, dissertasiya, qərar, I katib, Elmlər Akademiyası

Bakı Dövlət Universiteti respublikamızın ilk təhsil ocağı olmaqla Azərbaycanda ali təhsilin, mədəniyyətin inkişafında həlledici rola malikdir. Ali məktəbin flaqmanı olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan elminin inkişafına güclü təsir göstərmiş, yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasında, yeni-yeni elmi istiqamətlərin formalaşdırılmasında, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasında, eləcə də mədəni-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişafı yolunda, ölkəmizdə onlarla ali təhsil və elm ocaqlarının yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərdiyi yüzillik bir zaman kəsiyində Azərbaycanda elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı, çiçəklənməsi və hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətə çevrilməsi uğrunda fəaliyyət göstərən vətənpərvər ziyalıların böyük çoxluğu bu milli təhsil və elm ocağının yetirmələridirlər.

Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında böyük rolu olan, onun ilk rektoru V.İ.Razumovski qeyd edirdi ki, “Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı. Türk xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə açıldı. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yeni məşəl yandı... mən Bakı Dövlət Universitetinin parlaq gələcəyinə inanıram”.

Bu gün Bakı Dövlət Universitetində 300 nəfərdən çox elmlər doktoru, professor, o cümlədən 10 akademik, 12 AMEA -nın müxbir üzvü, 900 nəfərdən çox fəlsəfə doktoru, dosent, 20 mindən çox tələbə təhsil alır. Bakı Dövlət Universitetində çalışan professor-müəllimlərdən 30 nəfəri əməkdar elm xadimi, 4 nəfəri Dövlət Mükafatı laureatı, 10 nəfərdən çox Prezident təqaüdçüsü, 12 nəfəri isə Milli Məclisin deputatı kimi şərəfli adı daşıyır.

Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərdiyi yüzillik zaman kəsiyində çox çətin, mürəkkəb, həm də şərəfli bir tarix yaşamışdır. Onun fəaliyyəti, rəhbərləri daima respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə 30-50-ci illərdə, totalitar rejimin tüğyan etdiyi bir şəraitdə Universitetdə mövcud vəziyyət, baş verən proseslər Azərbaycan K(b)P MK-nın diqqətindən yayınmamış, bu təhsil ocağında tez-tez komissiyaların yoxlamalarından keçmişdir. Bu yoxlamalardan biri 1948-ci ildə aparılmışdır. Belə ki, qeyd olunan ildə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin bürosu Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş, kadr məsələsi sahəsində vəziyyəti yoxlamaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdır. Komissiya Universitetdə çox ciddi yoxlama aparmış və Mərkəzi Komitəyə məlumat hazırlamışdır.

Komissiyanın apardığı yoxlama haqqında məlumat Azərbaycan Kom-

munist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1948-ci il 22 may tarixli büro iclasında geniş müzakirə olunmuşdur. Müzakirə zamanı qeyd edilmişdir ki, partiya və sovet təşkilatının yaxından köməyi ilə Azərbaycan Dövlət Universiteti Respublikada ali məktəblərin flaqmanı, elmin və təhsilin başlıca mərkəzi olaraq qalmaqdadır. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində 28 professor, 115 dosent, 242 müəllim və asistent işləyir. Son dörd ildə Universitetdə elm tədqiqat sahəsində də yaxşı nəticələr əldə edilib. Belə ki, bu müddətdə 20 doktorluq və 156 namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunub. Universitetin səkkiz fakültəsində 3137 tələbə təhsil alır ki, onlardan da 2 mini azərbaycanlıdır. Son illərdə tədrisin keyfiyyəti və tələbələrin dərslərə davamiyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. Həmçinin 1947-1948-ci tədris ilində Universitet respublika xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün 289 nəfər mütəxəssis hazırlamışdır və hazırda onlar öz ixtisasları üzrə müvəffəqiyyətlə çalışırlar.

Müzakirə zamanı həmçinin bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş sahəsində çatışmazlıq və nöqsanlar mövcuddur.

Azərbaycan K(b)P MK bürosu qeyd etmişdir ki, Universitetin rektoru elm, təlim-tərbiyə sahəsində çalışan işçilərin keyfiyyət göstəricilərinə, onların potensialına, seçilməsinə diqqətlə yanaşmamış, elmi tədqiqatçıların tam ştatla təmin olunmasına, elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinə lazımi diqqət yetirilməmiş, bəzi işlər lazım olmadığı halda həmmüəlliflər tərəfindən qeydiyyatlardan keçirilmişdir. Kimlərsə elmi tədqiqatların aparılmasında iştirak etmədən, alınan nəticələrə həmmüəllif kimi adları yazılıb. Komissiya tərəfindən yoxlamalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində 15 professor və 55 dosent vakant yerləri boşdur və 128 müəllim əvəzedici kimi fəaliyyət göstərir, ştatla təmin olmamışlar.

Həmçinin Universitetin bir sıra kafedralarında kifayət qədər hazırlıqlı, bacarıqlı elmi işçilər yoxdur, bir sıra aparıcı fənləri təcrübəsiz, zəif hazırlıqlı mütəxəssislər tədris edir ki, bu da tədrisin, təlim-tərbiyənin aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarır. O cümlədən marksizm-leninizmin əsasları kafedrasında çalışan, tədrislə məşğul olan 24 müəllimdən 17-sinin, şərqsünaslıq fakültəsində isə 62 elmi işçidən 48-nin elmi dərəcəsi yoxdur.

Müzakirə zamanı elm və tədris planlarının yerinə yetirilməsində də qüsurlar və nöqsanlar olduğu və bunların səbəbi kimi ixtisaslı kadrların olmaması göstərildi. Məsələn, 1947-1948-ci tədris ilində Tarix fakültəsinin fəlsəfə bölməsində rus və qərb fəlsəfəsinin tarixindən, həmçinin ictimai fikir tarixindən o sahə üzrə kadr olmadığına görə mühazirələr oxunmamışdır.

Komissiya büro iclasında müzakirə zamanı onu da qeyd etdi ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan bölmələrində oxuyan tələbələrə rus dilinin tədrisinə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Nəticədə universitetin tələbələri rus dilini ya bilmir, ya da zəif bilir. Onun nəticəsidir ki, məzunlar öz ixtisasları üzrə nəşr olunan yeni, müasir ədəbiyyatlarla tanış ola bilmir, elmi yeniliklərə yiyələnmə bilmirlər. Bu da onların mütəxəssis kimi keyfiyyətlərinə, iş

təcrübəsinə mənfi təsir göstərir.

Müzakirə zamanı Universitetin ayrı-ayrı fakültələrində, elmi-tədqiqat laboratoriyalarında elmi-tədqiqat işlərinin də zəif aparıldığı qeyd edilmiş, lazımi elmi bazanın, təcrübənin olmadığı və ya zəif olduğu göstərilmişdir. Elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına, onların vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsində Universitetin rektoru Qarayevin və elmi işlər üzrə məsul şəxsin zəif nəzarət etdikləri qeyd edilmişdir, elmi-tədqiqat mövzularının seçilməsinə diqqət olduqca zəifdir. Bunun nəticəsi olaraq uzun illərdir ki, universitetin bəzi kafedralarında respublikanın xalq təsərrüfatı və mədəniyyəti üçün əhəmiyyəti olmayan elmi işlər araşdırılır. Müzakirə zamanı Universitetdə kadrların yetişdirilməsi, seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində də ciddi nöqsan və qüsurlar olduğu aşkara çıxarılmışdır.

Universitetdə kadr hazırlığına, yetişdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də elmi işçilərin və aspiranturaya (doktorantura) düzgün seçim edilməməsi və bu sahələrdə təsadüfi heç bir perspektivi olmayan adamların düşməsidir.

Gənc elmi kadrların hazırlanması və irəli çəkilməsi işində də çatışmazlıqlar, qüsurlar aşkar edilmişdir. Rektoratın rəhbər işçiləri və kafedra rəhbərləri elmi kadrların, aspirantların seçilməsi və yerləşdirilməsində ailə-qohum münasibətləri və tanışlığa daha çox üstünlük verdikləri üçün çox hallarda bu sahədə bolşevik-partiya prinsipləri pozulurdu.

Hətta 1947-ci ildə Universitetdə aspiranturaya qəbul planı yerinə yetirilməmişdi. Aspiranturaya kadrların seçilməsində qəbulda liberal yanaşma çox ciddi nöqsanlara gətirib çıxarırdı. Nəticədə 1947-ci ildə fərdi iş planını yerinə yetirmədiyinə görə 10 aspirant, dissertasiya işini vaxtında tədqim etmədiyinə görə isə 26 aspirant xaric edilmişdir.

Büro iclasında xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin partiya təşkilatı və elmi şurası ÜİK(b)P MK-nın ideoloji iş sahəsində qarşıya qoyduğu vəzifələrin, qərarların yerinə yetirilməsinə zəif diqqət yetirir, ictimai-siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsində də məsuliyyətsizlik özünü göstərir. Həmçinin universitetin bəzi elmi işçiləri, o cümlədən genetika və darvinizm kafedrasının müdiri Mirəli Axundov biologiya fənninin tədrisində və elmi işdə antimaterialist (idealist) mövqe tuturdular

Universitetdə elmi işçilər və aspirantlar arasında ideya-siyasi və tərbiyə işi yaxşı aparılmırdı, Universitetin partiya və komsomol təşkilatları kommunistlərin və komsomolçuların marksizm-leninizm əsaslarına yiyələnməsinə zəif nəzarət edirdilər. Məhz buna görə də bir çox tələbələr, aspirantlar, elmi işçilər elmi nəzəriyyələri, partiya tarixi məsələlərini, cari siyasi məsələləri çox çətinliklə qavrayırdılar, hətta bəzən səhvə də yol verirdilər. Həmçinin xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Partiya Komitəsi ÜİK(b)P üzvlüyünə namizədlərlə az işləyir. Bunun nəticəsidir ki, 161 partiya üzvlüyünə 52-si partiya sıralarına qəbul oluna bilməmişdir.

Büro iclasında çox kəskin şəkildə qeyd edilmişdir ki, Universitet partiya komitəsinin və fakültə partiya təşkilatlarının iclasları sönük, prinsipsiz,

hazırlıqsız keçirilir, iclaslarda tənqid və özünütənqid çox zəifdir.

Universitet partiya komitəsi fakültə partiya təşkilatları və qrupları ilə zəif iş aparır, komsomol təşkilatları ilə əlaqə də lazımi səviyyədə deyil.

Azərbaycan K(b)P MK bürosu qeyd etdi ki, Vorosilov rayon partiya komitəsi Azərbaycan Dövlət Universitetinin partiya təşkilatı ilə zəif iş aparır, rəhbərlik və işə nəzarət lazımi səviyyədə qurulmayıb, təlim-tərbiyə, ideya-siyasi işin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər görülmür.

Azərbaycan K(b)P MK S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi işin vəziyyətini müzakirə edərək Qərara alır:

1.S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru A.Qarayevə və partiya Komitəsinin katibi M.Məmmədova tapşırılsın ki, Azərbaycan K(b)P MK bürosu tərəfindən Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş sahəsində aşkar edilən qüsurların, nöqsanların aradan qaldırılması və bu sahələrdə vəziyyəti, işin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə təxirə-salınmaz tədbirlər görsünlər;

2. Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru yoldaş Qarayevə tapşırılsın:

- Ştatlara uyğun olaraq kafedraların yüksək ixtisaslı elmi işçilərlə təmin edilməsi işi yaxşılaşdırılsın, bu sahədə olan nöqsanların qısa müddətdə aradan qaldırılmasına nail olunsun;
- Fakültə dekanları və onların müavinlərinin tərkibinə, onların seçilməsinə yenidən baxılsın, onlar yüksək elmi potensialı olan, nüfuzlu, təlim-tərbiyə, təhsil sahəsində təcrübəsi olan kadrlarla əvəzlənsin;
- Qısa müddətdə fakültələrdə professor müəllimlər arasında olan əvəzləyicilərin sayı minimuma endirilsin, çalışılsın ki, Universitetin elmi işçiləri başqa təhsil-elm müəssisələrinə getməsin;
- Universitetdə müəllim, elmi kadrlarının hazırlanmasının başlıca bazası olan aspirantura şöbəsinə rəhbərlik yüksək ixtisaslı, daha böyük nüfuzu olan kadrlar hesabına gücləndirilsin;
- Elmi kadrların, aspirantların və tələbələrin seçilməsi işinə, kadrların seçilməsində partiya prinsipinə, elmi potensiala, işgüzarlığa, siyasi keyfiyyətə diqqət artırılsın;
- İctimai elmlərin tədrisində keyfiyyəti artırmaq məqsədilə ictimai elm kabinetləri dərslilər, dərş vəsaitləri və eksplanatlarla təminatı yaxşılaşdırılsın;
- Universitetin kafedralarında yerinə yetirilən elmi-tədqiqat mövzularına yenidən baxmaqla elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə elmi şüaranın nəzarəti gücləndirilsin, elmi şuralarda yalnız elmi-praktiki əhəmiyyəti olan, xalq təsərrüfatının inkişafına təsir edən mövzuların seçilməsinə və tədqiqata cəlb olunmasına diqqət yetirilsin, həmçinin tədqiqata cəlb olunmuş mövzuların vaxtında yerinə yetirilməsi təmin olunsun;
- Büronun qəbul etdiyi qərarlarda Azərbaycan Dövlət Universiteti Partiya Komitəsinin qarşısında da ciddi tələblər qoyuldu (Partiya Komitəsinin sədri M.Məmmədov);
- Universitet partiya təşkilatları və qruplarına təlim-tərbiyə, ictimai-siyasi mə-

sələlərdə köməklik artırılın. Partiya təşkilat və qrup katiblərinə tapşırılsın ki, partiya-siyasi məsələlərə həsr olunan mütəmadi seminarların keçirilməsini gücləndirsinlər.

Elmi işçilər, aspirantlar və tələbələr arasında ideya-siyasi tərbiyə işlərini gücləndirmək məqsədilə Universitet partiya komitəsində tədbirlər planına baxmaq və təsdiq etmək;

Partiya və Hökumətin ideoloji işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı qəbul etdiyi qərarların və göstərişlərin Universitetin elmi işçiləri, aspirantları və tələbələri arasında təbliğini və öyrənilməsinə təmin etmək sahəsində partiya təşkilatları öz fəaliyyətlərini gücləndirməlidirlər;

-Həmçinin büronun qəbul etdiyi qərarlarda partiya üzvlüyünə qəbul qaydalarına ciddi əməl olunması tövsiyə olunmuşdur;

-Partiya Komitəsinin iclasına və sessiyalarına hərtərəfli və diqqətlə hazırlanmalı və həmçinin yığıncaqlarına aşkar edilən çatışmazlıqlar, nöqsanlar gizlədilməməli, əksinə hərtərəfli müzakirə edilərək onların aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görülməlidir. İclaslar tənqid və özünü tənqid şəraitində keçməlidir.

Universitetin bütün əməkdaşlarının, aspirantların, tələbələrin, ilk növbədə gənc kommunist və komsomolçuların siyasi cəhətdən maarifləndirilməsində diqqət artırılmalıdır.

Partiya, komsomol komitələrinin iclaslarında Universitetdə ideoloji işin vəziyyəti müzakirə edilməli və nöqsanların və çatışmazlıqların aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Həmçinin partiya iclaslarında elmi iş planının yerinə yetirilməsi vəziyyəti müzakirə olunsun, qüsurlar vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılsın. Bu sahədə kommunistlər qabaqcıl rol oynamaqla digərlərinə nümunə olmalıdırlar.

Partiya, hökumət qərarlarının Universitet auditoriyalarında tədrisinə, onun öyrənilməsi və təbliğinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Universitetdə “biologiya elminin vəziyyəti haqqında” Kənd təsərrüfatı Akademiyasının sessiyasında qəbul edilmiş qərarların elmi işçilər, aspirantlar və tələbələr arasında izahının aparılması, biologiya elmində Miçurin təliminin təbliği, öyrənilməsinin zəruriliyi rektorat, partiya komitəsi qarşısında bir vəzifə kimi qoyulsun.

Tələbələrin təqaüdə təmin edilməsi və onların arasında ideya-siyasi, təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 9 avqust tarixli qərarının izahı və təbliğinə diqqət artırılın.

Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasında Azərbaycan Dövlət Universitetində Komsomolçu gənclər arasında da aparılan işin səviyyəsinin qaldırılması məsələsinə də toxunulub və Lenin Komsomol Gənclər İttifaqı Mərkəzi Komitəsinə bu sahədə işin gücləndirilməsi tapşırılıb.

Həmçinin büronun qərarlarında Universitet həmkarlar komitəsinin işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Respublika Həmkarlar İttifaqına mədəni- kütləvi, mədəni – maarif işlərinin təşkilində universitet

həmkarlar təşkilatına köməklik göstərilməsi tövsiyə edilib. Büro iclasında Azərbaycan K(b)P MK Voroşilov rayon komitəsinə Universitet partiya təşkilatının fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi, mütəmadi olaraq öz iclaslarında Universitet partiya təşkilatının ideya-siyasi, təlim-tərbiyə sahəsində gördüyü işlər barədə hesabatların dinləndirilməsi və müzakirə edilməsi tapşırılmışdır.

Universitetdə tədris, təlim-tərbiyə sahəsində, tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, müəllim və tələbələrin Azərbaycan dilində dərslərlər və dərslər vəsaitləri ilə təmin edilməsi işinin yaxşılaşdırılması məsələləri də büronun müzakirəsində, qəbul edilən qərarlarda mühüm yer tutmuşdur.

Universitetdə SSRİ Nazirlər Sovetinin 22 may 1948-ci il, 1709 sayılı qərarına uyğun olaraq ixtisaslı kadrlarla boşluqları doldurmaq üçün Azərbaycan Dövlət Universitetinə Moskvanın ali məktəblərinə və SSRİ Elmlər Akademiyasına doktoranturaya 5 nəfər elmlər namizədinin və aspiranturaya 5 asistentin göndərilməsinə icazə verilmişdir.

Büroda qərara alınmışdır ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbələrin, fakültələrin, kafedraların, laboratoriya kabinetlərinin sayı kifayət qədər artdığından bu gün onun tədris binası, maddi – texniki bazası tələbələrə cavab vermir, çox kəskin vəziyyət yaranmışdır. Ona görə də Azərbaycan K(b)P MK bürosu Bakıda Universitet Şəhərciyinin tikilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılmışdır ki, Universitet Şəhərciyinin salınması ilə bağlı SSRİ Nazirlər Soveti və Ali Təhsil Nazirliyi qarşısında bu məsələnin həllini tezləşdirməklə bağlı məsələ qaldırılsın. Həmçinin büro iclasında Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, tədris, təsürrüfat-təşkilat, ideya-siyasi sahələrdə işləri yaxşılaşdırmaqla bağlı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur.

Büro iclasının sonunda qəbul olunan qərarla A.İ.Qarayevin Universitetin rektoru vəzifəsindən azad edilməsi ilə bağlı xahişi təmin edilməmiş və əksinə ona tapşırılmışdır ki, qısa müddətdə Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasında və qəbul etdiyi qərarlarda söylənilən nöqsanların, qüsurların, çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına nail olsun.

Azərbaycan Dövlət Universiteti mövcud olduğu 100 illik tarixi zamanda kadrların hazırlanması onun fəaliyyətində ən başlıca istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Müharibədən sonrakı dövrdə Universitet milli kadrların, o cümlədən Şərqsünəslərin hazırlanması işinə diqqəti daha da artırmışdır. Bunu Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru akademik Yusif Məmmədəliyevin “S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində şərqsünəslərin hazırlanmasını yaxşılaşdırmaq haqqında” Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci Katibi İ.D.Mustafayevə ünvanlandığı 23 yanvar 1957-ci il, (Yr/26) tarixli məktubunun əsasında daha aydın görmək olar.

Məktubu təqdim edirik:

(Fond 1. Siyahı 33, iş 58.v. 196- 198)

Şərqsünəslərin inkişafı və şərqsünəslərin hazırlanması problemi

Sovet dövründə də elmin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən hesab edilirdi. Hətta bu problemin həlli dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Müharibədən sonrakı 40-50-ci illərdə bu sahədə bir neçə əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. SSRİ Elmələr Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu yenidən təşkil olunmuş “Sovet Şərqsünaslığı” jurnalının nəşrinə başlanmışdır. Həmçinin dövlət dəstəyi ilə Şərqsünaslıq elm müəssisələri, digər şərq ölkələrinin şərqsünas təşkilatları ilə əlaqədar yenidən qurulmağa başlanmış, şərqsünaslıqla bağlı kitab və vaxtaşırı nəşr mübadiləsi qaydaya salınmışdır.

Bu sahədə Azərbaycan Dövlət Universiteti yarandığı vaxtdan, o cümlədən II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə də Şərqsünaslıq fakültəsi Şərqsünaslıq elminin formalaşdırılmasında və inkişafında, şərqsünas kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetində (Bakı Dövlət Universiteti) Bartold, Marr, Meşaninov, Oşmarin, Samayloviç, Ramaskeviç kimi görkəmli şərqsünas alimlər və Şor, Komarovski, Yuze, Qulyayev, Makovelski, Uaruar, Qubaydulın, Çobanzadə, C.Nağıyev, Bertels, Dmitriyev və digər tanınmış professorlar çalışmışlar. Universitetin Şərqsünaslıq fakültəsi böyük bir şərqsünaslar nəslı və görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri yetişdirmişdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, C.Cabbarlı, H.Hüseynov, V.Xulufu, A.Sultanlı, M.Arif, Ə.Sumbatzadə, Dəmirçizadə, A.Bədəlbəyli, Şirəliyev, S.Salamzadə, A.Seidov, F.Qasımzadə, İ.Həsənov, A.Kazımov, S.Rəhimov və digərləri Universitetin Şərqsünaslıq fakültəsinin yetişdirmələridir.

Təəssüf ki, fakültə 1929-cu ildə öz fəaliyyətini dayandırmışdır və buna görə də respublikada şərqsünaslıq elminin inkişafında böyük boşluq yaranmışdır. 1942-ci ildə yenidən Universitetin nəzdində Şərqsünaslıq fakültəsi bərpa edilmiş və yenə də əvvəlki illərdə olduğu kimi Universitet Şərqsünaslıq kadrlarının hazırlığının və şərqsünaslıq sahəsində Azərbaycanın elmi qüvvələrinin əsas diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

XX əsrin 40-cı illərinin sonu- 50- ci illərdə Şərqsünaslıq fakültəsi ölkəyə kifayət qədər yüksək hazırlıqlı şərqsünaslar yetişdirmişdir. 1948-ci ildən başlayaraq İran filologiyasını qurtarmış məzunlardan 20 nəfəri namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həm də onlar yalnız fars dili və ədəbiyyatı üzrə deyil, həmçinin tarix, etnoqrafiya və müxtəlif xalqların dilləri üzrə də dissertasiya müdafiə etmişlər.

Şərqsünaslıq fakültəsinin məzunlarının bir çoxu Bakının, Moskvanın, Leninqradın və başqa şəhərlərin elmi tədqiqat institutlarında, Moskva radiosunun Azərbaycan Radio verilişləri idarələri şəbəkəsinin radio yayımlarında müvəffəqiyyətlə çalışırlar.

Şərqsünas məzunların daha geniş istifadəsi məqsədilə SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi iki ixtisas üzrə - İran filologiyası və Azərbaycan dili-hazırlığını nəzərdə tutmaqla Şərqsünaslıq fakültəsinin tədris planını təsdiq etdi. Bu plana görə Şərqsünaslıq fakültəsinin məzunları həm də ana dili və ədəbiyyat müəllimi də işləyə bilərdilər.

Lakin onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Dövlət

Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin hazırkı vəziyyəti, kadr hazırlığı heç də şərqsünaslıq sahəsinin müasir tələblərinə cavab vermir. Son illərdə şərqsünaslıq elminin genişləndiyi, inkişaf etdiyi bir şəraitdə, gənc kadr hazırlığının artırılması əvəzinə, şərqsünaslıq ixtisasına qəbul yerləri azaldılıb, türk filologiyası şöbələri, türk və ərəb dili kafedraları bağlanmış və rəsmi olaraq fakültə hesab olunan Şərqsünaslıq fakültəsinin 1-5-ci kurslarda cəmi 50 tələbə oxuyur və bu fakültə bu vəziyyətdə əslində filologiya fakültəsinin ən az həcmli şöbəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Şərqsünaslıq fakültəsində təhsil alan fars və türk dillərinin tədrisi ilə kifayətlənir. Şərqi tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, incəsənət və iqtisadiyyatının, həmçinin də ərəb, türk və digər şərqi dillərinin öyrənilməsinə lazımi səviyyədə diqqət göstərilir. Belə ki, Şərqsünaslıq fakültəsində ərəb dili köməkçi fənn kimi öyrənilir, türk dili və ədəbiyyatı isə yalnız 1954 və 1955-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində müvəqqəti göndərilmiş bolqar türkləri qrupu tərəfindən öyrənilir.

Bütün bu səbəblərdən şərqsünaslıq elminin inkişafı və genişlənməsi və Respublikada Şərqsünasların hazırlanması işini gücləndirmək, bu sahədə olan boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə ölçülər götürülməsini xahiş edirik.

Şərqsünaslıq sahəsində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu sahədə işlərin gücləndirilməsi hansı ehtiyacdan meydana çıxır:

1. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, etnoqrafiyasının, incəsənət və mədəniyyətinin və s. dərindən öyrənilməsinin vacibliyindən;
2. Şərqsünas kadrlarının hazırlanması işinin gücləndirilməsi, yüksək ixtisaslı elm, təhsil mütəxəssislərinə və professor, müəllimlərə olan ehtiyacın aradan qaldırılması;
3. Azərbaycanın özünün mədəni, tarixi irsinin öyrənilməsi və təbliğini həyata keçirə bilən şərqsünasların hazırlanmasının zəruriliyi və s. Bu isə yaxın və orta şərqi xalqlarının dilini, tarixini, mədəniyyətini öyrənmədən mümkün deyil.

Unutmayaq ki, şair-alim Bakuvi (x/ə), şair Xətib Təbrizi (x/ə), filosof Bəhmənyar (XI-XII əsrlər, şair və mütəfəkkir Xəqani (XII əsr), Nizami Gəncəvi (XII əsr), Qətran Təbrizi (XI əsr), Marağalı Mahmud Şabustari (XI əsr), Arif Ərdəbili (XIII əsr), İmadəddin Nəsimi (XIV əsr), Bərgüşadlı Həbib (XV əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Rükəddin Məsud Məsihi (XVII əsr), Abbasqulu ağa Bakıxanov (XIX əsr) və başqa bu kimi milli mədəniyyətimizin görkəmli xadimləri öz əsərlərini ya ərəb və ya fars dillərində, ya da fars və ərəb dillərinin elementləri ilə zənginləşdirilmiş Azərbaycan dilində yazmışlar.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə əsrlər ərzində klassik dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı İran, Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan və digər bir sıra ölkələrin mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı olmuşdur. Odur ki, bu ölkələrin mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmadan öz milli mədəniyyətimizin inkişaf tarixini tam şəkildə tədqiq edə bilmərik.

Beləliklə, Universitetdə olan professor və müəllim potensialını nəzərə alaraq İran filologiyası bölməsini genişləndirmək, həmçinin yenidən ərəb və

türk filologiyası bölmələrini təşkil etmək və bununla da respublikada xüsusi potensiala, elmi-praktiki malik Şərqsünaslıq fakültəsini formalaşdırmaq olar. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq M.S.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektorluğu bu məsələnin Azərbaycan KP MK-nın bürosunda baxılmasını və müvafiq qərar qəbul edilməsini xahiş edir.

Əlavə:

1. ADU-nun Şərqsünas sahələrində çalışan professor- müəllim və şərqsünas kadrların hazırlığı üçün cəlb oluna biləcək mütəxəssislərin siyahısı.
2. ADU-nun Şərqsünaslıq fakültəsini bitirən, doktorluq və namizədlik dissertasiyasını müdafiə edənlərin siyahısı.
3. Azərbaycan KP MK büro layihəsinin qətnaməsi.

S.M.Kirov adına ADU-nun rektoru: akad.Məmmədəliyev Y.Q.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivı Fond 1, siyahı 33, iş 58. V.8-15.
2. ARPIİSSA F. 1, siy. 45, iş 71, v.196-199.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı “Llider nəşriyyatı”, 2004.V.203-210

**О СОСТОЯНИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ И
ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В АЗГОСУНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ
С.М.КИРОВА. ПОДГОТОВКА КАДРОВ ВОСТОКОВЕДОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ**

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья написана на основе материалов Архива Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР)- Фонд 1, опись 33, дело 58; опись 43, дело 102.

В статье рассматривается роль лидера Азербайджанской Демократической Республики в создании Азербайджанского Государственного Университета, прослеживается исторический пройденный путь университета. Одним из центральных вопросов статьи является изучение деятельности Азербайджанского Государственного Университета в учебно-воспитательной, идейно-политической области и в подготовке кадров в послевоенные годы на основе материалов заседания бюро АКП (б), посвященной данному вопросу.

В статье главное внимание уделяется обзору письма ректора АГУ имени С.М.Кирова, академика Юсифа Мамедалиева первому секретарю ЦК АКП(б) И.Д.Мустафаеву «Об улучшении подготовки кадров-востоковедов в Азербайджанском Государственном Университете имени С.М.Кирова». В статье также приводится материал из принятого решения бюро ЦК АКП (б) по данному вопросу 22 мая 1948 года.

Ключевые слова: Азербайджанская Коммунистическая Партия (большевиков), Центральный Комитет, бюро, учебно-воспитательное дело, идейно-политическая работа, Азербайджанский Государственный Университет, ректор, востоковед, кафедра, профессор, доцент, аспирант

ON THE SITUATION OF TEACHING-EDUCATION AND PARTY- POLITICAL ISSUES IN THE AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY (BSU) NAMED AFTER S.M.KIROV. THE TRAINING OF ORIENTALIST CADRES AT THE UNIVERSITY

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The scientific article was prepared on the materials of the Archive of Political Documents of the Office of the Azerbaijan Republic-Fund 1, list 33? Case 58; list 43, case 102.

The scientific article reflects the role of the head of the Azerbaijan Democratic Republic in establishment of the Azerbaijan State University and examines the history of the University. One of the major issues in the article is so to study the accomplishments of the University in the areas of public- political, teaching- education, political and ideological areas, also regarding to the preparation of the cadres in the bureau session of Central Committee of Azerbaijan Communist (b) P are studied and interpreted in the article.

The analyses and interpretations of the Decree by CC of AK (b) P ‘On the situation of teaching-education, party-political issues in the Azerbaijan State University named after S.M.Kirov’ dating to 22 may 1948 and the letter of the rector of ASU, academician Yusuf Mammadaliyev to the first secretary of CC AK (b)p Imam Mustafayev ‘On the improvement of the training of orientalist cadres in ASU’ are the main part of the article.

Keywords: Azerbaijan Communist (Bolsheviks) Party, Central Committee, bureau, teaching- education, party-political, Azerbaijan State University, professor, associate professor, post-graduate, department, orientalist

UOT 902:911; 94 “04/15”

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN İŞIQLANDIRMA VASİTƏLƏRİ

T.M.DOSTİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**dostiyev.tarikh@mail.ru*

Məqalədə arxeoloji materiallar əsasında orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələri nəzərdən keçirilir. Evlərin, ictimai və dini binaların işıqlandırılmasında saxsı və daş piydanlardan, saxsı və metal çıraqlardan, şüşə lampaları olan metal çənbərli çılçıraqlardan istifadə olunmuşdur. Şəhər əhalisinin məişətinin mühüm atributuna çevrilmiş saxsı çıraqlar xüsusilə geniş istifadə edilirdi. Piydanlar üçün yanacaq keyfiyyətində zeytun yağı və heyvan mənşəli piylər yararlı idi. Çıraqlarda yanacaq kimi neft tətbiq olunurdu. Şüşə lampaları olan metal çənbərli çılçıraqlar yalnız şüşə lampaların fraqmentləri ilə təmsil olunub.

Açar sözlər: Şəmkir, orta əsr, işıqlandırma vasitəsi, piydan, çıraq, çılçıraq.

Şəmkir şəhər yeri Şəmkir rayonunun Qədimqala kəndinin şimalında, Şəmkirçayın sahilində, 40°50'70,10''- N, 46°07'24,10''- E koordinatlarda, dəniz səviyyəsindən 316, 3 m hündürlükdə yerləşir. Şəmkir orta əsrlərdə Azərbaycanın Böyük İpək yolu üzərində yerləşən orta dərəcəli şəhərlərindən, Arran memarlıq məktəbinin mühüm mərkəzlərindən biri idi. Ərəb istilasından dövründə, yəni VII əsrin ortalarında Şəmkir artıq qədim şəhər kimi məşhur idi. IX əsrin ikinci yarısı – X əsrdə bu şəhər yüksəliş keçirərək mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmiş, XI-XII əsrlərdə çiçəklənmə çağını yaşamışdır.

Şəmkir şəhər yerində 2006-2018-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış tapıntılar müxtəlif təyinatlı alət və silahlardan, inşaat materiallarından, saxsı, fayans, metal və şüşə qab-qacaqdan, pəncərə şüşəsi nümunələrindən, bəzək əşyalarından və sikkələrdən ibarətdir. Həmin tapıntılar şəhər sakinlərinin istehsal mədəniyyəti, hər b sənəti, məişəti, ticarət əlaqələri, estetik idealları və zövqlərinə dair qiymətli mənbələrdir. Tapıntılar arasında şəhər sakinlərinin məişəti ilə bağlı işıqlandırma vasitələri kifayət qədər çoxdur.

Evlərin, ictimai və dini binaların süni işıqlandırılmasında saxsı, metal və daş piydan, çıraq və qəndillərdən, şamdanlardan istifadə etmişdilər. Saxsı çıraqlar xüsusilə geniş yayılmışdı. Onlar şəhər sakinlərinin bütün sosial təbəqələrinin məişətində gündəlik işlədilər, şəhər məişətinin vacib atributlarından biri idi. İslam dinində çıraq, işıq, nur, həqiqət, tanrı anlayışları bir-biri ilə vəhdətdə olmaqla “ən-Nur” və “Əl-Əhzab” surələrində öz əksini tapmışdır:

“Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru, içində çıraq olan bir taxçaya bənzər; taxçadakı o çıraq bir qəndilin içindədir, o qəndil isə sanki parlaq bir ulduzdur... Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur...” (Qurani-Kərim, 24, Ən-Nur surəsi, 35).

“Əl-Əhzab” surəsində isə bildirilir:

“Ya Peyğəmbər! Həqiqətən, Biz səni bir şahid, bir müjdəçi və bir qorxudan kimi göndərdik!

Biz səni Allahın izni ilə Ona tərəf çağıran və nurlu çıraq olaraq göndərdik!” (Quran, 33, Əl-Əhzab surəsi, 45-46).

Erkən İslam dövründə (VIII-X əsrlərdə) Şəmkir şəhərinin sakinlərinin məişətində saxsı və daş piydanlardan, saxsı çiraqlardan geniş istifadə edilmişdir. Saxsı piydanlar arasında şirli nüsxələr çoxluq təşkil edir. Piydanların dar, yastı oturacağı, bikonik gövdəsi, divarına yapışdırılmış üçbucaqşəkilli, bir qədər yuxarı qaldırılmış tutacağı vardır. Tutacağıın əks istiqamətində divarları bükülərək piltə üçün novça halına salınmışdır. Aşkarlanan nümunələrin əksəriyyəti yaşıl, bəziləri sarı şirlə şirlənmişdir (I tablo, şəkil 1-2, 4-5, II tablo, şəkil 1). Yaşıl şirli piydanlardan ikisi quruluşunun özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Nisbətən yaxşı qalmış nüsxənin yastı, dairəvi oturacağı, içəriyə meyli alçaq divarları vardır. Qırılmış tutacağıın əks istiqamətində divarları sıxılaraq nov şəklinə salınmışdır. Piydanın fərqləndirici əlaməti icərisində üstü kəsilmiş konusşəkilli xüsusi konstruktiv elementin yerləşməsindədir. Piltənin yerləşdirildiyi nov tərəfdən konusşəkilli tutarın aşağısında kiçik dairəvi dəşik vardır. Piydan yaşıl şirlə şirlənib. (I tablo, şəkil 6). Görünür, bu tip piydanlarda yanacaq kimi zeytun yağı işlənmişdir. Piydanların novçasında his qalığı vardır.

Daş piydanlar üç nüsxə ilə təmsil olunub. Onlar yerli, ağ daşdan – “Zəyəmdaşı”ndan yonulub. Onlardan ikisi qayıqvari formada olub tutacaqları çıxıntı şəklində, tutacağıın əks istiqamətində piltə üçün novçası vardır. Birinin divarları saya, naxışsızdır. Digərinin divarı bayır tərəfdən kəsmə həndəsi naxışla bəzədilib. Üçüncü nüsxə nisbətən böyük olub düzbucaq biçimli gövdəsi, dairəvi qulpunun əks istiqamətində piltə üçün iki novçası vardır. Onun divarları bayır tərəfdən stilizə olunmuş nəbati naxışla, görünür, “həyat ağacı” ilə bəzədilib. Naxış cizma üsulu və qırmızı mürəkkəblə icra olunub (II tablo, şəkil 3). Piydanlarda yanacaq kimi xammal olaraq zeytun yağı və heyvan piylərindən istifadə edilirdi. Piydana yağ və ya əridilmiş piy tökülərək novçada yerləşdirilən piltənin aşağı ucu yanacağıın içərisinə salınır və kapilyar effektə əsasən yağ və ya piy tədricən yuxarı qalxır, piltənin yuxarı ucu alışdırıldıqda o yanaraq işıq saçmağa başlayır.

Saxsı piydan-çiraqlar da əsasən VIII-X əsrlər üçün səciyyəvidir. Onların diskşəkilli oturacağı, bikonik gövdəsi, gen boğazı, boğaz və gövdəsinə yapışdırılmış dairəvi, cəftə gözüne bənzər qulpu, qulpun əks istiqamətində boruşəkilli, qısa, ucunda piltə üçün oyuc olan lüləyi vardır (I tablo, şəkil 7-9; II tablo, şəkil 2). Onların arasında qoşa lüləklili nümunələr də rast gəlinir (I tablo, şəkil 3). Piydan-çiraqlar, görünür, piydanlardan çiraqlara keçid formasını əks etdirir.

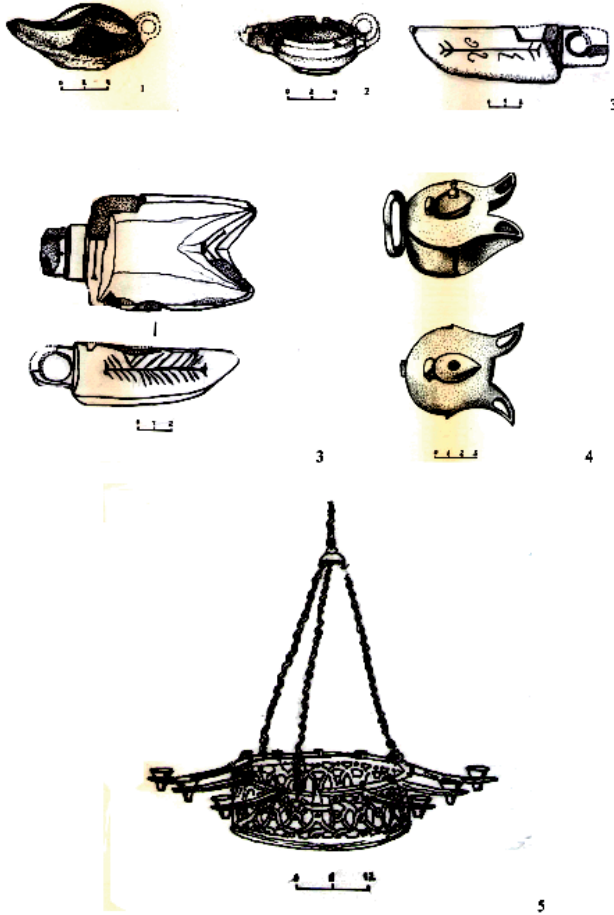
Piydan-çıraqlarda yanacaq kimi zeytun yağından istifadə olunduğunu ehtimal etmək olar. Qurani-Kərimdə “Ən-Nur” surəsində zeytun ağacının müqəddəs ağac olması, zeytun yağının parlaq işıq saçdığına işarə edilir (Qurani-Kərim, 24, Ən-Nur surəsi, 35).

I Tablo. 1-2, 4- 6 –şirli saxsı piydanlar. 3,7- 11- şirli saxsı piydan-çıraq

Şəmkir sakinlərinin məişətində başlıca işıqlandırma vasitəsi saxsı çıraqlar idi [2]. Onların yastı və ya disk şəkilli oturacağı, dəyirmi, çəlləkvari, yuvarlaq və ya bikonik gövdəsi, gen və ya dar boğazı, dairəvi, cəftə gözüne

bənzər qulpu, qulpun əksində boruşəkilli lüləyi vardır (III-IV tablolar). Çıraqlar şirsiz və şirli olmaqla iki şöbəyə ayrılır. Şirsiz saxsı çıraqlar azlıq təşkil edir. Onlar formalarına görə tiplərə ayrılır (III tablo). Şirli çıraqların əksəriyyətinin içərisi şirlənmişdir. Bəzi çıraqların divarlarına bayırdan da qismən şir çəkilmiş, bir neşə nüsxənin isə boğaz və qulpuna şir ləkələri vurulmuşdur. Şirli çıraqların hamısının tutumu kiçikdir və onlar əsasən nəfis hazırlanıb (IV tablo). IX-X əsrlərin şirli çıraqlarının yastı oturacağı, yuvarlaq gövdəsi, alçaq, gen boğazı, qulpun əks istiqamətində boru şəkilli lüləyi vardır (IV tablo, şəkil 1,3). Bəzi nüsxələr iki lüləklidir (IV tablo, şəkil 5). Monumental binanın 7 sayılı otağından tapılmış yaşıl şirli çıraqlardan biri mil şəklində altlığının olması ilə digərlərindən fərqlənir (IV tablo, şəkil 2). Altlığın aşağı sonluğu qırıldığından onun formasını tam müəyyənləşdirmək olmur. Qeyd edək ki, erkən islam dövründə altlığa malik şirli çıraqlar Azərbaycan şəhərlərində az da olsa istehsal edilirdi. Misal olaraq, Qəbələdən tapılmış, piramida formasında altlığı olan iki lüləyi olan şirli çırağı göstərmək olar [3, 255].

II Tablo. 1- saxsı piydan; 2- piydan-çıraq; 3- daş piydan; 4- metal çıraq; 5- ikilüləli şirli saxsı çıraq; 6-7 - şirli saxsı çıraq

Klassik islam dövründə (XI-XIII əsrin əvvəllərində) piydanların yeni, daha mükəmməl tipi meydana çıxsada işıqlandırma vasitəsi olaraq onlardan istifadə məhdud xarakter alır. İki yaruslu olması ilə fərqlənən bu tip piydanlar oturacaq rolunu oynayan alt nəlbəkivari hissədən, piyalə formalı, piltə qoyulması üçün novçası olan üst kasacıqdan və bu hissələri birləşdirən oxdan, en kəsiyi oval və ya yastı çubuqvari qulpdan ibarətdir. Alt hissənin diametri üst, piyaləşəkili kasacığın diametrindən iki dəfə çox olması piydanın dayanaqlığını və mühafizə imkanlarını artırır [4, 96].

XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid saxsı çıraqlar IX-X əsrlərin saxsı çıraqlarından formalarının mükəmməlliyi, proporsiyalarının ahəngdarlığı ilə fərqlənilər. Onların əksəriyyəti kiçik tutumlu, nazik divarlıdır, boğazları dar və hündürdür. Şirli nüsxələr tam üstünlük təşkil edir və onlar əsasən aşağıdakı tiplərlə təmsil olunub.

I tip şirli çıraqların yastı oturacağı, dəyirmi gövdəsi, maili çiyi, yuxarıya doğru tədricən daralan boğazı, boğazına və gövdənin üstünə yapışdırılmış qulpu, boruşəkili, iti ucla tamamlanan lüləyi vardır (IV tablo, şəkil 9-10).

II tip şirli çıraqların əsasən yastı, gen oturacağı, dəyirmi gövdəsi, enli çiyi, dar, hündür boğazı, boğaz və çiyinə yapışdırılmış qulpu, boruşəkili, uca doğru daralan uzun lüləyi vardır. Bu çıraqlar əsasən yaşıl və firuzəyi – yaşıl şirli şirlənib (IV tablo, şəkil 8, 11-13).

III tip şirli çıraqlar qoşa lüləyi və qoşa qulpunun olması ilə fərqlənir (IV tablo, şəkil 7).

Tunc çıraqların Nərinqaladan, XII əsrə aid inşaat qatından aşkarlanıb. Forma etibarı ilə o Şirvan şəhərlərinin həmdövr metal çıraqlarından fərqlənir. Yarım-kurəvi gövdəsi, qulpun əks istiqamətində novcalı iki lüləyi, lentşəkili qulpu, üstündə badamvari qapağı vardır (II tablo, şəkil 4). Novcalardan birinin ucunda piltə qalığı da salamat qalmışdı. Şirvanın metal çıraqları daha mükəmməl formaya, yüksək bədii tərtibata malikdirlər. Onların çıxıntı şəklində üç və ya dörd ayağı, boruşəkili lüləyi, hündür, dar bağazı vardır [5, 120, tablo 43, 1-3, 6; 6, c.276, илл.VI-VIII].

Orta əsrlərdə işıqlandırma vasitələrində, xüsusilə çıraqlarda yanacaq keyfiyyətində neft başlıca xammal idi. XIV əsr fransız rahib-missioneri Jurden Katalini de Severak qeyd edir ki, Bakıda quyular qazıb onlardan neft adlandırılan yağ çıxarıb götürürlər və həmin yağ həm duru yanacaqdır, həm müalicəvidir, həm də yaxşı yanır [7, 93-94; 8, 96]. Ərəb müəllifləri neftin Bakıdan ixrac olunduğunu bildirirlər. X əsr ərəb müəllifi əl-Məsudi yazır ki, Bakı “...neftverən yerdir...Oradan ağ neft daşıyırlar” [9, 260; 10, 116]. Əbu Dulaf bildirir ki, Bakıda “neft mədəni gördüm. Onun gündəlik icarə haqqı (qəbələsi) 1000 dirhəmdir. Bunun yanında başqa bir mənbə də vardı, ağ neft zambaq yağı kimi axırdı, nə gecə dayanırdı, nə gündüz ...” [9, 265].

Arxeoloji dəlillər də yazılı mənbə məlumatlarını təsdiqləyərək çıraqlarda yanacaq kimi neftdən istifadə olunduğunu göstərir. Məsəl üçün, orta əsr Muncuqlutəpə yaşayış yerindən tapılmış çıraqlardan birinin içərisində neft qalığı

aşkarlanıb [11, 58].

1

2

3

4

5

6

7

8

III Tablo, 1-2 – piydan-çıraqlar; 3-8- şirsiz saxsı çıraqlar

IV Tablo. Şirli çıraqlar

Arxeoloji dəlillər şəhərin ictimai-dini binaların işıqlandırılmasında həm də çılçıraqlardan istifadə edildiyini düşünməyə əsas verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış şüşə məmulatı kolleksiyasında lampa şüşələrinin fraqmentləri də vardır. Onlar XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat qatında rast gəlinir və əsasən lampanın aşağı hissəsini əks etdirirlər. Bu tip lampaların bütöv nüsxələri orta əsr müsəlman şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından məlumdur və onlar çevrilmiş konusşəkilli olub dar oturacaqları, yuxarıya doğru genişlənən divarları vardır. Belə lampalar mis və ya tunc çənbərdəki yuvalara-açıdımlara geydirilirdi. Metal çılçıraqlar zəncirlə tavandan asılırdı (II tablo, şəkil 5). Şüşə lampaları olan metal əsaslı çılçıraqlar Yaxın Şərqdə meydana çıxmış, sonradan müsəlman Şərfinin digər bölgələrinə yayılmışdı [12, 50-53; 13, 23].

İşıqlandırma vasitələrinin tip və formalarını təhlil edərək belə qənaətə gəlirik ki, Şəmkir şəhərində evlərin işıqlandırılmasında əsasən piydan, piydan-çıraq və çıraqlardan, daha gur işıqlanmanı tələb edən ictimai-dini binaların işıqlandırılmasında isə piydan və çıraqlardan başqa həm də çılçıraqlardan istifadə edilmişdir. Şirli saxsı çıraqlar kütləvi istifadə olunmaqla şəhər sakinlərinin məişətini səciyyələndirən mühüm atributlardan birinə çevrilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1991.
2. Hüseynli N.Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 2009, №1, c.131-136.
3. Eminli C.T., İskəndərov E.Ə. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar: 2013-2014-cü illərdə Səlbir yaşayış yeri və Soltan Nuxa antik dövr nekropolun da aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014-cü illər. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, c. 250-256.
4. Исмизаде О.Ш. О раскопках в Кабале на территории южной части городища Кабала в 1960 г. / Материальная культура Азербайджана. Т. V. Баку: АН Азерб.ССР, 1964, с. 68-130.
5. Azərbaycan arxeologiyası: Altı cilddə. VI c. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
6. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. III, Топевтика. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2012, 297 с.
7. Jourdain Catalani de Severac. Les Merveilles de l'Asie (Mirabilia Descripta). Ed. H.Cordier. Paris, 1925.
8. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2006, 330 с.
9. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.
10. Каспийское море в арабских источниках (перевод с арабского и примечания З.М.Буниятова и Н.М.Велихановой) // Известия АН Азерб.ССР, сер. Истории, философии и права, 1988, №3, с. 113-126.
11. Əliyev Ə.Ə. Muncuqlutəpədə arxeoloji tədqiqatlar haqqında (1985-1988) // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. I Respublika elmi-praktik konfransı. Proqram və tezislər. Şəmkir, 2007.
12. Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии (по материалам Болгарского городища). Казан: Казанский государственный университет, 2005, 280 с.
13. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Т. II, Стекло. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2011, 188 с.

СРЕДСТВО ОСВЕЩЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе археологических материалов рассматриваются средства освещения средневекового города Шамкир. Для освещения домов, общественных и культовых зданий в основном использовали керамические и каменные плошки, керамические и металлические светильники, люстры со стеклянными лампами на металлических обручах. Особенно широко употреблялись керамические светильники – чираги, ставшие важным атрибутом быта городского населения. Горючим для плошек служили оливковое масло или жир животного происхождения. В качестве горючего в светильниках-чирагах применялась нефть. Люстры со стеклянными лампами на металлических обручах представлены лишь фрагментами стеклянных ламп.

Ключевые слова: Шамкир, средство освещения, плошки, светильники-чираги, люстры.

ILLUMINATION EQUIPMENTS OF MEDIEVAL SHAMKIR

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article based on archaeological materials discusses the means of illumination of medieval city of Shamkir. Ceramic and stone lamps, ceramic and metal lamps-chiragi, chandeliers with glass lamps on metal hoops were used to illuminate houses, public and religious buildings. Especially widely used ceramic lamps - chiragi, which have become an important attribute of the life of the urban population. The fuel for the dishes was olive oil or animal fat. Oil was used as fuel in the lamps-chirags. Chandeliers with glass lamps on metal hoops are represented only by fragments of glass lamps.

Keywords: Shamkir, illumination equipments, oil lamp, lamp-chirag, chandeliers.

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ROLU VƏ XİDMƏTLƏRİ
(XX əsrin 20-ci illəri)****N.Z.MƏMMƏDOV**
Bakı Dövlət Universiteti
*mamedov_nuru@inbox.ru**Bakı Dövlət Universiteti milli ruhu inkişaf etdirən
bir ocaq, bir məktəb olmuşdur.***Heydər Əliyev**

Məqalədə Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində göstərdiyi böyük xidmətlər, milli-mədəni quruculuq sahəsində mühüm rolu araşdırılır. Qeyd edilir ki, milli ruhun inkişafında, azərbaycançılıq ideyalarının genişlənməsində, milli kadrların yaranmasında, savadsızlığın ləğv edilməsində Bakı Dövlət Universiteti əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, dövlətçilik, milli kadrlar, N.Nərimanov, dekretlər, müəllim, tələbə

Azərbaycan xalqının ümummillî lideri Heydər Əliyev böyük iftixar hissi ilə demişdir ki, “Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir... Mən fəxr edirəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam”. Bu gün Bakı Dövlət Universiteti fəxr edir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və memarı, dövlətimizin və dövlətçiliyimizin banisi, görkəmli dövlət xadimi dahi Heydər Əliyev bu universitetdə təhsil almışdır. Hal-hazırda dünyanın bir çox dövlət və hökumət başçıları, ölkələrin prezidentləri, görkəmli ictimai-siyasi xadimlər Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktorlarıdır. Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 noyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı Bakı Dövlət Universiteti müsəlman şərqində yeni tipli ilk ali məktəb kimi yarandığı vaxtdan etibarən nailiyyətlərlə zəngin şərəfli bir yol keçmişdir. Daim azərbaycançılıq məfkurəsinə sadiqlik nümayiş etdirən universitetin ölkədə ali təhsil sisteminin qurulmasında..., milli özünüdərk prosesinin sürətləndirilməsində təqdirəlayiq

xidmətləri vardır” [1].

Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinin açılması tarixi keçmişimizin, xalqın zəngin elmi və mədəni irsinin öyrənilməsi və təbliğində, onun milli ruhunun inkişafında azərbaycançılıq ideyalarının genişlənməsində, milli kadrların yaranmasında və formalaşmasında, dövlətçiliyimizin inkişafında müstəsna rol oynadı. İlham Əliyevin imzaladığı Prezident Sərəncamında deyildiyi kimi, Bakı Dövlət Universiteti yarandığı gündən bu günə qədər gənc nəslin müstəqil dövlətçilik ideyalarına sədaqət ruhunda tərbiyəsində mühüm xidmətləri vardır.

Azərbaycan xalqının milli-mədəni tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması milli şüurun və milli ideologiyanın inkişafında, habelə dövlətçiliyimizin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. 2008-ci ilin sentyabrın 15-də BDU-nun yeni tədris korpusunun tən-tənəli açılışında iştirak və çıxış edən Prezident İlham Əliyev demişdir: “Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanın aparıcı təhsil ocağıdır. Burada çox güclü professor-müəllim heyəti vardır. Və bütün dövrlərdə universitet Azərbaycanda peşəkar kadrların hazırlanması işində çox böyük işlər görmüşdür” [3, 9].

Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında M.Ə.Rəsulzadənin, N.B.Yusifbəylinin, F.X.Xoyskinin, H.Şahtaxtinskiyin, xalq maarifi naziri R.Kaplanovun, onun müavini H.Şahtaxtinskiyin, ilk rektor prof. V.İ.Razumovskinin və milli parlamentin digər üzvlərinin, habelə böyük maliyyə yardımı ilə kömək edən, “millət atası” H.Z.Tağıyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Prof. V.Razumovski sonralar yazmışdı: “M.Ə.Rəsulzadənin sayəsində, onun güclü maarifçilik köməyi ilə qısa vaxtda universiteti açmaq mümkün oldu” [4, 9].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mürəkkəb tarixi şəraitində, çox çətin müzakirələrdə milli ziyalılarımızın köməyi ilə nəhayət, universitetin açılmasına böyük əhəmiyyət və qiymət verən prof. V.İ.Razumovski yazırdı” «Azərbaycan xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropanın və Asiyanın hüdudlarında yeni məşəl yandırıldı”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra onun qarşısında duran ən mühüm məsələ daxili və iqtisadi vəziyyətin ağır, beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəb olmasına baxmayaraq milli mədəniyyətin, təhsilin və xalq maarifinin inkişafına xüsusi diqqətin verilməsi, elmin və ədəbiyyatın tərəqqisinə önəm verməsi oldu. Bu istiqamətdə xalqımızın, dövlətçiliyimizin şərəfli tarixində milli müqəddaratımızın inkişaf taleyində mühüm tarixi rolu olan Bakı Dövlət Universitetinin mürəkkəb şəraitdə yaradılması oldu. Yarandığı gündən bu günə qədər Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyətinin, xalq maarifi və təhsilinin elmi və intellektual mərkəzinə, aparıcı bayraqdarına və güclü qərargahına çevrildi. Ona görə ki, sonradan yaranan Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Milli Konservatoriya və digər ali məktəblər məhz Bakı Dövlət Universitetinin elmi və tədris-metodik köməkliliyi ilə həyata vəsiqə ala bildi.

1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin açılması xalqı-

mızın mədəni həyatında əlamətdar hadisə idi. Cümhuriyyət hökumətinin ən böyük xidmətlərindən biri məhz universitetin yaradılması idi. Cümhuriyyət xadimləri çox gözəl bilirdilər ki, xalqın maariflənməsi işində universitet mühüm rol oynaya bilərdi. Bunu nəzərə alaraq Cümhuriyyət rəhbərləri çox böyük çətinliklər bahasında olsa da Bakı Dövlət Universitetinin açılmasına çalışırdılar. Universitet yaradılan kimi qısa müddətdə Azərbaycanın ayrı-ayrı qəzalarında və kəndlərində 637 ibtidai məktəb, 23 yeni ibtidai və orta ixtisas məktəbi, 6 kişi, 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 qadın tədris müəssisəsi açıldı [5, 39]. Bu maarif ocaqları və tədris müəssisələri dövlət hesabına fəaliyyət göstərirdi. Oxuculara aydın olsun deyə xatırlatmaq istəyirik ki, universitetin açıldığı 1919-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarından fəaliyyətə başladığı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu dövrünə qədər olan 6 aylıq qısa zaman dövründə Azərbaycanda bu qədər tədris müəssisələrinin yaradılması məhz Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur.

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti üzündən 1919-cu ilə qədər Azərbaycanda heç bir ali məktəb yox idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri ali təhsil müəssisələri açmaq və yüksək ixtisaslı milli kadrlar hazırlamaq idi. Yaxın vaxtda bir neçə ali məktəbin, o cümlədən Bakı Universitetinin, Kənd Təsərrüfatı və Pedaqoji İnstitutların, Dövlət Konservatoriyasının açılması vacib məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdu [6, 45].

Lakin o dövrdəki olduqca çətin şərait və maliyyə vəsaitinin qıtlığı ancaq Bakı Universitetini açmağa imkan verdi və ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Belə ki, cəhalət tərəfdarları şəriət ehkamlarını bəhanə edib, onun yaradılması əleyhinə çıxır, bunun əvəzinə Müsəlman Ruhani Akademiyası açmağı təklif edirdilər. Elələri də tapıldı ki, universitet açmaq əvəzinə Azərbaycan gənclərini Avropanın və Türkiyənin ali məktəblərinə göndərməyi tələb edirdilər.

Universitetin açılması ilə əlaqədar keçirilən mübahisələrdə azərbaycanlılar içərisində universitetdə oxuyacaq gənclərin olmadığını söyləyənlər də vardı. Cümhuriyyət rəhbərləri və milli ziyalılar buna cavab olaraq bildirdilər ki, onun açılması kifayət qədər milli kadrların hazırlanmasına və təsərrüfatın müxtəlif sahələri üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsinə səbəb olacaq.

Böyük ictimai xadim və pedaqoq Məmməd ağa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində yazmışdı: «İctimai və siyasi şərait bizdən tələb edir ki, biz rus alimlərindən istifadə edib rus dilində universitet açaq... Biz rus dilində açılacaq bu universiteti milliləşdirməli və azərbaycanlılaşdırmalıyıq» [7, 5].

Azərbaycanın görkəmli pedaqoqları və ictimai xadimləri universitetin qapılarını əməkçi balalarının üzünə açmağı, burada həm rus, həm də Azərbaycan dilində təhsil verilməsinin vacibliyini vurğulayırdılar.

Müsavat partiyası Azərbaycanda universitet açılması ilə əlaqədar geniş izahat və təşkilati iş aparmışdı. Bununla əlaqədar Müsavat partiyası xadimlərindən biri parlament iclasında demişdi: «Yeganə çıxış yolu yaxın vaxtlarda Avropanın ən zəngin dillərindən birində universitetin açılmasıdır. Bizim ya-

şadığımız indiki şəraitdə bu, rus dili ola bilər... Heç bir şübhə yoxdur ki, nəticə etibarilə bu universitet Azərbaycan dövlətinə və Azərbaycan mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir» [8, 29].

1920-ci il 28 aprel işğalı ilə əlaqədar Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyəti tarixində yeni dövr başlandı. Sovet Azərbaycanı yaradıldı, daxili və xarici siyasət kommunist partiyasının hakim ideologiyasına tabe edildi.

Aprel çevrilişi ilə hakimiyyəti zəbt edən bolşeviklər Azərbaycanda sosializm qurmaq planının başlıca vəzifələrindən biri və üçüncüsü olan «mədəni inqilab»ı qələbə ilə başa çatdırmaq vəzifəsini həyata keçirməyə dair mərkəzin planlarına uyğun olaraq öz proqramlarını müəyyənləşdirdilər və bu istiqamətdə hakimiyyət orqanlarının strateji məqsədlərini, onun həyata keçirilməsinin taktiki yollarını və üsullarını hazırlamağa başladılar. «Mədəni inqilabın» qarşısında qoyulan mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinin daha çətin və mürəkkəb olduğunu elan edən partiya və hakimiyyət orqanları buna bir neçə onilliklərin lazım gəldiyini də gizlətmirdilər. Ancaq sosializm quruculuğuna dair Lenin planının həyata keçirilməsi o qədər «sürətlə» aparılmalı idi ki, bir neçə onilliklər bir və ya iki onillikdə həll edilsin. Yeni cəmiyyət quruculuğunun bütün sahələrinə rəhbərliyi və hakimiyyəti ələ keçirən kommunist partiyası sinfi xətt yeritməyə, «proletar mədəniyyətinin» ideoloji prinsiplərini geniş xalq kütlələrinə sırımağa və beləliklə, adamlarda təcəllik şüurunu aşılamağa başladı. Heç bir mühüm mədəni məsələ «partiya rəhbərliyi»nin razılığı olmadan həll edilmirdi. Partiyanın əsas vəzifəsi mədəniyyəti öz «ideologiyası ruhunda xalqın sərvətinə çevirmək, zəhmətkeş kütlələri bu yerdə mədəni-tarixi quruculuğa cəlb etmək [9, 201] və bu «tarixi qələbə» ilə fəhlə-kəndli hökumətinin dayaqlarını möhkəmlətmək idi. Elə etmək lazım idi ki, xalq kütlələri partiyanın siyasətini «bəyənsin» və onu müdafiə etsin.

Mərkəz tərəfindən hazırlanan proqram respublikanın hakimiyyət orqanları üçün qanun idi. Əgər mərkəz özünün ideoloji konsepsiyasında bildirirsə «... inqilaba qədərki Azərbaycan kəndi başdan-başca cahillərdən ibarətdir» və ya Azərbaycan «... başdan-başca savadsız ölkədir...» o zaman yerli məmurlar əsaslandırılmalı idilər ki, bu, «...doğrudan da belədir» [10, 101].

Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 28 aprel tarixli qərarı ilə D.Bünyadzadənin başçılığı ilə Xalq Maarif Komissarlığı yaradıldı [11, 13-14]. Xalq Maarif Komissarlığının qarşısında mühüm vəzifələr dayanırdı. Həmin vəzifələrin həyata keçirilməsində Az.MİK-in fəaliyyəti daha geniş olmuşdu. Bu vəzifələri I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı ətraflı müəyyənləşdirdi.

Qurultayda geniş məruzə ilə çıxış edən Xalq Maarif Komissarı D.Bünyadzadə respublikada xalq maarifi və mədəniyyətinin mövcud vəziyyətinin geniş təhlilini verdi [12, 7]. Qurultay əhalinin maarif və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün 19 bənddən ibarət qərar qəbul etdi və bu sahədə Az.MİK-in vəzifələrini göstərdi. Az.MİK-nın və Xalq Maarif Komissarlığının qarşısında duran vəzifələri müəyyən edərək qurultay qərara aldı ki, əsas vəzifələr türk

dilini və mədəniyyətini öyrənməkdən, Azərbaycan Dövlət Universitetində və Politeknik İnstitutunda bütün fakültələrdə türk (Azərbaycan) dilində tədrisi çoxaltmaqdan, məktəb quruculuğunu və mədəni-maarif şəbəkəsini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Qurultay Az.MİK Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında qərar verdi [13, 12]. Həmin komissiyaya AXTŞ-sı, xalq Ərzaq və Xalq Maarif Komissarlıqlarının məsul işçiləri daxil edildi.

Azərbaycanda 20-ci illərin əvvəllərində xalq maarifi, təhsili və mədəniyyətinin bütöv bir strateji proqramını verən I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı Az.MİK-nın qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələri və onun həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Yeni cəmiyyət quruculuğunun mədəni-maarif sahələrinin inkişaf etdirməsinə dair dövlət proqramının həyata keçirilməsini diqqət mərkəzində saxlayan Az.MİK fəaliyyətini genişləndirdi və aktiv hərəkətə başladı. Ancaq respublikada mədəni quruculuğa dair bütün məsələləri partiya öz «inhisarına» keçirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovetləşmənin ilk vaxtlarından başlayaraq respublikada xalq maarifinin və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə dair əhəmiyyətli qərarlar qəbul edildi. 1920-ci il mayın 10-da xalq maarif komissarı D.Bünyadzadənin imzası ilə təhsilin ana dilində keçirilməsinə dair dekret verildi. Həmin il avqustun 5-də N.Nərimanovun imzası ilə mütəxəssis kadrların hazırlanmasına dair dekret verildi və bu dekret əsasında Texniki-Peşə Təhsili Komitəsi yaradıldı [14, 184].

Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyətinin əmək haqqının xüsusi norma ilə ödənilməsi haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il iyulun 7-də N.Nərimanovun imzası ilə dekret verildi. Bu dekretə görə Azərbaycan hökuməti 3 bənddən ibarət qərar qəbul etdi [15, v.2]. Qərarla deyilirdi ki, Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllimlərinin mütəxəssis kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alaraq onların əmək haqqının yüksəldilməsinə dair xüsusi taarif cədvəli müəyyən edilsin, ayrıca norma ilə artırılсын və vaxtında ödənilsin.

1920-ci il iyulun 13-də N.Nərimanovun imzası ilə verilən dekretə görə [16, 132] Bakı Dövlət Universitetinin professor və müəllimləri hərbi xidmətdən azad edildi. Dekretə deyilirdi ki, Azərbaycanın mədəni və təsərrüfat həyatında, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində normal funksiyasının fəaliyyətində və gələcək inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin vacib əhəmiyyətini nəzərə alaraq professorların, müəllimlərin, mühazirə oxuyan köməkçilərin və assistentlərin hərbi xidmətdən azad edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Aprəl çevrilişindən sonra sovet hakimiyyət orqanları “mədəni quruculuq” vəzifəsinin bir proqram vəzifəsi kimi təxirəsalınmaz tədbir elan etmişdi. Bu baxımdan respublikada milli mədəniyyət kadrlarını hazırlamaq və onların təhsilini artırmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti nəinki BDU-nun professor-müəllim kollektivindən istifadə edilməsini, habelə tələbələrin də bu vacib tədbirə cəlb edilməsinə böyük əhəmiyyət verərək 1920-ci il oktyabrın 28-də “Bakı Dövlət Universiteti tələbələrinin səfərbərliyə alınması haqqında”¹⁷ 6

bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi ki, mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini nəzər alaraq bütün ixtisas sahələrində tələbələrin elmi biliyindən istifadə etməklə respublikanın bölgələrinə ezam edilsinlər. Eyni zamanda BDU-nun bütün fakültələrində hazırlıq kurslarının açılması, bu kurslarda tələbələrin nəzarətinin gücləndirilməsi, həmin tələbələrin tədris ləvazimatı ilə təchiz edilməsi, onların məşğələlərdən azad edilməsinə görə əmək intizamına və əmək stajına daxil edilməsi, ərzaq ləvazimatı və təsərrüfat əşyaları ilə təmin edilməsi, tələbələrə müəyyən üstünlüklərin verilməsi haqqında göstərişlər verildi. Dekretə deyildiyi kimi, qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Maarif komissarlığına həvalə edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin dövlətçilik fəaliyyətlərini nəzərə alaraq hökumətin qərarı ilə 1920/21-ci tədris ili üçün tələbə qəbulu artırılaraq 1430 nəfər müəyyən edilməsi haqqında 1920-ci il oktyabrın 31-də dekret verildi [18, v.44]. Həmin qərara görə tibb fakültəsinə 500 nəfər, təbiət fakültəsinə 100 nəfər, tarix-filologiya fakültəsinə 830 nəfər tələbə qəbul edildi. Bu hökumət qərarından az sonra Bakı Dövlət Universitetinə əlavə tələbə qəbul edilməsi haqqında yeni qərar verildi. 1920-ci il noyabrın 15-də verilən həmin qərara [19] görə tibb fakültəsinə 30 nəfər, təbiət fakültəsinə 20 nəfər, tarix-filologiya fakültəsinə isə 50 nəfər əlavə tələbə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin maddi-texniki bazasının və tədris vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, akademik heyətinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hökumətin diqqət mərkəzində idi. N.Nərimanovun imzası ilə 1920-ci il dekabrın 6-da “Bakı Dövlət Universitetinin akademik heyətinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” 8 bənddən ibarət hökumətin dekreti verildi [20, v.44]. Dekretə əsasən Azərbaycanda ali təhsilin düzgün qurulmasında, maarif vəzifələrinin həyata keçirilməsində səmərəli xidmətlərini nəzərə alaraq Bakı Dövlət Universitetinin müəllim tərkibinin vəzifə və aylıq maaşlarının artırılması haqqında qərar qəbul edildi. Həmin qərara görə universitet müəllimlərinə növbədənkənar taarif stavkaları müəyyən edildi: professorlar və müəllim heyətinin üzvləri üçün 40 min manat, ştatda olan elmi-tədris heyətinin üzvləri üçün 30 min manat, assistentlər üçün 25 min manat, elmi işçilər və mühazirə aparan işçilər üçün 18 min manat aylıq maaş təsdiq edildi. Vəzifə maaşları isə belə idi: rektor və prorektor 12 min manat, dekan və fakültə elmi katibləri 10 min manat, Elmi Şura katibləri 5 min manat müəyyən edildi. Qərar dekabrın 1-dən qüvvəyə minirdi [21, v.44].

Respublikada təhsilin milliləşdirilməsi və bütün ali məktəblərdə türk-Azərbaycan dilində aparılması üçün 1921-ci il martın 29-da N.Nərimanovun imzası ilə dekret verildi [22]. Dekretə əsasən Xalq maarif komissarı D.Bünyadzadənin sədrliyi ilə xüsusi Komitə yaradıldı və bu Komitəyə geniş səlahiyyətlər verildi. Tapşırıldı ki, türk dilli milli kadrların hazırlanması istiqamətində BDU-nun prof-müəllim potensialından istifadə etməklə Bakıda və rayon mərkəzlərində xüsusi hazırlıq kursları təşkil edilsin.

Bakı Dövlət Universiteti respublikada mədəni-maarif işinin genişlən-

məsində, savadsızlığın ləğv edilməsində, milli kadrların hazırlanmasında, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində və digər ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasında müstəsna dərəcədə böyük xidmətlər göstərilməmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 1930-cu ildə BDU-nun fəaliyyəti dayandırılır.* BDU-nun fəaliyyəti dayandırılrsa da, onun müxtəlif fakültələri hesabına müstəqil Tibb institutu, Pedaqoji institut, Sovet quruculuğu və Hüquq institutu, Ticarət-kooperativ institutu yaradıldı. Hakim kommunist partiyasının belə səhv göstərişi dərhal ciddi reaksiyalara və etirazlara səbəb oldu. SSRİ MİK belə bir səhv qərarın tezliklə ləğv edilməsi haqqında ümumxalq fikrini və müraciətini MK-nın diqqətinə çatdırdı. Bunu nəzərə alaraq partiya “öz səhvini” tezliklə düzəltmək zorunda qaldı. ÜİK(b)P MK-nın 1931-ci ilin aprelində və 1931-ci il sentyabrın 19-da qəbul etdiyi qərarlara əsasən İttifaq ərazisində bağlanmış universitetlərin dərhal fəaliyyətini bərpa etmələri haqqında SSRİ MİK-nın tələbini yerinə yetirərək fəaliyyətə başlamaq haqqında qərar verdi. 1934-cü il noyabrın 4-də Bakı Dövlət Universiteti dörd fakültə ilə yenidən fəaliyyətə başladı. Fizika-riyaziyyat fakültəsi, kimya, biologiya və tarix fakültəsi. 1935-ci ildən isə geologiya, filologiya və digər fakültələr yarandı. Həmin il 444 abituriyentdən 218 nəfər qəbul olundu ki, onlardan da 127-si azərbaycanlı idi [23, 187, 196].

Bakı Dövlət Universitetində təhsil əsasən rus dilində aparılırdı. Universitetin tarix fakültəsinin tələbələri və müəllimləri ilk dəfə etirazlar edib təhsilin Azərbaycan dilində aparılması üçün çıxışlar etdilər və bildirdilər ki, nəyə görə Gürcüstanda və Ermənistanda təhsil ana dilində tədris edilir, bizdə isə yox. 1937-ci ildə tələbələrin belə milli ruhlu tələbləri tezliklə AK (b) MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova çatdırılır. M.C.Bağirov Azərbaycan komsomolunun XI qurultayında (fevral 1936) tələbələrin bu haqlı tələbinə müsbət cavab verir və bundan sonra təhsilin Azərbaycan dilində aparılmasına dövlət səviyyəsində icazə verilir [24, 409].

1937-1938-ci illərin dəhşətli repressiyası Universitetdən də yan keçmədi. Həmin illərdə universitetin 16 müəllimi repressiyanın günahsız qurbanı oldu [25, 419].

Azərbaycanın ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti tarixi keçmişimizin, xalqın zəngin elmi və mədəni irsinin öyrənilməsi və təbliğində, onun milli ruhunun inkişafında, milli kadrların hazırlanmasında və dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynadı, böyük xidmətlər göstərdi və bu gün də Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində özünün zəngin və şərəfli bir dövrünü yaşayır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyev. Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Prezident Sərəncamı // “Azərbaycan” qəz., 15 noyabr 2017-ci il
2. İlham Əliyev. Azərbaycanın dövlət siyasətində təhsil prioritet məsələdir // “Respublika”

* Qeyd: Həmin ildə SSRİ-də fəaliyyət göstərən bir çox universitetlər bağlanmışdı. Bu, düzgün olmayan, səhv göstəriş idi

- qəz., 16 sentyabr 2008
3. Razumovski V.İ. Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması. BDU-nun xəbərləri. №2, 1922
 4. Yenə orada
 5. Köçərli X. Xəqani Məmmədov. Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin təhsil, elm və mədəniyyət haqqında fəaliyyəti. (1919-1920-ci illər) Bakı: Biznes Universiteti, 1999
 6. Yenə orada
 7. Vəkilov M. Azərbaycanda universitet təhsili tarixindən (1919-1920). ADU-nun elmi əsərləri, 1967, №5
 8. Əlimirzəyev X. Azərbaycan Dövlət Universiteti 50 ildə. Bakı: Elm, 1969
 9. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild, B., 2000
 10. Həsənov C. “Ağ ləkə”lərin qara kölgəsi. Bakı: Elm, 1991
 11. Декреты Азревкома (1920-1921гг). Баку: Азернешр, 1988, 519 с.
 12. Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР (1921-1937гг.). Баку: АН Азерб. ССР, 1961, 200с.
 13. Yenə orada
 14. Декреты Азревкома (1920-1921гг). Баку: Азернешр, 1988, 519 с.
 15. Декреты Азревкома (1920-1921гг). Баку: Азернешр, 1988, s.120; ARMDA, f.57, c.5, iş 1, v.2
 16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş335, v.405; Декреты Азревкома (1920-1921гг). S.132
 17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş14, v.35
 18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş 14, v.44
 19. “Kommunist” qəz., 15 noyabr 1920-ci il
 20. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş 21^a, v.44
 21. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş 21^b, v.44; “Kommunist” qəz., 20 dekabr 1920-ci il
 22. “Kommunist” qəz., 29 mart 1921-ci il
 23. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку: Elm, 1979
 24. Ильгар Нифталиев. Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930гг. Баку: Elm və təhsil, 2018
 25. Ильгар Нифталиев. Göst. əsəri.

РОЛЬ И ЗАСЛУГИ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (20 ГОДЫ XX ВЕКА)

Н.З.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются большие заслуги, которые имеет Бакинский Государственный Университет в истории азербайджанской государственности, и та важная роль он сыграл в области национально-культурного строительства. Отмечается важная роль, которая принадлежит БГУ, в развитии национального самосознания, в расширении идеи азербайджанизма, в развитии азербайджанской государственности.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, государственность, национальные кадры, Н.Нариманов, декреты, педагог, студент

**THE ROLE AND MERITS OF THE BAKU STATE UNIVERSITY
IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN STATEHOOD
(20 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY)**

N.Z.MAMMADOV

SUMMARY

The article explores the great merits that Baku State University has in the history of Azerbaijani statehood, and that important role it played in the field of national and cultural construction. The important role of the Belarusian State University is noted in the development of national identity, in the expansion of the idea of Azerbaijanism, in the development of Azerbaijani statehood.

Keywords: Baku State University, statehood, national personnel, N.Narimanov, decrees, teacher, student

UOT 94

СЛОВАКИ И АЗЕРБАЙДЖАН В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

ДАНИШ МИРОСЛАВ*, РЫБАР ЛУКАШ**

*Коменского Университет в Братиславе, Словакия

**Коменского Университет в Братиславе, Словакия

miroslav.danis@uniba.sk, lukas.rybar@uniba.sk

В статье рассматриваются контакты словаков с Азербайджаном, в основном в XIX – начале XX века. В этом времени многие торговцы из Центральной Европы, включая территорию современной Словакии, отправлялись в регионы Южного Кавказа. Они были прежде всего торговцами с лечебными масляными продуктами, офенями и дротарами. Свои изделия они продавали на кавказских и азербайджанских рынках. Специальный раздел статьи посвящен словацкому преподавателю Петру Тврдому из города Жилина и Матушу Фило, который в качестве директора филиала нефтяной компании братьев Дочаровых проработал несколько лет в Баку и оставил нам свои воспоминания, опубликованные в словацкой газете «Народне новины».

Ключевые слова: Словакия, Азербайджан, Баку, торговля, лечебные масла

Словацкая и азербайджанская истории впервые символически соприкоснулись во времена Древнего Рима, в состав которого входили оба наши региона, хотя и находились почти на противоположных концах его территории. Безусловно, стоит упомянуть о том, что со времен римской империи в азербайджанском Гобустане сохранилась римская надпись 84-96 гг., а в Словакии – надпись на тренчанской скале 178-179 гг. н.э., а также целый ряд римских полевых лагерей за пределами известного «Римского вала» [1, 76-79; 12]. Наши территории эпизодически контактировали и в эпоху средневековья, когда Европа, стремясь отвлечь османскую угрозу, мобилизовала все силы против усиливающейся турецкой агрессии. Тогда возникали так называемые антиосманские коалиции, в рамках которых неоднократно происходили дипломатические переговоры между венгерскими государями и шахами державы Ак-Коюнлу, позже государства Сефевидов, которые, естественно, сопровождалась установлением экономических отношений [2, 263].

Более оживленными словацко-азербайджанские контакты становятся в XIX и начале XX веков, когда появляются первые выходцы из Словакии, которые проводят в Азербайджане уже довольно долгое время.

К 1829 г. относится известие о научной экспедиции на Кавказ и в Малую Азию Яна Карола Беше (29.08.1765, Гурбаново – 1838 г., Будапешт), которую он предпринял совместно с известным немецким естествоиспытателем А. Гумбольдтом. Описание этого путешествия содержится в изданной в 1838 г. в Париже работе «Voyage en Crimée au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure at a Constantinopole en 1829 at 1830» [13, 239]. Хотя и символически, но тем более интересно, выглядят отношения двух крупных интеллектуалов первой половины XIX столетия, Михала Балудянского (1769-1869) из селения Вишна Олшава у Строквова и Мирзы Джафара Топчибаева (1790-1869) из Гянджи [5, 74-88]. Они встретились около 1819 года в Петербурге, являясь преподавателями Главного педагогического института, и стояли у основ Санкт-Петербургского университета: М. Балудянский как правовед и экономист, а М. Топчибаев – как ориенталист и филолог.

В рамках научных контактов в последней четверти XIX столетия на юге России и на Кавказе работал в качестве советника по борьбе с филлоксерой виноградной зоолог и медик Гейза Хорват из Чешейовиц (1847-1937). Результаты своей работы он публиковал в российском специализированном журнале «Вестник виноделия». Он являлся членом многих научных обществ, а с 1884 г. был членом Российского общества естествоиспытателей [14, 390-391].

Очевидно, большое значение с точки зрения словацко-азербайджанских отношений имела деятельность словацких бродячих торговцев лечебными маслами, офеней и дротарей, которые с конца XVIII в. торговали лечебными мазями, пряностями и изделиями из проволоки почти по всем континентам [8, 172]. Примечательно, что при этом они продавали шафран, выращенный в Словакии, культивированием которого в течение столетий славился также и Азербайджан. Поскольку пути словацких офеней проходили и по закавказским областям, то можно предполагать, что здесь они пополняли запасы шафрана, которым потом и торговали по всей территории царской России и далеко за ее пределами. Имеем информации об их путешествиях в Закавказье и Персию. Постепенно словацкие бродячие торговцы богатели и начали открывать торговые дома по всей России, в частности в Туркестане (Йозеф Галама), в Бухаре (Ян Духай), в Баку (Матуш Чилло) [6, 332]. К торговцам маслами и офеням в течение второй половины XIX века присоединились дротари – в основном выходцы из Оравы, Кисуц и Турца. Дротари оседали в таких российских городах как Москва, Киев, Ростов на Дону, а также Владикавказ, Тбилиси, Баку и даже Владивосток. Им удалось здесь закрепиться в качестве поставщиков военного снаряжения, например, во время русско-турецкой, русско-японской и первой мировой войн, они производили изделия для развивающейся нефтяной промышленности, принимали участие в строительстве железных дорог. Дротари производили весьма широкий assor-

тимент товаров: от мышеловок и птичьих клеток до хвостовых фонарей поездов и медных сепараторов. В их мастерских находили работу десятки словацких дротарей, а также рабочих других национальностей. Одним из крупнейших дротарей- предпринимателей с конца XIX в. в Баку и Тбилиси являлся Йозеф Белонь, который владел несколькими мастерскими, где производился широкий ассортимент изделий из проволоки и жести. В начале XX века у него работало около 100 рабочих, в том числе 20-30 бродячих дротарей. С начала первой мировой войны он работал преимущественно для нужд армии (кружки, котелки, футляры для противогазов и т.п.). Мастерская в Баку, которой он владел совместно с Иваном Кноциком, и в которой работало около 50 человек, ориентировалась на изделия для нефтяной промышленности. Нарастание революционных настроений в стране коснулось и его мастерской в Тбилиси, где в 1916 г. прошли забастовки за повышение заработной платы и сокращение рабочего дня. После войны он вернулся в Словакию, в родное селение Велке Ровне, где и умер в 1935 г. В Баку продавались также дротарские изделия Йозефа Голаника-Бакеля, который был известен, прежде всего, производством предметов прикладного искусства из проволоки [6, 105, 108, 111, 161-162, 166; 8, 83; 13, 200; 14, 357].

В рамках предпринимательской деятельности дротарей в Азербайджане оказались еще два Словака, которые работали здесь на заметных административных и технических должностях. Рудольф Крупец (10.04.1840, Банска Быстрица – 18.11.1913, Жилина) окончил в России гимназию и технический институт. В 1861-1880 гг. он в качестве инженера-строителя участвовал в строительстве железной дороги Кутаиси-Баку, а затем являлся пайщиком Закаспийской железной дороги. В 1885 г. он вернулся в Словакию, где стал соучредителем Национального дома в Мартине [15, 278; 16, 8; 17, 1-2]. Здесь же он основал банк «Гатрабанака» и стал его первым директором - (1885-1890). В качестве высокопоставленного чиновника, в последствии начальника финансового управления и казначея Кавказа работал также Алоиз Куруцар (09.04. 1869, Велке Ровне - ?) [6, 182-187; 15, 315].

С конца XIX столетия мы встречаемся с многочисленными ходатайствами словаков о предоставлении российского гражданства, что давало возможность занятия предпринимательством на постоянной основе. О предоставлении гражданства просил, например, Петер Фило, отец которого Игнац уже жил и умер в России. Из этой же семьи происходил и брат Петра, Матуш. О его деятельности в Баку и Средней Азии свидетельствуют его записки и статьи, относящиеся ко второй половине XIX и началу XX вв. Свои наблюдения он регулярно публиковал в 1885-1904 гг. на страницах журнала «Словенске погляди» и газеты « Народние новини», распространяя в словацкой среде сведения о далеких восточных странах.

Матуш Фило родился 21 февраля 1852 г. в Валче, деревеньке недалеко

от Турчанского святого Мартина. Из Валчи и в целом турчанского края происходило много бродячих торговцев маслами и дротарей, которые предпринимали деловые поездки по разным регионам Европы и Азии. Во второй половине 19 века бродячие торговцы из Турца имели уже 200-летнюю традицию. К ним относился и Игнац Фило. Продолжателем его дела был и его сын Матуш, который рос без отца, поскольку еще до его рождения Игнац был убит в одной из своих поездок, по всей видимости, разбойниками- «татарами», недалеко от Ленкорани в Закавказье.

Основную школу М.Фило посещал в Валче, а затем продолжил учебу в немецком реальном училище в Кремнице. Как наследник семейной купеческой традиции, он с молодых лет учился ремеслу. В 17 лет с коммерческими целями он посетил Киев, о чем мы узнаем из статьи «Заднепрорье», которую он отправил в «Народные новины» в 1887 г. Это была его первая поездка в Россию в качестве ученика торговца. После получения опыта и навыков в торговле он смог, наконец, отделиться. Второй раз в царскую Россию он отправился в 1878-1879 гг. уже самостоятельно. За это время он успел жениться, взяв в 1878 г. в жены Анну, урожденную Орсаг. По возвращении отправился в следующую торговую поездку – в Варшаву. Оттуда он путешествовал через Украину до Воронежа, а потом обратно в свой родной Турец. О его торговых путешествиях по России мы узнаем из путевых заметок, которые вначале были опубликованы в 1887 г. под названием «Словацкий торговец в России» в 6-12 номерах журнала «Словенске погляди», а в 1888 г.- как отдельная книжная публикация из журнала на средства «Типографского акционерного союза в Турчанском Святом Мартине» Последний раз его записки в форме книги вышли в 1971 г. под названием «Беспокойная кровь» в Мартине.

Матуш Фило в родной деревне Валча не задержался и уже в мае 1882 г. уехал на Кавказ, где провел какое-то время в Пятигорске и на Кубани в качестве торговца. Туда к нему в 1883 г. приехала жена Анна с двумя дочерьми, старшей Анной и младшей Антонией. В 1884 г. вся семья переехала в туркменский Ашхабад, где провела два года, в течение которых М. Фило успел посетить многие среднеазиатские города и районы. Впечатления от этих путешествий он добросовестно записывал и постепенно публиковал в «Народных новинах» в 1885-1886 гг. М.Фило замечал не только природные красоты, но и общественные, культурные и политические особенности этих регионов. Из Ашхабада в 1886 г. М. Фило отправился на Украину, где три года работал как управляющий в Войтове недалеко от Киева, а потом как арендатор пивоваренного завода в Журавке. Летом 1889 г. работа на несколько месяцев привела его на Кавказ. Перед Рождеством того же года он вернулся в Киев. В своих статьях он упоминал т.н. «словацких казаков», сыновей словацких матерей, вышедших замуж за казаков, живущих на Кавказе. В 1894 г. он оставил пивоваренный завод в Журавке и устроился на работу на предприятие оптовой

торговли в Варшаве. Осенью 1894 г. предпринял поездку на Кавказ в Баку, о чем мы узнаем из его статьи «Военно-грузинская дорога», опубликованной в «Народных новинах». Причины его поездки неизвестны. Потом он вернулся в Варшаву. Однако и там он надолго не задержался и уже спустя год отправился в круиз по Волге до Астрахани. Во время поездки он останавливался в городе Саратов, где встретил соотечественника Йозефа Дочара, торговавшего керосином. Нефтяное предприятие здесь создал еще его отец с братьями (Имрих, Юрай и Микулаш) на деньги, заработанные на производстве проволоки и металлической посуды в России [6, 185-193; 7, 44, 181; 13, 484; 19, 344]. В 1860 г. они купили на Апшеронском полуострове нефтяной источник, а позже и нефтяные поля, где построили завод по переработке нефти в Баку. Это была первая фабрика по очистке нефти. Большинство населенных пунктов они обеспечивали керосином и маслом, а нефть экспортировали, в том числе и в США. Дело продолжил один из сыновей Дачара Йозеф, которого и встретил М.Фило.

Для М.Фило это была судьбоносная встреча, поскольку Дочар предложил ему выгодное место управляющего своим предприятием в Баку. Недостаток денег и необходимость поиска работы заставили его принять это предложение. После возвращения из Астрахани в Варшаву летом 1895 г. он вместе с семьей переехал в Баку, где провел следующие девять лет. В 1897 г. умерла его жена Анна. После ее смерти М.Фило некоторое время молчал и в «Народные новины» ничего не писал. Поскольку его детям нужна была материнская забота, через год после смерти супруги он вновь женился на молодой 24-летней Антонии Бакошовой из Словакии. Через некоторое время он опять взялся за перо и написал несколько интересных статей о жизни в Баку. После мирового экономического кризиса 1900-1903 гг. общая добыча и производство нефти в Баку значительно снизились, что повлияло и на дальнейшие планы М.Фило. В 1904 г. он на некоторое время уехал к своим родственникам в Каварзар под Самаркандом, а потом в Ашхабад. Оттуда он отправил в «Народные новины» несколько статей (опубликованы в ряде номеров в 1904 г.), в которых описал свои впечатления от района Средней Азии. Эти заметки были последними. С того момента он перестал писать, и о его жизни известно только из вторичных источников. В конце 1904 г. он возвратился назад в Баку. Сложная политическая и экономическая ситуация заставили его уехать в Америку. Но до того, как покинуть Европу, он еще успел навестить родной Турец, а в 1906 г. вместе со своими двумя детьми от первого брака, Антониной и Александром, отправился в Америку. Его вторая жена Антония оставалась в Баку до 1918 г. и прямо перед концом Первой мировой войны возвратилась в Словакию. Матуш Фило с детьми осел в Питтсбурге. О его дальнейшей жизни сохранилось мало информации, поскольку в 1904 г. он окончательно завершил свою литературно-публицистическую деятельность. Не известна и точная дата его смерти, но из переписки и сооб-

щений его родственников, Гадрабовцов, известно, что умер он в 1913 г.

Во время своего девятилетнего пребывания в Баку Матуш Фило написал несколько статей, которые были опубликованы в «Народных новинах». Первая информационная статья, касавшаяся Баку, под названием «Нефтяные источники в Баку» была напечатана 7 декабря 1895 г. в № 144. В ней помимо описания нефтяных источников и промысла он упомянул и о развитии нефтяного предприятия Дочаров в Баку. По словам М.Фило, это был «... первый завод по очистке нефти в бакинском регионе». Нефть из Баку продавалась не только в России, но и в Персии и Азии. В этой же статье он написал, что женскую гимназию в Баку возглавляет словак Петер Тврдый (29.06.1850 г. Жилина – 24. 02. 1935 г. Миява) из Жилины [4; 10, 25-27]. После исключения в 1872 г. за «панславизм» из университета в Пеште, в 1874 г. П. Тврдый вместе с 13 профессорами и студентами словацкой национальности уехал по приглашению российского Министерства народного просвещения в Петроград, где окончил курс классической филологии [11]. В 1874-1877 гг. был стипендиатом историко-философского факультета университета в Петрограде, где сдал экзамены по греческому, латыни и русскому языкам и истории, получив диплом профессора. Затем работал в гимназии в Херсоне (1877-1881). В 1881-1890 гг. преподавал в Ереване, одновременно работая и как школьный инспектор. В 1890-1895 гг. был инспектором в реальном училище в Баку, а в 1895-1896 гг. стал директором женской гимназии в Баку. В 1869 г. по состоянию здоровья ушел на пенсию и жил в Одессе, работая профессором местной гимназии и консультантом в городской библиотеке. Его супругой была Лидия Карловна, урожденная Дигби. В 1885 г. у пары родился сын Владимир (математик, физик, доцент университета), в 1887 г. – сын Цирил, в 1892 г. – сын Андрей, а в 1890 г. дочь Хелена. Цирил и Андрей трагически погибли в 1908 г. (будучи студентами, совершили самоубийство). С 1908 г. П. Тврдый жил у сына в Измаиле. В 1909 г. переехал в Одессу, которую в 1919 г. заняли большевики. После того, как у него было отобрано все имущество, он решил уехать с чехословацкими легионерами в ЧСР, вернувшись в 1920 г. в Словакию.

В рамках своей педагогической практики он продвигал концепцию среднего образования для девочек. Будучи директором одной из первых женских гимназий в Баку, он учредил дополнительный т.н. высший женский курс, где впервые в России ввел для девочек изучение латыни. Он разработал необходимые для обучения учебник, пособие и методику изучения классических языков. В 1886 и 1893 гг. Петер Тврдый был награжден Орденом св. Анны соответственно 3 и 2 степени, в 1889 г. – Орденом св. Станислава 3 степени, в 1896 г. – серебряной медалью Александра III, и в том же году был возведен в дворянское достоинство с титулованием «превосходительство».

Матуш Фило в своих воспоминаниях часто упоминал о присутствии

словаков не только в Баку, но и других краях Закавказья. В апреле 1897 г. он опубликовал еще одну статью, в которой описал огромный пожар на нефтяных полях, вспыхнувший южнее Баку на побережье Каспийского моря в месте, называемом Биби-Хейбат (*Bibiheybat*). По его словам, этот пожар стал «световым зрелищем» для жителей Баку. Как подчеркивал М.Фило: «... Этот пеклу подобный пожар так приковывал к себе зрителей, что человек, сам не желая этого, мог глядеть на него и 24 часа ... Недаром люди ходили смотреть на этот пожар ... Прежде всего, богатые бакинцы часто приезжали сюда поглазеть». Развитие нефтяной промышленности сопровождалось и такими событиями, которые хотя и приносили убытки собственникам нефтяных скважин, но, с другой стороны, привлекали внимание тамошних жителей и даже перо словака.

После смерти жены Матуш Фило надолго замолчал. Казалось, что он совсем перестанет писать, но в начале 1901 г. в номерах 27-29 и 37-38 «Народних новин» появились его новые заметки «Нефтяные источники в районе Баку на Кавказе» и «Зарисовка из Баку». В обеих статьях он подробно описал город и его отдельные части. Интересно упоминание о поселке Сураханы, о его серных залежах и храме огнепоклонников Атешгях (*Atəşgah*), которые и сегодня привлекают иностранных туристов. Следующая статья М.Фило была опубликована в «Народних новинах» № 124 от 8 октября 1903 г. под названием «Неслыханный пожар», где был описан большой пожар, во время которого горело шесть нефтяных источников и несколько нефтяных складов. Вскоре появилась еще одна статья в № 1 от 2 января 1904 г. под названием «Из Баку» [18]. В ней автор представил город как крупный экономический и культурный центр. Упомянул и об известном азербайджанском нефтяном магнате Г. Тагиеве, снискавшем себе в то время доброе имя не только как нефтепромышленник, но и меценат, финансово поддерживающий культурное развитие Баку. Не забыл М.Фило и об истории края. Его историческое значение он очень хорошо знал, о чем свидетельствуют и его слова: «... Исторически доказано, что туда приходили народы, переселявшиеся из Азии в Европу, поскольку только так можно было обойти в то время еще непроходимые кавказские горы и Каспийское море, лежащие у переселенцев на пути» [7, 196]. Упомянул и известные исторические постройки, такие как Бакинская крепость, ханский дворец, известный сегодня как Дворец Ширваншахов, Девичья башня, стоящая на самом побережье Каспийского моря. Во время его пребывания в Баку в городе проходили археологические раскопки, о которых М.Фило тоже не забыл. В январе 1904 г. «Народни новини» опубликовали короткую заметку М.Фило в рубрике «Письма», в которой он рассказал о финансовых инвестициях Ротшильдов в бакинский нефтяной промысел и нечестных способах получения ими концессий на добычу нефти. Это была последняя заметка о Баку, опубликованная в «Народних новинах». 23 сентября 1904 г. в ней появилась статья под названием

«Причины бесчинств в Баку», где описывались беспорядки, возникшие среди рабочих нефтяных заводов. М.Фило не был автором этой статьи, но скорее всего эти социальные и политические волнения повлияли на его окончательное решение перестать писать и навсегда покинуть Баку.

Будучи многолетним управляющим нефтяного предприятия, М.Фило стал специалистом в этой области. Он прекрасно знал среду, развитие нефтяной промышленности, торговли и конъюнктуры, что отразил и в своих статьях. Поскольку по роду службы он часто бывал прямо в местах добычи нефти, то очень хорошо изучил опыт работавших там людей. Значительную часть своих статей он посвящал описанию бурения нефтяных скважин, способам добычи и переработки нефти. Эти описания были богаты деталями о тогдашних технических инструментах, специальных методах и механизмах, используемых при бурении и извлечении нефти из подземных месторождений. Это подтверждает, что М.Фило отлично разбирался в нефтяной сфере, и его статьи могут помочь более подробному изучению истории развития нефтяной промышленности.

В своих статьях М.Фило обращал внимание и на этнографию региона. Местных жителей – азербайджанцев, которые составляли большинство населения, он называл «татары». Этот термин он перенял, скорее всего, от тамошних русских, которые так называли тогда жителей бакинской области. По словам М.Фило, в городе помимо «татар» и русских жили также армяне, грузины, поляки, немцы, персы, лезгины и даже словаки. Все эти народности отлично уживались друг с другом и дружно сосуществовали. В двух словах М.Фило упоминал некоторые «татарские» традиции в кулинарии, одежде и развлечениях. Татар вместе с армянами он описал как хороших торговцев, которые «... и евреев оставляют далеко позади» [7, 226]. О бакинских азербайджанцах или «татарах» он написал, что «... они очень живые, здоровые и веселые люди. Есть у них только один недостаток – они слишком горячие и вспыльчивые» [7, 227]. Упомянул и их пристрастия в культуре и традициях: «Татары любят посещать театр... Строго придерживаются древних обычаев» [7, 227]. Публикации М.Фило отражают многие аспекты общественной, культурной, экономической и политической жизни Баку.

Его публицистические статьи по итогам путешествий и жизни в Закавказье, России и Средней Азии являются важным источником изучения этих территорий не только в любительской, но и научной среде. Деятельность М.Фило, Дочаров, Тврдого и других выходцев из Словакии в Баку на рубеже 19-20 веков подтверждает участие словаков в экономической, общественной и культурной жизни Баку, которое, однако, недостаточно изучено и до сих пор является предметом исторических и архивных исследований.

Во время Первой мировой войны и сразу после ее окончания в рамках формирования чехословацкого корпуса в России находилось более 10

тысяч словаков, многих из которых судьба забросила в Закавказье и Среднюю Азию. К примеру, Ян Шульц попал в плен к русским и по окончании войны преподавал русский язык в таджикской школе в Самарканде. После возвращения домой он преподавал в специальных средних школах в основном стенографию. Многие легионеры работали в Баку на основе дротарской традиции и благодаря связям довоенного периода.

Эпизодически, но этим и интереснее, появляется информация о деятельности в конце 19 – начале 20 веков компании Альфреда Нобеля как в Братиславе, так и в Баку. В Братиславе в 1874 г. она основала завод по производству динамита, который очень быстро стал лучшей по оснащению фабрикой в Европе, снабжавшей взрывчатыми веществами предприятия А.Нобеля по всему миру. Применялись они, прежде всего, в шахтерском деле и строительстве и более чем вероятно, что в то время существовала экономическая взаимосвязь завода в Братиславе с нефтяными проектами А.Нобеля на Апшеронском полуострове в Баку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев К.Т. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 132 с.
 2. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку: Бакинский Университет, 1991, 262 с.
 3. de Besse J.-Ch. Abrége de la grammaire turque.. et un petit vocabulaire francais, turc et hongrois. Budapest: 1838, 172 s.
 4. Beňadik J. K. Peter Tvrđý. Prievidza: 1970, 112 s.
 5. Daniš M.M. Baluďanský a jeho účasť na reformách ruského právneho systému v prvej polovici 19. storočia. In Acta iuridica Sladkoviciensia III. Právnické štúdie. Sládkovičovo: 2012, s. 74-88.
 6. Ferko V. Svetom moje svetom. Slovenskí drotári doma i vo svete. Bratislava: Tatran, 1978, 336 s.
 7. Filo M. Nepokojná krv. Martin: Matica Slovenská, 1971, 240 s.
 8. Hroziencič J. Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava: Tatran, 1981, 169 s.
 9. Janota D. Poznali celý svet. In Kapitoly z kysuckého novoveku. Čadca: OOS, 1976, 99 s.
 10. Klačko R. Slovenskí profesori v Rusku. Peter Tvrđý. In Sborník Spolku profesorov Slovákov. 3/1924, č.1, s. 25-27.
 11. Matula V. Emigrácia slovenských intelektuálov do Ruska v 60.-70.tych rokoch 19. storočia. In Zborník FFUK, Historica 22, Bratislava: 1971, s. 103-114.
 12. Novotný B. Slovom a mečom. Slovensko v rímskej dobe. Martin: 1995, 152 s.
 13. Slovenský biografický slovník. Zv. I. Martin: Matica slovenská, 1986, 539 s.
 14. Slovenský biografický slovník. Zv. II. Martin: Matica slovenská, 1987, 589 s.
 15. Slovenský biografický slovník. Zv. III. Martin: Matica slovenská, 1989. 447 s.
- Периодика**
16. Matičné čítanie, 9/1976, с. 8. № 16.
 17. Národné noviny, 20.11.1913, № 44.
 18. Národné noviny, 1894, № 136-137.
 19. Domová pokladnica. Bratislava: Pôdohospodárske vydavateľstvo, 1971, 536 s.

SLOVAKLAR VƏ AZƏRBAYCAN XIX VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

DANIŞ MİROSLAV, LUKAŞ RIBAR

XÜLASƏ

Elmi məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində slovakların Azərbaycanla əlaqələri öyrənilir. Bu dövrdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən olan bir çox tacirin Cənubi Qafqazın təbii sərvətlərinə görə aparıcı ölkəsi olan Azərbaycana olan marağı bugün də öz aktuallığını qoruyur və çapa təqdim olunan elmi məqalə bu baxımdan olduqca əhəmiyyətli bir mövzuya toxunur. Məqalədə sənədlər, yeni mənbələr və elmi ədəbiyyatlar əsasında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində slovakların Azərbaycanla ticarət əlaqələrinin tarixi araşdırılır, bu əlaqələrin təkcə ticarət xarakterli olmadığı sübut olunur, tanınmış pedaqoqlar – Peter Tvırdı və Matuş Filonun Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi memarlığı haqqında məqalələri təhlil olunur və ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə gətirilir.

Açar sözlər: Slovakiya, Azərbaycan, Bakı, ticarət, müalicəvi yağlar

SLOVAKS AND AZERBAIJAN IN 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

MIROSLAV DANIS, LUKAS RYBAR

SUMMARY

This study deals with the contacts of Slovaks with Azerbaijan, basically in 19th and early 20th century. Many Central European merchants, some of them from the Slovak territory, traveled to the South Caucasus region. Mostly they were oil peddlers and tinkers who offered their products on the markets of Azerbaijan. A special section of paper is focused both on stay of teacher Peter Tvrdý in Baku and Matúš Filo, who as a director of the branch of the Dočár brothers' oil company spent several years in Baku and left notes regularly published by the Slovak newspaper Národné noviny.

Keywords: Slovak, Azerbaijan, Baku, trade, oil peddlers

UOT 930.2:2;141.45

QADINLARIN HƏDİS ELMİNDƏ ROLU

İ.Z.QULİYEV

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
quliyev.ibrahim.78@mail.ru

İnsanlığ baxımından qadın və kişi eynidir. Qadın və kişi bərabər olmaqla birlikdə fiziki quruluşları etibarilə fərqlidirlər. Bunun əksini iddia etmək mümkün deyil. Çünki o halda qadın və kişi deyə iki ayrı-ayrı varlıq meydana çıxmazdı. Qadın və kişi hər cəhətdən bərabərdir demək də əbəsdir. Çünki Allah qadına və kişiyyə ayrı-ayrı xüsusiyyətlər vermişdir. Yəni qadın və kişi fizioloji və psixoloji baxımdan təbiətləri müxtəlifdir. Elm öyrənmək baxımından da qadın və kişilər arasında heç bir fərq yoxdur. Çünki Peyğəmbər (s) “Elm öyrənmək hər bir kişi və qadına vacibdir”, - deyə buyurmuşdur. Məhz buna görə də İslamın ilkin dövrlərindən etibarən müsəlman qadınlar İslam elmlərinin müxtəlif sahələrində çalışmış, elm əldə etmişlər. Burada Azərbaycan qadınlarının rolu xüsusilə vurğulanmalıdır.

Açar sözlər: qadın, elm, hədisşünaslıq

Qadın hədisşünaslar içində Azərbaycan xanımlarının xüsusi yeri vardır. Məryəm bint Kəmaləddin əl-Maraği, onun bacısı Ümmül-Hüseyn və Ümmül-Hüseyn Fatimə Maraği onların öndə gələnlərindəndir.

İslam irqçilik düşüncəsini heç bir zaman qəbul etməmişdir. İslama görə ərəbin ərəb olmayana, ağ dərilinin qara dəriliyə təqvdən başqa heç bir üstünlüyü yoxdur. Peyğəmbərdən (s) soruşdular: “Ey Allahın Rəsulu! İnsanların ən xeyirlisi, şərəflisi kimdir? Peyğəmbər (s) dedi: Allahdan ən çox qorxanlarıdır”. Peyğəmbər (s) verilən sualın cavabını ümumi olaraq “insanlar” çərçivəsi içində ümumi prinsipləri xatırladaraq cavablandırmışdır. İnsanların dil, rəng, var-dövlət, cinsiyyət kimi fərqlilikləri də İslama görə üstünlük səbəbi deyil. **“Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun güdrət əlamətlərindəndir”**[4, Rum, 22]. İnsanların dəyəri mal, şəkil, soy-kökə və gücdə deyil, təmiz qəlb və ixlasla edilən əməllərdədir. İnsani keyfiyyətləri özündə yerləşdirməmiş, elm, tərbiyə və əxlaq cəhətindən yetişməmiş şəxsin soy-kökü nə olursa olsun, onu üstün hala gətirə bilməz. İslama görə hər kəsin Rəbbi Allahdır. Bütün insanlar Adəmdən (ə), Adəm (ə) isə torpaqdan yaradılmışdır. Bu anlayış irqçiliyə vurulan ən böyük zərbədir. İnsanların öz çalışmaları ilə əldə edə bilmədikləri xüsusiyyətlərlə öyünməyə haqları yoxdur.

Bunlar Allahın verdiyi nemətlərdir və bu nemətlərə yalnız şükr edilməlidir.

Qadın-kişi bərabərliyi son dövrlər üzərində tez-tez müzakirələr aparılan mövzudur. İslama ən çox hücum edilən mövzuların başında qadın və qadın haqları gəlməkdədir. Bu hücumların səbəbi də ya cəhalət, ya da düşmənçilikdir. Əslində bunlar İslamın qadınlara verdiyi dəyərləri görmürlər. İslamiyyət qadını alçaltmır, əksinə onu layiq olduğu məqama ucaldır. Yəni İslama görə insan adını qadın və kişi birlikdə daşıyırlar. Əgər qadın dəyərsizsə, deməli, onun dünyaya gətirdiyi oğlan və qız da dəyərsizdir. Buna görə də qadını aşağı səviyyədə görmək ağılsızlıqdır. Allahın bəndəsi olmaları baxımından qadınla kişi arasında fərq yoxdur. Uca Allah belə bəyan edir: **“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır”**(4, Hucurat, 13). Deməli, dəyərli olmaq cinsiyyət və milliyyətlə deyil, günahlardan çəkinib gözəl insani xüsusiyyətləri özündə cəm etməklədir. İnsan yer üzündə Allahın xəlifəsidir. Qadın və kişi müştərək olaraq bu yüklə dünyaya gəlmişlər. Allah yanında hər ikisinin də əməli dəyərlidir. Əməllərinə müqabil olaraq verilən savablar da bərabərdir və qadının savabı kişidəkindən heç də az deyildir [8].

İslamda kişi və qadınlar bir-birlərinin dostu olmaqla yanaşı, həm də savab işlərdə bir-birlərinə kömək edərlər. Bütün bunların hamısı insan həyatının xoşbəxt yaşanması üçün mühüm amillərdən hesab olunur. Amma biz İslamdan öncəki mədəniyyətlərə diqqət yetirdiyimiz zaman qadınların son dərəcə aşağılandığının şahidi olur, onlara lazımı dəyərin verilmədiyini müşahidə edirik. Mədəniyyətşünaslığa aid mənbələrdə də qeyd edildiyinə görə, İslamdan əvvəl qadının heç bir dəyəri yox idi. Ərəblər qız uşaqlarını diri-diri basdırırdılar. İslam zühur etdikdən sonra isə, bu pis adətlərə son qoymuşdur. Hədəsi-şəriflərdə də qeyd edilmişdir ki, qadınları Allah taalanın əmanəti olaraq aldınız. Sizin onların üzərində haqqınız olduğu kimi, onların da sizin üzərinizdə haqları vardır.

Biz bir çox xanım səhabələrin İslam tarixindəki şanlı həyatlarına baxdığımız zaman, onların bu dinin yayılmasında necə də böyük səy etdiklərinin şahidi oluruq. Məsələn, bu xanımlar içində Ümmi-Əymən xüsusi şəkildə fərqlənməkdədir. O, Peyğəmbərin (s) doğumuna şahid olmuş və o həzrətin evində böyümüşdü. Əbva kəndində anasız qalan balaca həzrət Məhəmmədi (s) bağrına basdıqdan sonra, ona şəfqət əllərini uzadacaq qədər də vəfalı biri idi. O, bundan sonrakı həyatını da bu mübarək körpəyə həsr etmiş, ona xidmət etməkdən zövq almış fədakar bir insan idi. Bu məziyyətlərinə görə də Peyğəmbərin (s) məhəbbətinə məzhər olan bir qadın idi.

Ümmi-Əymənin fəziləti yalnız Peyğəmbərə (s) xidmət etməsi ilə məhdud deyil. Onun o qədər çox məziyyəti vardır ki, bunlar danışmaqla bitməz. O, əvvəlcə ilk iman edənlərdən biri və iki dəfə hicrət edərək mühacir olmaq şərəfinə nail olmuş imanlı, ixlaslı və səmimi bir müsəlman qadın idi.

Ümmi-Əyməni müsəlmanların gözündə sevimli edən digər bir məziyyəti

də cəsarəti idi. Yaralıları və xəstələri müalicə edib, orduya su daşımaq üçün savaşa qatılan Ümmi-Əymən, Ühüd kimi çətin bir döyüşdə kişilərin qaçıb həzrət Peyğəmbəri (s) yalnız buraxdıqlarını görəndə, qılıncı əlinə alıb Peyğəmbərini (s) müdafiə edəcək qədər qorxmaz idi. O, kişilərin qaçdığını görəndə qaçan bir şəxsə: “Burada cəhrə (ip əyirən alət. - İ. Q.) var! Onu götür, ip əyir! Qılıncını da gətirver mənə. Mən vuruşacağam!” – demiş, sonra da qılıncı əlinə alıb Peyğəmbəri (s) müdafiə etmişdi. Ümmi-Əymən təkcə Ühüddə deyil, bir çox müharibəyə qoşularaq Peyğəmbərini (s) müdafiə etmişdi. Elə bu səbəblərdən idi ki, Peyğəmbər (s) ona “Ey anam!” - deyərək xitab edərkən, onun haqqında “anamdan sonra anamdır”, - deyərək Ümmi-Əymənin şərəfini bəyan etmişdir.

Xanım səhabələr içində Ümmi-Vərəqə xüsusi yerə və məqama malikdir. O, Allah yolunda cihad etməyi və şəhid olmağı çox arzulayan biri idi. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Ümmi-Vərəqə Bədr döyüşü üçün ordu hazırlananda Peyğəmbərimizin (s) yanına gəlmiş və “Ey Allahın Rəsulu, icazə versəniz sizinlə birlikdə müharibəyə qatıldım! Mən yaralılarınızı müalicə edir, xəstələrə baxardım. Ola bilsin ki, mənə Allah yolunda şəhidlik də nəsib olsun!” – deyərək xahiş etmişdi. Lakin Peyğəmbərimiz (s) heç bir qadının Bədr müharibəsinə qoşulmasına icazə verməmişdi. Amma Ümmi-Vərəqəyə “Vərəqə, Allah sənə şəhidlik nəsib edəcəkdir!” - deyərək müjdə verdi. Bundan sonra Peyğəmbər (s) onu hər gördüyü zaman “Şəhidə”, - deyərək xitab etmişdir.

Xatırladaq ki, Ümmi-Vərəqə dini məsələlərdə məlumat sahibi idi. O, İslamı ən gözəl şəkildə yaşamağa səy göstərirdi.

İslam tarixinin şərəfətli xanımlarından biri də Nəsibə idi. O, Peyğəmbərimizin (s) Mədinəyə İslamı öyrətmək üçün göndərdiyi Müsəb bin Ümeyir vasitəsilə müsəlman olmuşdu. Nəsibə güclü bir imana malik idi. Allahın yolunda həyatını ortaya qoymaqdan çəkinməzdi. Belə ki, o, İslam müharibələrinin ən şiddətli anında özünü Peyğəmbərə (s) sığdıraraq, öz qəhrəmanlığı ilə adını İslam tarixinə qızıl hərflərlə həkk etdirmişdi.

Bütün bu deyilənlərin fonunda bir daha bildirmək istəyirəm ki, İslam ilahiyatşünaslığının, xüsusilə də onun mühüm bir qolu olan hədisşünaslığının inkişafında qadınların böyük rolu olmuşdur. Peyğəmbərin (s) kişi səhabələri olduğu kimi onun qadın səhabələri də olmuş və onlar çoxlu sayda hədisi-şərif nəql etmişlər. Hətta bəzi mənbələrdə belə nəql olunur ki, bir qadın Peyğəmbərin (s) yanına gələrək onun sözlərindən yalnız kişilərin istifadə etdiklərini deyərək öz narazılığını bildirmişdir. Buna görə də Peyğəmbər (s) xüsusi bir gün ayıraraq həmin gündə yalnız qadınların onun məclisinə gəlməyini tövsiyə etmiş və bununla da o, qadınların ondan elm öyrənmələrini təmin etmişdir [6, elm, 36]. Beləliklə, qadın səhabələr Peyğəmbərdən (s) hədis öyrənmiş və öyrəndikləri hədisləri digərlərinə də öyrətmişlər. Hədis öyrənmək üçün səyahət etməyin bütün çətinliklərinə baxmayaraq bəzi qadınlar bu işin öhdəsindən də böyük cəsarət və fədakarlıqla gəlmişlər. Onlar Peyğəmbəri (s) görmək və ondan hədis öyrənmək üçün müxtəlif bölgələrdən səfərə çıxar və o həzrətin hüzuruna çataraq ondan dinimizin etiqad əsaslarını və dini ayinlərin icrasını

öyrənərdilər. Peyğəmbər (s) onları xoşluqla qarşılayar, onların suallarını diqqətlə dinləyər və hər birinin başa düşəcəyi tərzdə dini onlara izah edərdi. Belə müsəfirlərdən biri Qilə bint Müxrimə əl-Ənbəriyyədir.

Peyğəmbərin (s) vəfatından sonrakı dövrə nəzər saldıığımız zaman da qadınların hədis öyrənmək üçün səfərə çıxdıqlarının şahidi oluruq. Onların əksəriyyəti öz ailə-uşaqları ilə birlikdə müxtəlif bölgələrə səfərlər edir, orada dini maarifə yiyələnir və öyrəndiklərini də başqalarına öyrədərdilər. Əgər biz hədis kitablarına diqqət etsək, orada yüzlərlə xanım ravilərə rast gələr və onların hədis elmindəki yerinin necə də ali olduğunu görürük. Məsələn, IX əsrin iki məşhur hədis mənbəsi “Səhihül-Buxari” və “Səhihül-Müslim” əsərləridir ki, bunların birincisində 31, ikincisində isə 36 xanım səhabədən rəvayətlər vardır. Əgər əl-Mizzinin “Təhzibül-kamal”, İbn Həcərin “Təqribüt-təhzib” və Seyid Əbülqasim əl-Xoyinin “Möcam ricalil-hədis və təbəqatir-ruvvat” əsərlərinə müraciət etsək, burada minlərlə xanım ravilərə və onların rəvayətlərinə rast gələrük. Təxmini hesablamalara görə, təkcə “Kütubus-sittə” əsərlər toplusunda xanımlardan 2764 hədis nəql olunmuşdur ki, bunların da xanım səhabələrdən nəql olunanı 2539 ədəddir. Bu hədislərin 2081 ədədini isə ummulmöminin Aişə bint Əbu Bəkr nəql etmişdir (1). Hətta bəzi alimlər Peyğəmbərin (s) xanımları içində kimin nə qədər hədis nəql etməsi məsələsi də araşdırılmışdır. Müasir hədis tədqiqatçılarından olan Dr. Əffaf bint Əbdülğəfur Həmid “Cuhudul-mərə fi nəşril-hədis və ulumihi” adlı əsərində yazır: “Peyğəmbərin (s) xanımlarından ummulmöminin Aişə 2210, Ümmi-Sələmə 378, Meymunə bin əl-Haris 76, Həbibə bint Əbu Süfyan 65, Həfsə bint Ömər 60, Zeynəb bint Cəhş 11, Səfiyyə bint Heyy bin Əxtəb 10, Cüveyriyyə bint əl-Haris 7, Sevda bint Zəmə 5 hədis nəql etmişlər” [5, 237-240].

Peyğəmbərin (s) əziz qızı Fatimeyi-Zəhranın (ə) “Müşəfi-Fatimə” əsəri hədis elmində ilk qaynaq olmaqla yanaşı, həm də qadınların elm və maarifə necə əhəmiyyət vermələrini göstərir. Bundan başqa Peyğəmbərin (s) xanımları ummulmöminin Aişə bint Əbu Bəkr, Ummi-Sələmə və digərlərinin hədis nəql etmələri də dediklərimizə bariz nümunədir.

Qadınların hədis elmindəki rolu səhabələrlə bitmir. Bu iş təbeunlar dövründə də davam etmişdir. Görkəmli hədis alimi Müslüm bin Həccac Nişapuri təbeun dövründə hər bir şəhərdə yaşayan qadın hədisşünasların adlarını qeyd etmiş 69-u Məkkədə, 8-i isə Mədinədə olmaqla digər bir çox şəhərlərdə yaşamış xanımlar haqqında məlumatlar vermişdir. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə təbeunlar içində 100-ə yaxın xanım hədisşünas olmuşdur [10, 52]. Amma tədqiqatçı alim Nüsrəddin Bolelinin araşdırmalarına görə, hicri I əsrdə 246, II əsrdə isə 39 qadın ravi olmuşdur [3, 46-194].

Səlcuq Universitetinin alimi Mehmet Eren “Qadınların hədis elminə qatqıları” adlı kitabında yazır: “İlk əsrlərdən etibarən hədis alimləri qadınlardan da rəvayət etmişlər. Çünki bəzi hədis rəvayət edən şəxslərin müəllimləri arasında bir çox xanım vardır” [9, 89].

Qadın hədisşünaslar içində Azərbaycan xanımlarının xüsusi yeri vardır.

Məryəm bint Kəmaləddin əl-Maraği, onun bacısı Ümmül-Hüseyn və Ümmül-Hüseyn Fatimə Maraği onların öndə gələnlərindəndir.

Son olaraq bunu da qeyd edək ki, qadınlar səhabə nəslindən etibarən, Peyğəmbərin (s) hədislərinin mühafizəsi və sonrakı nəslə öyrədilməsində kişilərlə birlikdə mühüm bir rol oynamışlar. Onların bir çoxu səhabə və tableunların nəsilərindən olmuş məşhur xanımlar vardır. Üstəlik bunların bir qismi təfsir, fiqh və bir çox elmlərin inkişafında da mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah Əta Ömər. Dövrül-mərə və cuhudiha fi ilmil-hədis fi əhdis-səhabəvət-tabein (<https://ar.islamway.net/article> saytına istinadən).
2. Azimli Mehmet. Kadınların İdareciliği Konusundaki Rivayete Tarihsel Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım. İslami Araştırmalar Dergisi, cilt 15, Sayı 3, Yıl 2002. Erişim tarihi: 8 Ağustos 2016, 235 s.
3. Bolelli Nusrettin. Kadınların Hadis İlmindeki Yeri. İstanbul: 1998.- 288 s.
4. Bünyadov Ziya, Məmmədəliyev Vasim. Qurani-Kərimin tərcüməsi. Bakı: Azərnəşr, 1991, 710 s.
5. Əffaf bint Əbdülğəfur Həmid. “Cuhudul-mərə fi nəşril-hədis və ulumihi”. Ummul-Qura Universiteti məcmuəsi, c. XIX, ramazan 1428 h/q.-40 s.
6. əl-Buxari Məhəmməd bin İsmail. Səhihül-Buxari. Beyrut: Darül-cil, 1430/2009.-1513 s.
7. ən-Nisaburi Müslim bin Həccac. Səhihül-Müslim. Beyrut: Darül-kütubil-ilmiiyyə, 1421/2001.-765 s.
8. Quliyev İbrahim. Suallara cavablar (hədisi-şəriflər kontekstində). Bakı: Elm və təhsil, 2016.-691 s.
9. Mehmet Eren. Kadınların Hadis İlmine Katkıları. AÜİFD, cilt XLIV (2003), Sayı I, s. 83-110.
10. Məşhur bin Həsən. İnayətün-nisa bil-hədisin-nəbəvi. Beyrut: 1414/1992.-68 s.

РОЛЬ ЖЕНЩИН В НАУКЕ ХАДИСОВ

И.З.ГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

С точки зрения человечества женщины и мужчины одинаковы. Хотя женщины и мужчины равны, но они отличаются по своим физическим строениям. Иначе невозможно утверждать. Потому что тогда не было бы двух отдельных существ, как мужчин и женщин. Напрасно сказать, что женщины и мужчины равны во всех отношениях. Потому что Бог дал женщинам и мужчинам разные качества. То есть с физиологической и психологической точки зрения, природа женщин и мужчин различна. С точки зрения изучения науки, нет никакой разницы между женщиной и женщиной. Потому что Пророк (мир ему и благословение) сказал: «Изучение науки важно для каждого мужчины и женщины». Именно поэтому мусульманские женщины с первых дней ислама работали в различных областях исламских наук. Здесь следует особо подчеркнуть роль азербайджанских женщин.

Среди женщин – хадисоведов особое место занимают азербайджанские женщины. Марьям бин Камаляддин аль – Марагаи, ее сестра Уммумль – Гусейн и Уммумль – Гусейн Фатима – Марагаи занимают первые места среди них.

Ключевые слова: женщин, наук, хадисоведы

THE ROLE OF WOMEN IN SCIENCE OF HADITH

I.Z.GULIYEV

SUMMARY

Man and woman are equal from humanity view point. Woman and man differ according to their physical structure along with being woman and man. It is not possible to pretend otherwise. Because in this case there would not arise two separate beings as woman and man. And it is in vain to say that, the woman and man are equal in all points. Because God has given the separate features to the woman and man. That is, the nature of the woman and man are different from physiological and psychological view point. There is no any difference between woman and man from science learning view point. Because the Prophet (s) ordered: - "It is important for each woman and man to learn science". So, that is why Moslem-women have worked in the different fields of the science of Islam since the initial periods of Islam, and have gained knowledge. Here the role of Azerbaijan women should be emphasized especially.

Azerbaijan ladies have special place among the woman hadith specialists. Maryam bint Kamaloddin al-Maraghi, her sister Ummul-Huseyn and Ummul-Huseyn Fatima Maraghi are their leaders.

Keywords: women, science, science of hadith

UOT 94(479.24)

**В СТАТЬЕ АХМЕД БЕК АГАЕВА «НАШИ НАЦИОНАЛИСТЫ»
ОБ УЩЕМЛЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРАВ МУСУЛЬМАН
РОССИЙ В XIX- НАЧАЛЕ XX ВВ.**

К.Т.НАДЖАФОВА

Бакинский Государственный Университет
knajafova69@mail.ru

В статье на основе источников дается анализ одного из составных элементов «инородческой» политики Российской империи – религиозное притеснение мусульманского население империи в XIX – начале XX века. Основным источником предстоящего научного материала является статья выдающегося представителя общественно-политической мысли Азербайджана в начале XX века Ахмед бека Агаева «Наши националисты», опубликованная в газете «Каспий» (25.03.1903, № 207). А.Агаев в этой статье на основе конкретных фактов дает сравнительный анализ религиозной политики средневековых мусульманских империи мира с политикой Российской империи, и доказывает сравнительно толерантное отношение этих держав к христианским подданным этих стран.

Ключевые слова: Ахмед бека Агаев, Российская империя, мусульмане, христиане, религиозная политика, национализм.

10 апреля 2019 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал распоряжение о проведении 150 летнего юбилея одного из выдающихся представителей азербайджанской общественной мысли, видного публициста и критика, известного юриста и ученого-востоковеда Ахмед бека Агаоглу (Ахмед бека Мирза Гасан оглу Агаева), поручил Национальной Академии Наук Азербайджана совместно с Министерством образования и Министерством культуры АР подготовить и осуществить план мероприятий, посвященных этому событию. Как говорилось в распоряжении Президента: «Ахмед бек Агаоглу с начала прошлого века принимал активное участие в сложных общественно-политических процессах, происходивших в Азербайджане и за его пределами, и был известен как патриот, постоянно находившийся в первых рядах движения национального пробуждения, а также как последовательный сторонник политики модернизации на мусульманском Востоке. В течение своей многогранной, напряженной и плодотворной

деятельности во имя защиты общенародных интересов он создал яркое художественно-публицистическое и содержательное научно-теоретическое наследие, внес заслуживающий внимания вклад в дальнейшее обогащение сокровищницы литературно-культурной и социально-философской мысли Азербайджана новыми идеями и концепциями. Обладающие широким тематическим охватом глубоко содержательные работы Ахмед бека Агаоглу, освещающие общественные проблемы в духовно-нравственном аспекте, призывающие общество к прогрессу и обновлению путем использования плодов передовой мировой культуры, являются важным вкладом в азербайджанское просветительство» [1].

Ахмед бека Агаоглу был одним из лидеров и идеологов Азербайджанского национального движения, которое являясь своего рода обобщением различных форм освободительной борьбы азербайджанских тюрок угнетенных российским царизмом с начала XIX века было направлено на обеспечение свободного национального развития в политическом, экономическом, социальном и культурном сферах в начале XX века. В соответствии с целями ведущих сил освободительной борьбы и общей социально-политической обстановкой национальное движение в Северном Азербайджане приобретало самые различные формы: от просветительства и борьбы за устранения препятствий в развитии национальной культуры и языка, от борьбы за предоставления прав в органах местного управления, от создания национальной государственности в форме территориальной автономии, вплоть до завоевания полной политической независимости.

Почти все исследователи этой тематики считают, что зарождение основных тенденций этих процессов относится к началу XIX века, и напрямую было связано с русской колонизацией северной части Азербайджана. По выражению одного из идеологов и первого исследователя азербайджанского национального движения М.Б.Мамед-заде [8, 88], «несмотря на раздробленность, Азербайджан, был намного на высоком культурном уровне от захватнической России, потратившей на него своих тридцать лет. Особенно, в социальном, экономическом и правовом отношении, по отношению к человеку-индивиду, Азербайджан находился на несравненно высоком уровне от захватнической России» [11, 14-15].

М.Э.Расул-заде в своей работе «Азербайджанская Республика» так характеризует положение азербайджанского народа после раздела между Ираном и России: «После перехода под управления России Северный Азербайджан полностью потерял политическое право, повсюду страдала от колониализма. Раньше он настолько не чувствовал колониализм, так как единая религия и общая культура мешало созреть национального «я». Подвергшийся персификации азербайджанский тюрк, на сей раз подвергался русификации. И это глубоко задевало его самые нежные чувства, и он вынужден был думать о себе» [13, 16]. Здесь автор старается

привлечь внимание на то, что Азербайджан в течение длительного исторического периода составлял важную часть различных империй исламского мира. Но общность религии на фоне господства во всех сферах жизнедеятельности этих государств исламской идеологии, объявлявшей независимо то национальной принадлежности всех мусульман равными перед Аллахом, способствовала тому, что национальная дискриминация азербайджанцев в них, приняла завуалированную форму и не бросалась в глаза. В период российского господства дело обстояло иначе. Российский царизм с самого начала объявив себя опекуном «многострадальных армян» начал самыми беспощадными методами эксплуатировать тюркомусульманское население Закавказья. Но об этом чуть позже.

114-летний период владычества русских в Азербайджане «самое мрачное, самое черное место в истории этой страны. Никогда еще население Азербайджана не претерпевало столько гнета, издевательства и притеснения, как за тот тяжкий период» [4, 21-22]. Многочисленные материалы газет «Экинчи», «Каспий», «Хаят», «Ачыг соз», исследуемые нами, причем их значительная часть впервые вводиться в научный оборот, подтверждает что, все поколения азербайджанской интеллигенции называли царизм злейшим врагом элементарных гражданских прав ни, только азербайджанского, всех поработенных народов Российской империи. Документы, относящиеся к колониальной политике российского царизма в Закавказье, собранные особой комиссией под председательством Арслана Кричинского в 1920 году в книге «Документы по русской политике в Закавказье», по словам автора представляли собой «Черную книгу» российского абсолютизма [14]. Материалы, собранные комиссией, дают яркую картину угнетений, которым подверглась мусульманское население при российском самодержавном режиме. Редакция сборника документов по религиозным притеснениям дает во втором разделе. Если будем учитывать что, сборник состоит из девяти глав, то не трудно представить себе важность изучения данного вопроса.

Борьба с народным движением являлся важной частью колониальной политики российского царизма в Азербайджане. С вхождением же Азербайджана в состав Российской империи азербайджанцы впервые почувствовали, что они не равноправные граждане страны, а всего лишь одно из этнических меньшинств, язык, религия, традиции и культура которого, не говоря уже о других гражданских правах и свободах, могут беспрепятственно попирацца со стороны господствующей нации. Российские черносотенцы считали, что «всех инородцев необходимо держать в ежовых рукавицах и не позволять им распускаться» [12, 70-76]. Значительная часть коренного населения Азербайджана была лишена самых элементарных прав гражданства. Господствовавшее в Азербайджане право было великолепным образцом исключительного бесправия колониальных народных масс. Они были втиснуты в тесный обруч Кавказско-

го наместничества, чиновники которого игнорировали их человеческие достоинства. Во второй половине XIX в. оформилась националистическая идеология великодержавного шовинизма, проникнутая ненавистью к угнетенным народам. Так называемые «окраины» царской России, нерусское население которых получило от чиновников самодержавия оскорбительную кличку «инородцев», являлись политически принижеными и национально-угнетенными. Особенно уродливые формы национально-колониальное угнетение в России приняло в 80-х гг., когда после покушения на царя Александра II начались сильные гонения на народы, населявшие империю.

Эта политика продолжалась до конца существования монархического строя в России и пустила глубокие корни в общественном сознании и российской прессе. В обличении данной политики важную роль сыграла национальная интеллигенция тюрко-мусульманских народов империи. Выступая на страницах газеты «Каспий» А. Агаев жестко критиковал все уродливые формы колониальной политики России на окраинах, и особенно привлекал внимание общественности на религиозную политику империи по отношению к мусульманскому населению. В этом смысле особое значение имеет его статья «Наши национальности», опубликованная в газете «Каспий» в 1903 году, где он не только объясняет причины осуществления данной политики, также привлекает внимание интеллигенции на сущность данного вопроса в международной практике: «Один из так называемых «ново - временных» националистов Энзельгардт думает, что не иначе быть добрым российским гражданином, как если ругать и бить евреев, армян, финнов, поляков, татар, немцев. Более сдержан и более великодушен другой «ново - временный» фельетонист – националист гр. Меньшиков... В одном из своих фельетонов он, беседуя с действительным или воображаемым студентом армянином, объясняет весь македонский вопрос «дурковатостью турок», «недостатком» у них жестокости.

- Да, дураки, эти турки, восклицает Меньшиков.- Они могли ассимилировать этих армян, болгар, сербов и другие мелкие народности в свое время, заставят их принять ислам, отречься от своего языка! Сделай они это, не было бы сейчас ни армянского, ни македонского, ни других вопросов! Не дураки-ли эти турки-то!

«Право на ассимиляцию» гр. Меньшиков основывает на том соображении, что рас данный народ создан Богом многочисленным и сильным и другие попали под его зависимость, неопровержимое доказательство, что народ этот избранник Бога, проводник его воли и желаний, а потому он не только не может и не должен выполнять, так или иначе, свою миссию, навязывая свои идеалы, свое я, свой образ жизни подчиненным народностям. Не делающий этого – как бы не повинуется воле Господней, и потому должен быть рано или поздно наказанным, как это случилось с

турками.

Раз гр. Меньшиков признает вторжение всевышнего в земные дела, то он не по воле должен также причастность Его в существования мелких народностей. Раз существует эти мелкие народности, раз бог их создал, то по самой теории гр. Меньшикова, какое тогда имеют право народы – избранники истреблять их, искоренять их индивидуальное бытие, ассимилировать? Не есть ли это по теории самого Меньшикова наложение руки на божественный промысел, неповиновение Его воли?» [2].

Объясняя суть национализма в целом, и ее роли в решении национальных проблем А.Агаев проводит красную линию между ним и вредным национализмом – шовинизмом: «Национализм сам по себе явление вполне почтенное и даже великое, так как оно не в жизни народов. Я думаю даже, в истории эволюции человечества национализм - второй после религий великий этап человеческой души. Он был и будет еще источником величайших подвигов в истории. Без него множество народов продолжали бы изнывать под тяжестью чужеземного ига, и благодаря нему многие еще найдут сносный выход. Но какой национализм?

Французский ученый и мыслитель Эр. Ренан¹ так определил в своей знаменитой брошюре «*Qui est ce qu'une nation*» национальность «это все то, чем я живу, воздух которым дышу, идеи, верования, традиции, который окружают меня и совокупность всех высших идеалов прогресса и нравственности». Национализм, понятый в таком смысле предполагает лишь две борьбы: культурную, внутри страны, против инородческих элементов и оборонительную, вне ее, против внешних неприятелей. Требуя уважения к самому себе, он относится с уважением и к чужому национализму. Истый, честный, остающийся до конца самим собой националист, защищая свое должен отвергать всякое насилие над чужим. В культурном государстве может ужиться несколько национальностей. Каждое из них оберегая свое, не может посягать на чужое. Связывающим звеном между ними будут, служит «те высшие идеалы традиции и нравственности», о которых говорит Э.Ренан. В культурном благоустроенном государстве школы и учреждения должны быть вдохновляемы исключительно этими высшими идеалами, которые и послужат началом государственности. Предоставляется полный простор естественной культурной борьбе между народностями. Самая сильная, самая культурная и наиболее приспособленная к жизни из них возьмет верх, сообщит, в конце концов, свои идеалы остальным.

Никакие поощрительные искусственные меры, никакие привилегии, преимущества той или другой народности не помогут. Жизнь нельзя регламентировать, заключать в известные рамы: она создает само себя, и рамы только стеснять ее и она в конце концов разорвет их. Только история,

¹ Эр. Ренан - востоковед

предоставленная самой себе, не искалеченная, не выбитая из своей колеи сделает свое: даст торжество и преобладание наиболее одаренным. Народности превосходящие по численности, по дарованиям, в конце концов в силу самой истории и жизни сами поймут, что дальнейшая борьба невозможна и беспцельна; здравый рассудок сам подскажет им, что их спасение в слияние с сильной и наиболее даровитой расой. Но при этом искусственные и исключительные меры совершенно не целесообразны: они только разбередят ту болезненную щепетильность мелких народностей, которая характерна для всех слабых существ, закалять в них дух упорства, и историческая эволюция, заторможенная, запоздает своим совершенством, рачение в тоже время излишние страдания и жестокости. Вот так должен быть понятый настоящий национализм» [2].

Проводя сравнительный анализ между колониализмом арабов и русских А.Агаев на основе реальных фактов доказывает преимущество канонов Шариата а решении данного вопроса и роль Ислама в целом в установлении терпимости по отношению к немусульманским народам мусульманских стран. «В истории нет ни одного примера, чтобы какой-нибудь народ вполне, до окончательного ступеневания ассимилировал тот или другой народ, исповедующий различную религию, принадлежащей другой расе, говорящий на другом языке.

Единственный опыт в этом смысле сделали арабы. И это был опыт жестокий, ужасный, и спешу прибавить, ни к чему не приведший.

Арабы, считая себя избранниками Бога, призванными установить и воцарить единомерно на земле стали ассимилировать язычников. Они предлагали этим выбор между огнем, мечем и исламом, вместе с арабским языком и арабской культурой. Языческие народности предпочли это последнее, и один за другим переходили в ислам. По-видимому, успех арабов был колоссальный, беспримерный. Вскоре их владения обнимали собою всю западную Азию и север Африки, и во всех обширных владениях говорили по-арабски, исповедовали ислам.

Но ислам этот был только видимый, ассимиляционная политика арабов кроме пятна жестокости, ни к чему их не привела.

Посмотрите на Персию, на одну из стран, покоренных в самом начале исламом и принявших раньше других эту религию.

Она не только удержала свою самобытную оригинальность, свой язык, но переделав ислам, по-своему, сообразно другим духовным потребностям, внесла в самый «арабизм» те начала растления, порчи, декадентства, от которых и поныне, не может оправиться ислам. Все секты, все расколы, все субверсивные теории в исламе исходили от Персии и и были внушаемы одною неугасаемую ненавистью к «ассимилятору». Прикрывая эту ненависть, утаивая ее временами, она выжидала терпеливо удобного момента и при его наступления наносила смертельные удары своему поработителю.

Идем далее. Те же самые арабы покончив с язычниками, обратились к евреям и христианам. Тут впервые они почувствовали всю лож и несостоятельность их ассимиляционной политики. «Хорошо» сказали они себе, «мы действуем огнем и мечом во имя единобожия, ведь эти люди единобожники». Пришлось выработать новую теорию, теорию терпимости, толерантного отношения к иноверцам. Коран объявляет евреев и христиан братьями мусульман по религии, и исполнители его стали применять эту идею на деле.

Халиф Омар въезжая в Иерусалим, отказался, несмотря на просьбу местного духовенства, совершая свой намаз внутри храма. Патриарх обиделся. Омар успокаивая его говорил: «Этот храм для нас, мусульман не менее свят, чем для вас: лучшие для нас религиозные воспоминания связаны с ним. Магомет первую свою молитву совершил, обращаясь к нему, а его сподвижники в течение десяти лет клали свои земные поклоны также обращаясь к нему. Но кто знает, что произойдет в круговороте времени, какими будут мусульмане? Я не хочу им подать дурной пример: если и войду теперь внутрь храма, они могут подумать, что он принадлежит только мусульманам, и отберут его у вас».

Тот же Омар, и вслед за ним Али в инструкциях к арабским правителям коптов и армян писали: «Управляя страной, не отступайте от правил справедливости и гуманности. Помните всегда что, за всякий ваш поступок вы отвечаете не только передо мною, но и перед Богом. Судите каждый народ сообразно его обычаям и книгам: мусульман – по Корану, христиан – по Евангелию, евреев – по Библии. Бог вручил нам управление ими лишь для того, чтобы им жилось покойно и хорошо. Мы будем отчитываться за них перед Богом» [2].

Проводя такую жестокую политику по отношению к инородцам, в данном случае азербайджанцам, царское правительство, в конечном счете, преследовало определенную цель: с одной стороны, держать их вечной темноте, невежестве и полном бесправии, дабы они не смогли возвыситься до понимания своих прав и необходимости освободиться из-под ига России, а с другой стороны, подвергнуть их полному обрусению. Российская империя, созданная за счет завоевания чужих земель «всячески старалась не признавать национальное бытие завоеванных народов» [8, 88].

К этой основной цели своей царское правительство шло с разных сторон, применяя во всех случаях одни и те же методы и руководствуясь одной и той же целью. В книге Мировпиева «Наши инородцы» полностью раскрывается цель этой политики. Для подтверждения этих слов приводим несколько издержек из нее: «В статье под заглавием: «Какие начала должны быть положены в основу образования русских инородцев-мусульман?» [«Русь», 1884 г., №17, 24-41], весьма наглядно открываются пункты, в которых я расхожусь с мусульманами. Позволю себе вкратце повторить то, что мною было тогда высказано. Выходя из того поло-

жения, что каждое государство, подчиняя себе чужой народ, стремится к тому, чтобы удержать его навсегда в своем подданстве, я говорил, что главная цель, к которой мы должны стремиться по отношению к нашим инородцам, есть чисто государственная; это единение. Единение может быть нравственное, и единение может быть кровное, так сказать химическое. То и другое дают начало двум совершенно различным системам. Система нравственного единения, основанная на принципах национальной индивидуальности, свободы и самоуправления, может быть практикуема только там, где в составе государства входят различные, но почти одинокого культурные народы. **По отношению же к нашим инородцам, находящимся или на низкой степени развития, или даже в состояний дикости, должна быть принята другая система, стремящаяся к слиянию одного народа с другим, система ассимиляционная, система обрусения.** В частности, по отношению к нашим мусульманам не может быть практикуема первая система и потому, что ислам проникнуть духом религиозной исключительности, религиозного фанатизма, доказательства чего находятся в Коране, шариате и истории этой религий. Итак, первый главный принцип, который должен быть положен в основу образования наших мусульман, есть обрусение их» [12, 73-74].

В продолжении этой мысли можем привести отрывок из книги А.Крымского «Ислам и его будущность», где автор всячески оправдывая политику обрусения инородцев России приводит в качестве главного аргумента «дикость» этих племен. «Россия подчинила себе самые фанатичные мусульманские народы и теперь цивилизует их. Европейцы обыкновенно насмеваются, если зайдет речь о цивилизаторском значении России; у них всегда готов вопрос: «Разве кнут и розга могут быть носителями цивилизации?». В большом ходу фраза: «Обрусение - другая форма азиатства», или «не грубой России с ее дикими приемами быть провозвестницей мирной культуры». Разумеется, русские чиновники, лишённые контроля в тех отдаленных краях, бывали до сих пор вовсе не идеальны, их деятельность не очень похвальна»... Вамбери в книге «Der Islam» расценивая собственное состояние России, и ее колонизаторскую деятельность по отношению к мусульманским народностям говорит: «Россия сама еще не культурная и стремления России направлены на разложение Азии, а не на исцеления ее» [7, 49-50].

Разоблачая основные догмы шовинизма и господствующей идеологии христианских держав по отношению к немусульманским народам А.Агаев в своей статье доказывает роль тюрко-мусульманских народов в установлении толерантной обстановки в пределах империи по отношению к христианскому населению. «Умшиады и Аббасиды окружили себя министрами, учеными и литераторами из христиан, и в то время когда полчища крестоносцев разрушают на своем пути все встречное, все памятники древности, поджигают богатейшую в мире библиотеку Алек-

сандрийскую, мусульмане жадно собирают и оберегают древние цивилизации. Мало того они щедро наделяют христианские церкви и монастыри, и вообще все религиозные учреждения богатыми дарами, поместьями, привилегиями.

И эта примирительная, толерантная политика дала арабизму больше чем их ассимиляционная политика. Тюрко-татарские племена, дикие и страстные разрушавшие все на встречном пути, приняв ислам, совершенно преобразовываются. И это спасает не только самый арабизм и ислам, но и все те бесчисленные мелкие народности, которые попадают под их власть.

И совершенно ошибочно думают те публицисты и историки, которые претендуют, что турки и татары не способны к мирной ассимиляции. Унаследовав от арабов их империю, они унаследовали также их примирительную толерантную политику и по отношению к покоренным народностям продолжали держаться той же системы уважительного отношения к религии, языку, церкви и другим, расовым и племенным их особенностям; они поощряли туземные школы, покровительствовали их церкви, одарив их щедрыми дарами.

И, в конце концов, эта толерантная политика дала больше, чем могла бы дать воинствующая ассимиляция. Если ту последнюю нужно понимать в самом восприятии языка, музыки, пения, литературы, костюма и образа жизни господствующего народа покоренными народностями, то успех турок - татар один из выдающихся в мире. До самого последнего времени в мире армяне, греки, болгары, сербы, арнауты, сиро-халдейцы, и другие народности говорили только по-турецки, одевали и играли по-турецки.

Что же касается сепаративных движений среди этих народностей, то они имеют совершенно иные причины. Главнейшие из них религиозные. Как не вертись, сколько не кричи о религиозной эмансипации, религия до сих пор является главным ферментом международных движений и людских отношений. Будь Турция христианскою страной, не будь подвластные ей народы мусульмане, не было бы никакого военного вопроса, и Европе не пришлось бы, долго ломать голову над ним.

Но Турция мусульманская страна, и как таковая сильно отстала, от общей культуры; подвластные, же ей народы – христиане, т.е. люди получающие идеалы жизни из Запада; отсюда и разлад между двумя элементами; один стремится вверх, другой не дает выхода, и быть может этот другой и стал бы терпеть и выжидал бы, чтобы первый, очнувшись, наконец от долгого сна, оправился, пришел в себя, и наравне с ними шел на встречу новой жизни, но ему мешают в этом соседи единоверцы, - в данном случае, Европа, - которые обещая ему всякие симпатии и помощь, разжигают его страсти, его нетерпения, и он, очертя голову, рискует всем для всего. Вот начало начал македонского и всех других вопросов» [2].

Таким образом, приведенный выше материал доказывает что, религиозные притеснения и поддержка анти-мусульманской миссионерской деятельности в местах постоянного проживания тюрко-мусульманских народностей были важными элементами «инородческой» политики российского царизма. Это было связано со следующими моментами. Во-первых, религиозные деятели имели определенный перевес в числе образованных людей Северного Азербайджана и при наличии почти в каждой деревне очагов образования - мектебы и медресе, разговоры о всеобщей безграмотности азербайджанского народа не имеют под собой никаких оснований [10, 683]. Во-вторых, решающую роль в формировании настроений широких масс играли муллы, которые по словам Кавказского наместника Воронцов-Дашков «в своих проповедях внушали населению антирусские идеи» [5, 25]. *Это политика продолжалась до конца российского правления в Северном Азербайджане и только после пробуждения национального самосознания азербайджанцев в период первой русской революции русская администрация начала внести небольшие изменения в нее.*

Подводя итог вышесказанному, и характеризуя суть «инородческой» политики Российского колониализма по отношению к мусульманскому населению в XIX – начале XX веков, сочли нужным привести отрывок из статьи А.Агаева «Необходимые разъяснения к петициям мусульман», опубликованной в газете «Каспий» в 1905 году: «Мусульмане в России составляют огромную массу, более двадцать пять миллионов жителей, после коренного русского ядра, они составляют самую значительную часть населения жителей Империи. Вся эта масса составляет не только одну религиозную общину и один этнический организм, так как все русские мусульмане, за весьма малым исключением, принадлежать к великой тюрко-татарской расе, говорят почти одним общим языком, исповедуют одну и ту же религию. И вся эта огромная масса, разбросанная с одного конца России до другого, не смотря на разновременность их присоединения к России, подверглись одной общей участи – полнейшему игнорированию со стороны русского общества. И ни один народ не был в таком забвении и загоне как мусульмане» [3].

Таким образом, в итоге предложенного материала можно сказать что, А.Агаев как один из лидеров мусульманского движения в России, занимаясь активной журналистской деятельностью и литературной критикой в начале XX века, привлекал внимание общественности к самым глубоким проблемам мусульманского населения империи, смело критиковал официальную политику государства в этой области. В своих статьях он также призывал тюркские народы к единству на основе языка и религии, к развитию просвещения, торговли, ремесел и промышленности как единственных способов обеспечить создание сильного национального государства в будущем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о проведении 150-летнего юбилея Ахмед бека Агаоглу // «Azərbaycan» qəzeti, 11.04.2019-cu il, № 77(8100).
2. Агаев А. Наши националисты // Газета «Каспий», 25 сентября 1903 года, № 207.
3. Агаев А. Необходимые разъяснения к петициям мусульман // Газета «Каспий» 30 -31 марта 1905 года, № 57-58
4. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики, фонд 276, опись 8, дело 528а; опись 3, дело 26, дело 33; дело 329; дело 425; дело 394; дело 459; дело 515 и т.д.
5. Казымзаде Ф. Борьба в Закавказье. (1917-1921). Баку: Шярг-Гярд, 2010, 328 с.
6. Климович. Л Ислам в царской России. Очерки. М.: Гос. Издат, 1936, 408 с.
7. Крымский А. Ислам и его будущность. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношение к европейской цивилизации. М.: Издание магазина Книжное дело, 1899, 120 с.
8. Əliyərli S. Tariximiz açığlanmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 557 s.
9. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı: Kür, 2002, 266 s.
10. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х годов XIX века. Баку: Чыраг, 2008, 800 с.
11. Məmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nisat, 1992, 246 s.
12. Мировицев М.А. О положении наших инородцев. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1901, 515 с.
13. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
14. «Черная книга» // Газета «Азербайджан», 20 март 1920, № 61, с.3.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “BİZİM MİLLƏTÇİLƏR” ADLI MƏQALƏSİNDƏ XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYA MÜSƏLMANLARININ DİNİ HAQLARININ POZULMASI HAQQINDA

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Məqalədə mənbə və materiallar əsasında XIX – XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında qeyri-rus xalqlara münasibətdə yeridilən “özgə xalq” siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri olan müsəlmanların dini haqlarının pozulması halları analiz olunur. Məqalə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlunun “Bizim millətçilər” adlı tənqidi məqaləsi əsasında yazılıb (“Kaspi” qəzeti, 25.03.1903, № 207). Ə.Ağaoğlu bu məqalədə konkret faktlar əsasında orta əsrin böyük müsəlman imperiyalarında xristian əhaliyə münasibətlə Rusiya imperiyasında qeyri-rus xalqlara qarşı yeridilən “özgə xalq” siyasətinin müqayisəli təhlilini vermiş və sübut etmişdir ki, müsəlman dövlətlərinin siyasəti öz tolerantlığı ilə fərqlənmişdir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, Rusiya imperiyası, müsəlmanlar, xristianlar, millətçilik.

**ABOUT AKHMED BEK AGAEV'S ARTICLE "OUR NATIONALIST", RELIGIOUS
OPPRESSION OF MUSLIMS IN RUSSIAN COLONIAL REGIME
AT XIX- IN BEGINNING OF XX CENTURIES**

K.T. NAJAFOVA

SUMMARY

In present article based on source are delivering analyze one of the members of element "Foreign" policy of Russian Empire – religion oppression of the Muslim population entire in Empire at the XIX- in beginning of XX century. Primarily source of presenting science material is article of outstanding representatives social-political thoughts of Azerbaijan in beginning of XX century Akhmed bek Agaev "Our Nationalists" was published in newspaper "Caspian" (25.03.1903, № 207). Agaev in this article referring on factual comparatively analyze of religion policy of the Middle Ages Muslims of empire of the worlds with policies of Russian Empire and provide proof comparably tolerating relation of these power to Christian countries.

Key Words; Akhmed bek Agaev, Russian Empire, Muslims, Christian, religion policy, nationalism.

UOT 930:314

AZƏRBAYCANIN 20-30-CU İLLƏR TARİXŞÜNASLIĞINDA
TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

A.B.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmm dov.67@mail.ru

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq respublikada tarixə dair yazılan bütün əsərlər bolşevik ideologiyasının tələblərinə ciddi surətdə əməl olunmaqla yazılmağa başladı. Məhz həmin dövrdən başlayaraq respublikada tarixçi kadrların hazırlanması sahəsində müəyyən işlər görülməyə başlandı. Bu iş əvvəlcə, əsasən o vaxtki Azərbaycan Dövlət Universitetinin – Bakı Dövlət Universitetinin tarix-filoloji, sonra isə Şərq fakültəsində aparılırdı. Həmin illərdə V.V.Bartold, P.K.Juze, İ.İ.Meşşaninov və başqa bu kimi şərqşünas alimlər burada mühazirə oxuyurdular. Həmin dövrdə Bakıda keçirilən Şərq xalqları qurultayı (sentyabr 1920-ci il) və Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultay (1926-cı il) Yaxın Şərq ölkələri tarixinin öyrənilməsi işinə xeyli təkan vermişdi.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, Azərbaycan əhalisi, tarixi demoqrafiya, əhali artımı, əhali məskunlaşması

Respublikada Azərbaycan xalqının tarixini öyrənmək məqsədilə AK(b) MK və BK yanında “Azistpart” (Partiya tarixinin öyrənilməsi üzrə komissiya) təşkil olunmuşdu.

“Azistpart” inqilabi hərəkat və Azərbaycan partiya təşkilatlarının tarixinə dair materialların toplanılması və işlənilməsi sahəsində işə başladı. Azərbaycanın 20-30-cu illər sovet tarixşünaslığı ilk növbədə XX əsrin əvvəllərində bütün islam və Şərq dünyasında ilk demokratik respublika olan AXC tarixinin, milli istiqlal hərəkatımızın saxtalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu dövrdə AXC qurucularının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı həqiqətlərin üzərindən ən yaxşı halda sükutla keçilir, çox zaman isə onlar xalqımızın düşməni, qanımıza susayan düşmənlərimiz isə qəhrəmanlar kimi təqdim olunurdu [3; 4; 5; 6; 10]. Toplanan sənəd və materiallar əsasında XX əsrin 20-30-cu illər Azərbaycan tarixşünaslığında bir sıra əsərlər meydana gəldi. Həmin əsərlər sırf kommunist-bolşevik ideologiyasının prinsip və şərtləri əsasında yazıldığına görə faktoloji materiallardan da yalnız ciddi seçmə əsasında istifadə edilmiş, hadisələr birtərəfli qaydada, sovet dövlətinin maraqlarına uyğun şəkildə təsvir və təqdim edilmişdir. Lakin bütün bu nöqsanlı cəhətlərinə baxmayaraq, həmin dövrdə nəşr edilən

əsərlərdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, o cümlədən demografik tarixinə dair müəyyən əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan faydalanmaq olar.

XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə dair P.Juze (Papaq və papaqçılar. Bakı Dövlət Universitetinin nəş-tı 1921); Y.Paxomov (Azərbaycan tarixinin qısa kursu. Bakı 1923); V.Bartold (Müsəlman aləmində Xəzər sahili vilayətlərin yeri. Bakı 1925); N.Sısoyevin (Azərbaycan tarixinin ilk öçerki. (şimali) Bakı 1925) əsərləri çap olundu. Bu əsərlərdə Azərbaycanın qədim və orta əsrlər demografiyasına dair də məlumatlar öz əksini tapmışdır. Misal üçün, Y.Paxomov “Azərbaycan tarixinin qısa kursu” adlı əsərində Azərbaycan əhalisinin ən qədim dövrlərdən polietnik tərkibə malik olmasından bəhs edir: “Buranın əhalisi həddən ziyadə qarışıqdır: türklər üstünlük təşkil edir, ardınca ermənilər, kürdlər, ləzgilər, talışlar, tatlar, ruslar, udinlər, almanlar, yəhudilər və digərləri gəlir. Hələ mən etnik tərkibi müxtəlif olan (Burada müəllif разноплеменнаго- müxtəlif tayfalarından olan ifadəsini işlətməmişdir, kursiv bizimdir) gəlmə şəhər əhalisini, buraya köçürülən rusları və almanları demirəm” [8, 9].

Müəllif Azərbaycan əhalisinin tarix boyu gəlmə və oturaq əhalinin etnik cəhətdən qarışması kimi mürəkkəb proses nəticəsində əmələ gəldiyini söyləyir: “Zaman-zaman buraya axın edən işğalçılar və dinc emiqrantlar tədricən buranın əsas yerli əhalisinin etnik tərkibinə, dilinə və tayfaların adına belə təsir göstərmişlər. Belə ki, buraya skiflərin, kimmerlərin, farsların, ermənilərin, türklərin, xəzərlərin və d. dəstə-dəstə axınları olmuşdur [8, 9].

Maraqlıdır ki, Y.Paxomov Azərbaycan əhalisinin etnik baxımından əsasən türklərdən ibarət olmasını, ermənilərin isə gəlmə və azlıq təşkil etməsi baxımından, oturaq türk və farsların təsiri altına düşməsinə də qeyd etmişdir: “Buraya axın edən, heç olmazsa müəyyən sayda da olsa məskunlaşanlar yerli əhali ilə qarışdılar. Misal üçün ermənilər islam dinini, fars, yaxud türk dilini qəbul edərək, özlərini fars, yaxud da türklərə aid edirdilər” [8, 9].

Müəllif Azərbaycanı yerləşdiyi mövqeyə görə Yasəf soyundan olanların məskunlaşdığı əraziyə aid edir: “Yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə Qafqaz Azərbaycanı (Qafqaz Albaniyası-kursiv bizimdir) Yasəf soyundan olan tayfaların məskunlaşdığı əraziyə daxildir. Buradakı dillərin öyrənilməsi qafqaz xalqlarının əksəriyyətinin birbaşa Yasəf soyundan olanlarla (gürcülər), Yasəf soyundan olmayanların (ermənilər) qarışığından törədiyini göstərir” [8, 9].

Müəllif Strabona istinad edərək Qafqaz Albaniyasının əhalisindən bəhs edərkən, nədənsə yalnız mənfi cəhətləri qabartmağa cəhd göstərir: “Əhalisi çoxlu dillərdə (26-yədək) danışır və inkişafın ən aşağı pilləsində dururdu” – deyər yazır. Halbuki, Strabon Albanların, məsələn, irriqasiya sistemlərinin Babilistan və Misirdən daha yaxşı olduğunu, yaxud “İberiyalılara nisbətən onlar döyüşə daha çox qoşun çıxarırlar. Məhz onlar 60 min piyada və 22 min atlı silahlandırılırlar.” Və yaxud “Onların hökmdarları da çox gözəldir. İndi doğrudur, onlarda bir hökmdar bütün tayfalara başçılıq edir” və s. bu kimi

məlumatlar verməklə Qafqaz Albaniyası əhalisinin heç də aşağı inkişaf səviyyəsində olmadığını, yaxud bu fikrin əksinə söylədiklərini elə özü də inkar etmiş olurdu.

Y.Paxomov Strabonun Qafqaz Albaniyasının əhalisi haqqında verdiyi qiymətli məlumatların da üstündən sükutla keçir. Şəhərlərimizə gəlinə isə Y.Paxomov Strabonun bu haqda heç nə söyləmədiyini yazır: “Şəhərlər haqqında bu müəllif (yəni Strabon.kursiv bizimidir) heç nə söyləmir, susur” [8, 11].

Halbuki Strabon Qafqaz Albaniyasının əhalisi sıx məskunlaşmış vilayətlərindən bəhs edir: “...Kahin vəzifəsini onlarda hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirir. O, böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs vilayətə başçılıq edir.”

Müəllifin ərəb xilafəti dövründə Albaniyada əhalinin məskunlaşması ilə bağlı verdiyi məlumatlar da ziddiyyətlidir: “Müsəlman əmirliklərinin özlərində bir çox qalalar, qəsrlər, torpaqlar və hətta şəhərlər xristian knyazlarına məxsus idi. Müsəlman əhali əsasən Bərdə, Gəncə, Dərbənd kimi iri şəhərlərdə yaşayırdı, kənd əhalisi, xüsusən də ölkənin qərb və dağlıq ərazilərində yaşayan, əsasən, xristianlardan ibarət idi” [8, 15]. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “Xristian Ermənistanı ilə sıx əlaqələrin olması, kilsədə erməni dilindən və yazısından istifadə edilməsi erməni dilinin alban dilini sıxışdırmasına gətirib çıxardı.” Lakin, müəllif bu fikrin elmi əsasının olmadığını elə özü dolayısı ilə təsdiq etmiş olur.

Əldə olan məlumatlara görə, Albanlar üçün əlifba erməni əlifbası ilə eyni vaxtda tərtib olunub, lakin ehtimal ki, ondan istifadə edilməyib, alban dilində bizə heç bir yazılı abidə gəlib çatmayıb [8, 15].

Burada təbii olaraq belə bir sual yaranır. Əgər albanlar müəllifin iddia etdiyi kimi erməni əlifbasından istifadə edirdilərsə, onda öz əlifbalarını yaratmağa nə ehtiyac var idi? Digər tərəfdən V əsrin əvvəllərində 52 işarədən ibarət Azərbaycan-alban əlifbası mövcud olmuşdur. 1948-ci ildə Mingəçevirdə qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qısamətnli epiqrafik abidələr bu yazının bir növü kimi qəbul edilə bilər. 21 işarədən ibarət bu yazı 4 sətirlidir. Buradan üzərində alban yazısı olan dördküncü ştamp da tapılmışdır.

Təbii ki, Y.Paxomovun Albaniya əhalisi haqqında hərtərəfli məlumatlar verməsi artıq 20-ci illərin əvvəllərində Sovet rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayıraraq Ermənistanı vermək niyyətlərindən irəli gəlirdi. Bu faktın özü bir daha tarixi demoqrafik məlumatların doğru-dürüst öyrənilməsinin nə qədər vacib olduğunu, böyük ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Azərbaycan şəhərləri və əhalisindən danışarkən V.Bartold bir qədər fərqli mövqe tutur. 1924-cü ilin noyabr-dekabr aylarında Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində “Xəzərsahili vilayətlərin müsəlman aləmində yeri” mövzusunda 20 mühazirə oxuyan V.Bartold Qafqaz Albaniyasının şəhərləri probleminə toxunarkən yazırdı: “Pompeyin yürüşü haqqındakı hekayələrə nəzər saldıqda təsvir olunan məişət xüsusiyyətlərinə görə Albaniyada şəhərlərin mövcud olmamasını və yaxud mövcud ola bilməyəcəyini düşünürsək, lakin bu hadi-

sədən dərhal sonra bir neçə şəhərin adı çəkilir. Pliniy və digər müəlliflər (Ptolomey) Qanqara adlı şəhərdən bəhs edirlər. Bir çox tarixçilər bu şəhərin indiki Bakının yerində mövcud olduğunu, digərləri isə Ələtdən cənubda yerləşə biləcəyini söyləyirlər. Sonra digər mənbələrdə e.ə. IV əsrdə Albaniyanın baş şəhəri olmuş Qəbələ, yaxud Qabalaka şəhərindən bəhs edilir [2, 666].

Müəllif Sasanilər imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanda da şəhərlərin və şəhər əhalisinin çox olmasından bəhs edir. Müəllifin fikrincə əlverişli ticarət yollarının kəşfdiyi məkana sahib olan Sasanilər dünya ticarətində birinciliyə malik olması şəhər həyatının genişlənməsinə və inkişafına, o cümlədən həmin şəhərlərə xaricdən axın edənlərin sayının artmasına səbəb olmuşdu.

V.Bartold fikrinə davam edərək yazır: “Adətən digər dövlətlər dini dözülməzlik göstərərək xaricilərin öz ölkələrinə gəlmələrinə hər cür maneçilik törədirdilər, lakin Sasanilər dövlətində biz bunun əksini görürük. Burada xaricilərin İrana gəlməsinə nəinki mane olmur, əksinə bəzən, hətta onları sənayenin müəyyən sahələrini inkişaf etdirmək üçün Roma şəhərlərindən zorla köçürərək, öz ölkələrində məskunlaşdırırdılar” [2, 668].

Müəllif yazır ki, farslar Romaya qalibiyyətli hərbi yürüş edərək, orada bir neçə şəhəri ələ keçirmiş və həmin şəhərlərin, xüsusən də Antioxiyanın sakinlərini zorla öz ölkələrinə köçürmüşlər.

Müəllif Albaniya şəhərlərini nəinki Sasani imperiyası tərkibində, o cümlədən bütün Qafqazda ən varlı şəhərlər adlandırır. Məsələn, slavyanların 944-cü ildə Bərdəyə yürüşündən bəhs edərkən, Bərdəni Qafqazın ən varlı şəhəri adlandırır [2, 689].

Ərəb mənbələrinə istinadən müəllif yazır: “X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatları belə düşünməyə vadar edir ki, Azərbaycanın ən mühüm şəhərləri şimal vilayətlərində yerləşmişdir. Belə ki, Bərdə və Dərbənd Azərbaycanın baş şəhəri olan Ərdəbildən böyük idilər. Şimal şəhərlərinin çiçəklənməsi Xəzər dənizində donanmanın inkişafı ilə bağlı idi. Bərdə Dvin və Ani vasitəsilə Trabzonla ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Lakin slavyanların hücumu ilə Bərdənin çiçəklənməsi sona çatdı, onun əzəməti indi Gəncəyə keçdi [2, 778].

Müəllif Gəncənin sıx məskunlaşmış şəhər olmasını və 1139-cu il zəlzələsi zamanı burada 300 000 adamın həlak olmasını da xüsusi olaraq vurğulayır. Ümumiyyətlə, V.Bartold şəhərlərin məskunlaşmasından bəhs edərkən, həmin məskunlaşmanın inkişaf dinamikasını şərtləndirən amilləri də göstərir. Bu isə tarixi demoqrafiya baxımından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, müəllif bu və ya digər Azərbaycan şəhərinin sürətli məskunlaşmasını təmin edən amilin aradan qalxması ilə əks prosesin, yəni şəhər əhalisinin azalması prosesinin də labüdlüyünü xüsusi vurğulayır. Məsələn, müəllif Xəzər dənizində son dərəcə əlverişli buxtada yerləşən Bakı limanının əhəmiyyətinin artması ilə Dərbəndin öz əvvəlki nüfuzunu tədricən itirdiyini, XIII əsrdə isə şəhər ərazisinin yalnız qala divarları arasındakı məkandan ibarət olduğunu yazır. Belə bir vəziyyət isə şəhər əhalisinin sayının tədricən azalmasında da

özünü göstərir: “Belə ki, XV əsrdə şəhər əhalisi şəhər ərazisinin yalnız altıda bir hissəsini əhatə edən yuxarı hissədə məskunlaşmışdı [2, 780].

V.Sısoyevin qədim zamanlardan 1828-ci ilə qədər olan hadisələri əhatə edən “Azərbaycan tarixinin qısa öçerki” əsəri daha geniş mənbəşünaslıq bazası əsasında yazılmışdır. Sözügedən kitabda müəllif Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə dair tarixi-coğrafi xülasələr vermiş, sülalə və geneoloji cədvəllər tərtib edilmişdir ki, bütün bunlar tarixi aspektdə müəyyən demoqrafik prosesləri daha yaxşı izləməyə, rekonstruksiya etməyə imkan yaradır.

Həm V.Bartold, həm də V.Sısoyev əsərlərində təbii-coğrafi amillərin rolunu həddən artıq qabartmışlar. Müəlliflər coğrafi amilə daha çox qiymət vermiş, əsas diqqəti siyasi hadisələrin işıqlandırılmasına vermişlər. Sanki müəlliflər Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması fikrini təlqin etməklə, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına bəraət qazandırmaq istəyirdilər. Məsələn, V.Sısoyev hesab edirdi ki, Azərbaycanın qədim zamanlardan Rusiya tərkibinə daxil edilməsinə qədər bütün tarixi feodalizm dövrüdür [11, 4]. Rusiyanın tərkibinə daxil ediləndən sonra isə “ticarət kapitalizmi dövrü” başlandı [11, 105].

Azərbaycanın sovet dövründə etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri olan A.Ələkbərov 1927-ci ildə “Ayrımların yanında” əsərini yazdı. Bu əsərdə, habelə Q.Qaraqaşlının “Ayrımlar haqqında”, R.Çursinin “Talışlar” əsərlərində ayrımların mənşəyi məsələsinə toxunulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əhali məskunlaşmasının tarixini tədqiq etmək üçün 1922-ci ildə Şərqsünaslıq və Sosial elmlər İnstitutunun nəzdində təşkil edilmiş Azərbaycan Arxeologiya Cəmiyyətinin apardığı tədqiqatların da böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

1923-cü ildə təşkil edilən “Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi”nin, 1927-ci ildə yaradılan “Azərbaycanda tarixi abidələrin, incəsənətin və təbiətin mühafizəsi” komitəsinin vətənimizin müxtəlif guşələrinə təşkil etdiyi elmi ekspedisiyalarda əldə etdikləri nailiyyətlərin də istər ibtidai cəmiyyətlərdən tutmuş erkən və klassik feodalizm dövrü, istərsə də bütövlükdə əhali məskunlaşmasının inkişaf dinamikasını izləmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

1924-cü ilin noyabrında Leninqraddan Bakıya gələn Avqust Mayer Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyova, guya vaxtı ikən, Azərbaycanda olmuş İsgəndər Zülqərneynin xəzinəsinin mövcud olması və onun axtarılması zərurəti ilə bağlı məktubla müraciət etdi. Belə bir məktub ÜMİK-in sədri M.Kalininə də göndərildi. Məsələnə araşdırmaq üçün o zaman Ə.Ələkbərov, V.Sısoyev, Ə.Fituni və d. tədqiqatçılardan ibarət kəşfiyyat-arxeoloji ekspedisiya təşkil edildi. Həmin ekspedisiyanın Şamaxıda apardıqları elmi tədqiqatlar nəticəsində Makedoniyalı İsgəndərin heç vaxt Azərbaycanda olmadığı sübuta yetirildi. Lakin aparılan tədqiqat işləri Azərbaycan ərazisinin artıq ən qədim dövrlərdən sıx məskunlaşmış bir ölkə olduğunu aydın şəkildə göstərdi. Bunun ardınca isə 1926-cı ildə Yuxarı Qarabağda Xocalı Kurqanı və Naxçıvanda Araz çayı sahilində Qızılwəng qəbiristanlığında aparılan arxeoloji

ekspedisiyalar Azərbaycanda artıq e.ə 3000 il bundan əvvəl şəhər tipli yaşayış məskənlərinin olduğunu, qazıntılar zamanı əldə edilən dörd yüzdən yuxarı maddi-mədəniyyət nümunəsi isə sözügedən ərazilərin artıq həmin dövrdə sıx məskunlaşdığını bir daha sübuta yetirdi.

Bu ekspedisiyalarda iştirak edən görkəmli azərbaycanlı alimlərimiz İ.Cəfərzadə, Ələkbərov və b. sonralar əldə etdikləri böyük elmi təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan əhalisinin etnogenezi, məskunlaşması, etnoqrafiyası və sosial-mədəni həyatının digər sferalarına dair qiymətli əsərlər yazdılar.

Ə.Ələkbərovun bütün elmi məqalələri ilk dəfə 1960-cı ildə Azərbaycan Respublikası EA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyasına dair” adlı topluda nəşr edilmişdir. Alimin buradakı silsilə məqalələri Azərbaycanın tarixi demoqrafiyasına dair əhəmiyyətli məlumatlarla zəngindir. Ə.Ələkbərovun sözügedən topluda nəşr olunan “Ayrımların yanında” adlı məqaləsində qeyd olunur: “1927-ci ilin oktyabrından etibarən mən Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiyanın tərkibində iştirak etdim. İndi olduğum kəndlərdə apardığım müşahidə və təəssüratlarımı sizinlə bölüşmək istəyirəm.”

Ə.Ələkbərov sözügedən topluda nəşr etdirdiyi “Azərbaycanlılar” adlı məqaləsində azərbaycanlıların 1936-cı ilə qədər türk adlandırılması məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Türk adı heç vaxt konkret xalqa şamil edilməmiş, həmişə bir çox türkdilli xalqlar üçün, eynilə slavyanlar ifadəsi kimi ümumi, toplayıcı ifadə xarakteri daşmışdır” [1, 71].

Ə.Ələkbərov adı çəkilən məqaləsində etnik zənginliyi ilə seçilən Azərbaycanda tarixən ən qədim zamanlardan bəri yaşayan xalqların, etnik qrupların məskunlaşmasını, onların vətənimizin bu və ya digər guşələrində sakin olmalarının təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi səbəblərini araşdırmağa cəhd göstərmişdir. Müəllif hələ V-VI əsrlərdə Yasəf soyundan olan tayfaların birləşərək Ağvan adlı sıx məskunlaşmış, iri şəhərlərə malik dövlət yaratdıqlarını xüsusi olaraq qeyd edir: “Artıq bu dövrdə, hətta bundan da əvvəl biz burada Qəbələ, Partav, Naxçıvan kimi iri şəhərlərin mövcud olduğunu görürük.” [1, 75].

Məlumdur ki, Bizansla Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda amansız siyasi mübarizə aparan ərəblər Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yolunun istiqamətini dəyişərək, onu Şərqi-Xəzər dənizi tərəfə keçirdilər. Azərbaycan şəhərlərinin sosial-iqtisadi həyatında sözün geniş mənasında əsl canlanma yarandı, Xəzər sahilindəki Dərbənd, Bakı, Abaskun, Astrabad və d. limanlar Xilafətin Şimal və Şərqi ölkələri ilə ticarətində başlıca mərkəzə çevrildilər. Lakin Ə.Ələkbərov bu amillərə fərqli ampuladan yanaşaraq: “Bütün bu mədəniyyəti və dövlət quruculuğunu həmin dövrdəki Azərbaycan əhalisinə nəinki öz ağılığını, həm də öz dinini qılınc gücünə zorla qəbul etdirən islam məhv etdi.” –deyə yazır [1, 75]. Təbii ki, bu da XX əsrin 30-cu illərində tüğyan edən sərt siyasi-ideoloji ab-hava ilə bağlı idi.

Ə.Ələkbərovla birgə elmi ekspedisiyalarda iştirak edən İ.Meşşaninov “Arxeoloji abidələr üzrə Azərbaycan tarixi” adlı əsərində tarixən mühüm ti-

carət yollarının kəşifdiyi, yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycanın sıx yaşayış məskənlərinə malik olduğunu arxeoloji tədqiqatların nəticələri əsasında sübut etmişdir [7, 5-14].

Müəllifin fikrincə, artıq e.ə. II minilliyin sonlarından etibarən mühüm ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi, öz ardınca işğalçı dəstələrin də ölkəyə müdaxiləsinə şərait yaratmışdır: “Məhz bu amil Azərbaycan əhalisinin bütün həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Biz həmin dövrdə Azərbaycanda mövcud olan yaşayış məskənlərini dərindən tədqiq etməmişik, lakin Azərbaycanın dağlıq ərazilərində sözügedən dövrə dair kifayət qədər güclü müdafiə qurğuları aşkar edilmişdir.

İ.Meşşaninov Azərbaycanın geostrateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi amilinin yaşayış məskənlərinin çoxsaylı və sıx məskunlaşmasına son dərəcə ciddi təsirini də vurğulamışdır.

Ümumiyyətlə, Meşşaninovun adı çəkilən məqaləsini oxuyarkən məhz bu amilin, yəni Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi məkanlarda yerləşməsi amilinin istər Qafqazda, istərsə də Yaxın Şərqdə möhkəmlənmək istəyən fəthlər üçün böyük önəm kəsb etməsi qənaətinə gəlirsən. Dünyanı lərzəyə salan fəthlər məhz bu amillərə görə Azərbaycanda şəhər və qəsəbələrin yenidən bərpasına, məskunlaşmasına xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Müəllifin sözləri ilə ifadə etsək, məhz bu səbəbdən də: “Şəhərlər inkişaf edirdi. Təkcə monqollar tərəfindən viran edildikdən sonra Teymur tərəfindən bərpa edilən Beyləqanda 30000 yaşayış evi var idi” [7, 10].

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: АН АзССР, 1960, 248 с.
2. Бартольд В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинения II т., часть I. М.: Вост. лит-ра, 1963, 1020 с.
3. Бурджалов Э. Двадцать шесть Бакинских Комиссаров. М.: П-я лит-ра, 1938, 111 с.
4. Дубнер А. Бакинский пролетариат в годы революции (1917-1920). Баку: АЗГНИИ, 1931. – 138 с.
5. Караев А.Г. Из недавнего прошлого. Баку: Бак.рабочий, 1926, 135 с.
6. Каринян А. Шаумян и националистические течения на Кавказе. Баку, Изд.Ист.парта, 1928, 46 с.
7. Мешшанинов И. История Азербайджана по археологическим памятникам. Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: АН АзССР, 1949, 310 с.
8. Пахомов Е. Краткий курс истории Азербайджана. Баку: 1-ое Типогр. Труд. Т-во, 1923, 48 с.
9. Рагаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Ч.1:1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 222 с.
10. Стеклов А. Армия мусаватского Азербайджана. Баку: АЗГИЗ, 1928, 74 с.
11. Сысоев В. Краткий очерк истории Азербайджана (северного). Баку: Наркомпрос АССР: Азербайдж. археолог. комитет, 1925, 143 с.

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА 20-30-Х ГГ.

А.Б.МАММЕДОВ

РЕЗЮМЕ

С первых лет советской власти все произведения по истории в республике стали писать в строгом соответствии с требованиями большевистской идеологии. Начиная с этого периода была проделана определенная работа в области подготовки кадров историков. Прежде всего, это было в основном во времена Азербайджанского государственного университета – Бакинского государственного университета, затем на историко-филологическом факультете, затем на факультете востоковедения. В те годы здесь читали лекции В.В. Бартольд, П.К. Жузе, И.И. Мещанинов и другие, такие как востоковеды. В то время Съезд восточных народов в Баку (сентябрь 1920 г.) и Первый Всесоюзный тюркский съезд (1926 г.) дали большой толчок изучению истории Ближнего Востока.

Ключевые слова: Азербайджанская историография, Население Азербайджана, историческая демография, рост населения, народонаселения

HISTORICAL DEMOGRAPHIC ISSUES IN THE 20-30'S HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN

A.B.MAMMADOV

SUMMARY

From the first years of Soviet power, all works on history in the republic began to be written in strict accordance with the requirements of the Bolshevik ideology. Since this period, some work has been done in the field of training of historians. First of all, it was mainly during the time of Azerbaijan State University – Baku State University, then at the Faculty of History and Philology, then at the Faculty of Oriental Studies. In those years, V.V. Barthold, P.K. Jose, I.I. Meshchaninov and others, such as orientalists. At that time, the Convention of Eastern Peoples in Baku (September 1920) and the First All-Union Turkic Convention (1926) gave a great impetus to the study of the history of the Middle East.

Keywords: Azerbaijani historiography, Population of Azerbaijan, historical demography, population growth, settle of population

UOT 338.425; 94(3)

**İSKİDLƏRİN İCTİMAİ QURULUŞU
VƏ İSKİD DÖVLƏTÇİLİYİ PROBLEMI****R.İ.MƏHƏRRƏMOV**
Gəncə Dövlət Universiteti
reshid.maherremov@gmail.ru

Məsələ iskiidlərdə nəslə-tayfa münasibətlərinin daşğılması və köçəriliyə xas olan hərbi-demokratiya formalı quldarlıq dövlətinin yaranmasının tədqiqinə həsr edilib.

Müəllif ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi məlumatlara əsaslanıb və bir çox tarixçilərin əsərlərinin təhlili nəticəsində belə bir nəticəyə gəlir ki, e.ə. IV əsrin ikinci yarısında Skifiyanın iqtisadi və siyasi inkişafı, onun hərbi gücünün zirvəyə çatması, çöl Skifiyasında zəngin maddi sərvət toplanması, köçəri aristokratiyasının formalaşması hərbi demokratiya tipli dövlətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bütün bunlar isə öz növbəsində iskiidlərin bir etnos kimi formalaşmasının sosial-iqtisadi və siyasi zəminini hazırlamışdı.

Açar sözlər: iskiidlər, ictimai quruluş, dövlətçilik, ictimai təbəqələşmə, köçərilər.

Məlumdur ki, bu problemin tədqiq edilməsinə ilk cəhdlərdən biri XIX əsrin sonunda A.S.Lappo-Danilevski tərəfindən edilmişdir. O, L.Morqanın ardınca belə hesab etmişdir ki, iskiidlər tayfa quruluşunun hökmranlığı şəraitində öz inkişafında barbarlıqla sivilizasiya arasındakı sərhədə çatmışdır, yəni müasir elmin dili ilə desək, sinifsiz cəmiyyətdən sinifli cəmiyyətə keçid vəziyyətində idilər [1,163].

Lappo-Danilevski Herodot Skifiyasını nəslə-tayfa əlaqələrinə əsaslanan cəmiyyət kimi müəyyən etmişdir. O, həm də yazırdı ki, «iskiidlər artıq inkişafın ibtidai-icma mərhələsində deyil, barbar xalqlarla sivilizasiyalı xalqların arasında və ya sərhəddində yerləşirdilər, nəticə etibarilə, barbarlardan aşağıda olan vəhşi xalqlar idi» (Lappo-Danilevski. «Skifskie drevnosti» SPB, 1887, 506 – Sitat Neyxardtın ”Skifskiy rasskaz Qerodota”, L., Nauka, 1982) əsərindən götürülmüşdür.) [4,41].

M.İ.Rosfovsevin təqdim etdiyi konsepsiyaya uyğun olaraq, iskid cəmiyyəti öz quruluşuna görə Xəzər xaqanlığı, yaxud Qızıl Ordaya bənzəyən hərbi-feodal dövlət sistemi idi. Bu dövlətlərdə olduğu kimi iskid cəmiyyətində də hökmranlıq təhkimlərinin və qulların xidmət etdikləri çarlara, rıtsarlara, yəni hərbi-zadəgan təbəqəsinə, drujina başçılarına, sürü və ilxı sahiblərinə məxsus

idi [15,35;4,163].

XX əsrin 30-40-cı illərindəki tədqiqatlarda A.S.Larro Dakillerskinin iskid cəmiyyətinə, eləcə də ibtidai-icma quruluşuna baxışları artıq sovet alimləri – S.A.Semyonov – Zuser, V.İ. Pavdonikas, S.A.Jebelev, M.İ. Artamonov tərəfindən marksist-leninçi əsaslar üzərində işlənib hazırlanmaqda idi. İskidlərdə dərin sosial-iqtisadi təbəqələşmə aşkar edərək, bu müəlliflər belə bir nəticə hasil etdilər ki, iskid cəmiyyəti öz xarakterinə görə nəsli-tayfa quruluşu olmaqla bəşər cəmiyyətinin bu inkişaf mərhələsinin F.Engelsin ictimai quruluş kimi müəyyən etdiyi hərbi demokratiyanın yüksək pilləsində idilər[4,163-164]. Bu dövr etnosiyası prosesinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, artıq ictimai siniflər və istismar vardır, lakin sözün mütləq mənasında dövlət hələ mövcud deyildir. Eyni zamanda cəmiyyətin bu vəziyyətində patriarxal quldarlıq olsa da, əsas istehsalçı və başlıca istismar obyektı qul yox, azad icmaçılar olur [5, 87; 3, 31; 4, 164].

İskidlərdə nəsli-tayfa quruluşunun mövcudluğunun ən israrlı tərəfdarlarından olan S.A.Jebelev Herodotun şəhadətlərinin hərtərəfli tarixi-filoloji təhlilini verərək, hesab edir ki, Herodot zamanında iskid cəmiyyətində nəsli-tayfa quruluşu hələ başa çatmamışdı və dövlətçiliyin ilk şəksiz əlamətləri iskidlərdə e.ə. II əsrdən, Kırmda Skilur və Pallakın çarlığının yaranmasından tez meydana gəlməyib. O, qeyd edir ki, «o vaxta qədər dağınıq halda yaşayan və hərəkət edən iskidlər, yalnız bundan sonra tədricən birləşməyə başlamışdılar»[5,88]. Jebelevin iskidlərin ictimai quruluşu haqqındakı fikirlərini M.İ.Artamonov kimi avtoritet skifoloq da müdafiə etmişdir. Onun fikrincə iskid cəmiyyəti nəsli-tayfa münasibətlərinin elə bir inkişaf mərhələsində olublar ki, onda icma üzvlərinin təbəqələşməsi, əyyanların fərqlənməsi aşkar şəkildə özünü büruzə verirdi. Herodotun İskid hekayətinin məlumatlarına əsaslanan M.İ.Artamonov hesab edirdi ki, iskidlərdə köləlik patriarxal xarakter daşıyırdı və onun istehsal əhəmiyyəti yox idi. Köçəri iskid cəmiyyəti nəsli icmada birləşən patriarxal ailələrdən ibarət idi[4,166-167].

Skifiyanın sosial-iqtisadi quruluşunun öyrənilməsinə B.N.Qrakov kimi çox görkəmli alim də xüsusi diqqət yetirmişdir. İskid cəmiyyətinin quruluşu haqqında məsələdə o kifayət qədər ehtiyatlı mövqe tutmuşdur. Onun fikrincə, Herodot dövründə Skifiya ibtidai-icma münasibətlərinin inkişafının sonuncu mərhələsini, dağılması dövrünü yaşayan sosial təşkilat idi. E.ə. V əsrdə iskidlərin hələ nəsli-tayfa qaydalarının qaldığı faktını inkar etməyərək, B.M.Qrakov «İskid Heraklı» məqaləsində e.ə. V əsrin sonu, IV əsrin əvvəllərində iskid cəmiyyətinin sürətlə sinifli quruluşa, dövlət birləşməsi formalarına keçməsi haqqında tezis irəli sürmüşdür [10, 10; 4, 168]. B.N. Qrakovun fikrincə, e.ə. VI-V əsrlərdə iskidlərdə tayfa quruluşu saxlanmaqda idi, lakin hərbi əsirlərin və ölkənin əkinçi əhalisinin köçərilər tərəfindən istismarına əsaslanan patriarxal quldarlıq mühüm rola malik idi. Sinfi münasibətlərin tədricən inkişafı e.ə. V əsrin sonuna iskid quldar dövlətinin yaranmasına gətirdi. Görkəmli tarixçi alim daha sonra qeyd edir ki, iskidlərdə dövlətin yaranmasında çar Ateyin birləşdirici siyasəti də az rol oynamamışdır. B.N.Qrakovun irəli sürdüyü tezis

1952-ci ildə iskid-sarmat arxeologiyası üzrə keçirilən konfransdakı məruzədə təsdiqini tarmış və «Yazılı mənbələrin məlumatları üzrə Skifiya tarixinin qısa öçerkləri» əsərində inkişaf etdirilmişdir. B.N.Qrakovun mülahizəsi ilə bir çox tədqiqatçılar razılaşıaraq öz əsərlərində müəllifin qeyd edilən fikrini təsdiq etmişlər [16, 103; 18, 31; 17]. Lakin iskidlərdə artıq e.ə. V-IV əsrlərdə dövlətin mövcudluğu haqqında tezis qəti olaraq sübut edilmiş hesab edilə bilməz, çünki iskidlərdə əkinçi tayfaların asılılığına əsaslanan köləlik haqqında müddəa skifoloqlar arasında kəskin müzakirələrin predmetinə çevrildi [4, 168, 169].

İskidlərin Ön Asiyadan qayıtdıqdan sonra Şimali Qara dəniz ətrafında müəyyənləşən şəraiti nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, artıq formalaşan mərkəzləşmiş təşkilat sayəsində Şimali Qara dəniz ətrafını məskunlaşdıran çöl və meşə çöl tayfalarını itaətə almaq iskidlərə müyəssər oldu. E.ə. V əsrin sonunda burada çar iskidlərin başçılıq etdiyi çarlıq formalaşmışdı [4, 169-170]. Amma bununla belə Artamonovun fikrincə, iskid çarlığını quldar dövlət birliyi hesab etmək düzgün olmazdı, o, dövlətə çevrilmək ərəfəsində olan «hərbi demokratiya» mərhələsində idi.

Krımında iskit çarlığının mövcudluğunu arxeoloji materiallar da sübut edir. Ateyin çarlığı haqqında isə bunu soyləmək mümkün deyil. Dneprdə çox böyük Kamensk şəhərində qazıntı işləri aparən B.N.Qrakov buranı e.ə. V əsrin sonu IV əsrin əvvəllərində yaranan iskid çarlığının mərkəzi hesab edir [9, 10].

Müəllif tam haqlı olaraq qeyd edir ki, «yəqin ki, biz nə vaxtsa Ateyin çöl çarlığında hərbi demokratiyadan quldarlıq cəmiyyətinə daxili keçidin necə baş verdiyini və bu keçidin nə vaxt başa çatdığını dəqiq biləcəyik».

Ənənəvi və ya avropamərkəzçi tarixçilərin şəhərcik adlandırdıqları Dnepr üzərindəki Kamensk e.ə. V-III əsrlərdə İskid dövlətinin siyasi və sənətkarlıq mərkəzi idi. «Şəhərciyin» ərazisi on iki kvadrat kilometr və ya min iki yüz hektardır. Müasir ifadə ilə desək, bu metallurgiya istehsalı mərkəzi idi: arxeoloji qazıntı zamanı orada çox sayda metal əritmə peçləri, dəmirçilik ocaqları, əridilmiş dəmir parçaları, dəmirçi alətləri, dəmir əritmə ləvazimatları, dəmirdən və tuncdan hazırlanmış hazır məmulatlar aşkar edilib [6, 58-59; 2, 15]. Bunlara baxmayaraq Kamensk şəhərcikdən başqa bir şey deyil, çünki iskidlər – «qeyri tarixi» xalqdır və onların şəhərləri rütbələr cədvəli haqqında yazılanlara aid deyil. Halbuki, Kamensk «şəhərciyi d`Artanyan və kardinal Rişelye zamanında Paris şəhərinin ərazisindən xeyli böyük idi. Həmin illərdə şanlı-şöhrətli şəhər vur-tut doqquz kvadrat kilometrədən bir qədər artıq idi [6, 59].

A.İ.Terenojkinin fikrincə, iskid xalqının əsas kütləsini təşkil edən icmaçılar əks olan, yəni ona qarşı duran nəslitayfa elitası kimi seçilən çoxsaylı və zəngin əyyanlar təbəqəsi mövcud idi. Bu zümrənin zirvəsində, Herodotun hekayətinə [19, VI] uyğun olaraq, qalanları özlərinin qulları hesab edən çar iskidləri dururdu. Terenojkin üçün iskid cəmiyyəti nəslitayfa birləşmələrinin saxlanması üzərində qurulan, öz quruluşuna görə arxaik də olsa, köləlik tendensiyaları ilə müşayiət edilən erkən sinifli cəmiyyət idi. İskidlərin ictimai quruluşu haqqında A.İ.Terenojkin öz tədqiqatlarında haqlı olaraq göstərir ki,

iskidlərdə quldarlıq quruluşunun inkişafı problemi köçəri xalqlarda quldarlıq quruluşu ilə bağlı ümumi problemin ayrılmaz hissəsidir. Məsələnin bu cür qoyuluşu etnoqraflar tərəfindən müdafiə edilmişdir.

İskidlərin ictimai qurulu problemi ilə iskid dövlətinin meydana gəlməsi vaxtı və onun xarakteri haqqında məsələ sıx əlaqədardır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.İ.Rostovsev feodal tipli «iskid dövlətinin» artıq e.ə. VII əsrdən mövcudluğu imkanını qəbul edirdi, A.P.Smirnov və S.P.Tolstov iskidlərdə dövlətin artıq e.ə. VI əsrdə mövcudluğunda israrlı idilər, A.İ.Terenojkin də iskidlərdə siniflər və dövlət e.ə. VII-VI əsrlərin qovşağından gec olmayaraq tarix səhnəsinə çıxıb deyirdi [4, 174]. B.N.Qrakov (və onun tərəfdarı) iskid dövlətinin formalaşmasını e.ə. V-IV əsrlərin hüduduna aid edir və dövlətin yaranmasını çar Ateylə bağlayır [9, 38]. İskid cəmiyyətinin nəsli-tayfa quruluşu konsepsiyasının tərəfdarları (S.A.Jebelev, M.İ.Artamonov, V.F.Qaydukoviç, D.İ.Kallistov, L.İ.Laşuko) Kırmda erkən quldar çarlığının yaranmasını e.ə. III-II əsrlərə aid edirlər [4, 174-175]. Beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Qara dənizin şimal ətrafı iskidlərinin ictimai inkişafı səviyyəsi, onların ictimai və siyasi təşkilatlarının formaları haqqında məsələnin qəti həlli baş verməmişdir. Problemin reallaşmasının zamana ehtiyacı var.

A.İ.Terenojkinin son tədqiqatlarında təklif etdiyi etnoqrafik müqayisəyə müraciət etmək tamamilə qanunauyğun və daha perspektivlidir. Şəksiz bu yolda da tədqiqatçıları çox sayda maneələr gözləyir. İlk növbədə bu heç də kifayət qədər işlənib-hazırlanmamış köçərişünaslığın ən vacib məsələlərinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, «köçərilər» termininin məxsusi olaraq kimə tətbiq etməyin qəti müəyyənedilmiş meyarı mövcud deyil. Köçərilik təsərrüfatının nə vaxt meydana gəldiyi də mübahisəlidir [7].

Adını tutduğumuz müəllif hesab edir ki, e.ə. I minilliyinin əvvəllərində köçəri maldarlığa keçən tayfalarda sosial quruluşda köklü dəyişikliklə müşayiət edilən yeni köçəri ictimai quruluşu formalaşdı. Həm də elm köçəri cəmiyyətləri tarixinin hamı tərəfindən qəbul edilən dövrləşdirilməsinə də malik deyildir [14, 266].

Köçəri cəmiyyətləri öz xüsusiyyətlərinə görə məhz bu inkişaf mərhələsində dayanıb qalmaq meylinə malikdir. Lakin inkişafın bu mərhələsində hər hansı köçəri cəmiyyətin tamamilə dayanması mümkün deyil, yalnız ayrı-ayrı hallarda nəsli-tayfa quruluşunun dağılması prosesinin ləngiməsi baş verə bilər. Köçəri cəmiyyətlərinin nəsli-tayfa münasibətlərinin saxlanması və sosial təbəqələşmənin məhdudlaşmasına meylliliklə əlaqədar da köçərilərdə dövlətin yaranması problemini araşdırmaq lazım gəlir. Bir çox tədqiqatçı hesab edir ki, avrasiya köçəri tayfalarında, ibtidai-icma quruluşunun bir çox qalıqları saxlanılsa da feodal münasibətləri təşəkkül tapmışdır. Bu zaman bu baxışları əsas götürən alimlər belə fikirdədirlər ki, köçəri və oturaq cəmiyyətlərin inkişaf yollarında əsaslı fərq yoxdur.

Q.Y.Markov hesab edir ki, adətən köçəri tayfalara daha çox hərbi demokratiya xasdır və dövlət təşkilatı köçərilərdə yalnız «köçəri imperiyalarda»

müvəqqəti meydana gəlir [7]. S.A.Pletnyovanın fikrincə isə köçərilərdə dövlət o zaman təşəkkül tapır ki, mərkəzdənqaçma prosesi başlayır [11,188].

Persits A.İ. hesab edir ki, köçərilər müstəqil inkişaf etməklə yalnız siniflərdən öncəki münasibətlərə çata bilərlər, onların sonrakı inkişafı isə əsasən qonşu oturaq cəmiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə müəyyən edilir [14, 237, 255]

Qeyd etmək lazımdır ki, oturaq əkinçi tayfalarda dövlətin yaranması problemləri bu qədər ziddiyətli mülahizələr doğurmamış və belə gərgin mübahisələr yaratmamışdır. Bildiyimiz kimi F.Engels dövlət təşkilatının iki əlamətini: təbəqələrin nəsli-tayfa bölgüsü ilə bağlı olmayan ərazi bölgüsü ilə ayrılması və ikincisi, hərbi qüvvə kimi təşkil olunan əhali ilə bilavasitə üst-üstə düşməyən açıq hakimiyyətin təsis edilməsi əlamətlərini müəyyən edib [20,362-363]. Lakin bu meyarların köçəri cəmiyyətlərə tətbiqi, məlum olduğu kimi, onların iqtisadi və sosial ukladının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə xeyli çətinləşir.

Oturaq vergi verənləri olmayan və mərkəzdən qaçma prosesi ilə toxunulmayan köçərilər üçün məsələ nisbətən sadə həll olunur: onlar çox halda nəsli quruluşun, hərbi başçıların güclü hakimiyyəti ilə «bərabərlərin icması»nın mövcudluğu və ya onun davamlı qalıqları ilə uyğunlaşdığı zaman dağılma mərhələsində hərbi demokratiya səviyyəsində təşkilatlanırlar. Oturaq əkinçiləri özünə tabe edən köçəri tayfalarda məsələ daha mürəkkəbdir. Lakin vergi rüsumunun olması, yaxud cəmiyyətdə hər-hansı istismar formasının mövcudluğu hələ dövlət hakimiyyətinin əlamətinin olması demək deyildir. Cəmiyyətdə istismarın peyda olması ilə dövlət təşkilatının yaranması arasında istismar olunanları istismar edənlərin əsarətdə saxlamasının daha yaxşı təşkilat formasını tapmaq üçün uzun bir aralıq məsafəsi qət edilir [20, 362-363].

Bu məsələlərin həlli istiqamətində S.A.Pletnevanın, bu və ya digər köçəri cəmiyyətlərdə mərkəzdənqaçmanın müəyyən səviyyəsi yalnız davamlı dövlət formaları yarada bilər tezisi [11, 191] inandırıcı hesab edilə bilər. Lakin hərbi demokratiya mərhələsində olan köçərilər artıq dövlət təşkilatına malik olan oturaq əkinçiləri ram edib vergi verməyə məhkum edəndə nə baş verdiyi tam aydın deyil. Köçəri birləşməsinin istilası nəticəsində yaranan bu təşkilatı köçərilərin və oturaq əkinçilərin bütövü və onun dövlət birliyi hesab etmək olarmı? Bu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini necə müəyyənləşdirməli – işğalçıların, yoxsa işğal olunanların səviyyəsinə görə, yəni bu vahidin, bu birliyin daha çox inkişaf edən və ya daha geri qalmış komponentləri ilə? Bəlkə bu birlik daxilində köçəriləri və oturaqları ayrıca icma hesab etməli, yəni müəyyən sosial birlik daxilində eyni zamanda birində ibtidai icma quruluşu, digərində isə dövlət təşkilatı mövcuddur? Əgər belə birliklər dağılanda bu birliyi təşkil edən sosial komponentlər öz başlanğıc səviyyəsində köçərilər – hərbi demokratiya, oturaqlar isə dövlətçilik səviyyəsindəmi qalacaqlar? Görünür, belə birliyi müvəqqəti hesab edən Q.Y.Markov burada haqlıdır [7, 72]. Amma onun nöqtəyi-nəzərini yalnız belə bir düzəlişlə qəbul etmək olar ki, dövlətçilik səviyyəsinə çatan oturaq xalqların vergi ödəyiciləri kimi daxil olduqları və

köçərilərin yaratdıqları «böyük dövlətlər», yaxud «imperiyalar» dövlət birlikləri hesab edilə bilər.

Beləliklə, köçərilərdə dövlət birliklərinin iki növünü izləmək mümkün görünür: birincisi, tarixi inkişafın «normal» - təbii gedişi ilə bağlı meydana gələn və köçərilərdə köçəri maldarlıq təsərrüfatının son dərəcə yavaş inkişaf xüsusiyyətlərinə, geriyə sıçrayışlarla, labüd mərkəzdən qaçma posesi ilə, əmlak bərabərsizliyi nəticəsində yaranan dövlət. Bu halda söhbət dövlətin yaranmasının adi yolundan, oturaq cəmiyyətlərdə buna bənzər proseslərdən yalnız olduqca ləng inkişaf sürəti ilə fərqlənən yoldan gedir. Belə siyasi birliklərdə mövcud dövrün sosial inkişafının ümumi səviyyəsinə uyğun gələn dövlət təşkilatının möhkəm, davamlı formaları yaranır [11, 188]. Dövlətin ikinci növü – «süni» yolla yaradılan, ibtidai-icma quruluşu səviyyəsində olan köçərilər tərəfindən, dövlətçiliyin az və ya çox dərəcədə inkişaf etmiş formalarında olan oturaq əkinçi xalqların fəth edilməsinin nəticəsi olaraq yaranan dövlət birlikləri. Belə halda isə dövlətlər müvəqqəti, davamsız, möhkəm olmayan xarakter daşımaqla tez də dağılır. Bu dağılma zamanı əgər onlarda mərkəzdənqaçma prosesi dövlət formalarının yaranması üçün şərait yaratmayıbsa, köçərilər ibtidai-icma tipi münasibətlərinə «qayıdırlar». Beləliklə, köçərilərin dövlətlərinin inkişaf yolları təkcə onların yaranmasının ilkin şərtləri ilə deyil, həm də xeyli dərəcədə köçəri istilacıların işğal anında oturaq əhalinin bu və ya digər təbəqəsi ilə münasibətləri ilə şərtlənirdi, bu münasibətlərlə müəyyən edilirdi [11,188]. İskid cəmiyyəti və dövlət quruluşu haqqında yuxarıda irəli sürülən mülahizələrin köçərişünaslara məlum olan bütün materialları hesaba almadan çox və ya az dərəcədə etibarlılığını mühakimə etmək imkansızdır. Bu zaman E.A.Qrantovskinin «iskidlərin bu və ya digər məsələsi necə olmalıdır, belə olardımı, müstəqil məlumatlar əsasında mənbəni necə şərh etməli, bunları yalnız təsdiq etməmi lazımdır kimi məsələlərini tarixi-etnoqrafik paralellərlə sübut etmək olmaz» [12, 152] iradə çox haqlıdır. E.A.Qrantovski bəzi iskidşünasların mühakiməsini tənqid edib, köçerilik paralellərinin artırılması birbaşa əks müddəalara gətirib çıxarır fikrini söyləyir. Bununla yanaşı unutmamaq ki, Herodotun bəhs etdiyi iskidlər əsasən köçəri xalq idi (Herodot onları birbaşa nomadlar - köçərilər adlandırır – IV, 19, 46) [19] və onları köçəri cəmiyyətlərə xas olan inkişaf qanunauyğunluğu xaricində öyrənməyə heç bir əsas yoxdur [12,152]. Lakin heç şübhəsiz bütün bu problemlərin həllini əldə olan mənbələrin kompleks araşdırılması üzərində qurmaq lazımdır. Belə olduqda maraq dairəsində olan məsələnin həlli ədalətlə izah edilə bilər. Bu zaman E.A.Qrantovskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, məhz mətnin tənqidi təhlilsiz qəbul edilməsi, mənbələrin təhlili olmadan istifadə, terminoloji dəqiqliksizlik dərhal sosial müddəalarda köklü fərqlərə gətirib çıxarır. Herodotun ayrı-ayrı parçalarının (hissələrinin) sosial məzmununu düzgün anlamaq üçün onun təkcə kontekstin özündəki yerinin deyil, iskidlərə xas olan etnoqrafik xüsusiyyətlərdən bəhs ediləndə, həm də həmin hissələrin digər fəsillərlə mənə əlaqəsinin, fikir əlaqəsinin aydınlaşdırılması da mühüm şərtidir. Tamamilə mümkündür ki, antik mən-

bələrin verdiyi imkanlara kifayət qədər məsuliyyətlə yanaşmamaq, bu mənbəşünaslıq imkanına ötəri münasibət müasir iskidşünaslıqda bir sıra köklü məsələlərin həllində bütün fikir ayrılıqlarının meydana gəlməsinin əsas səbəbidir [4,184].

Mümkündür ki, iskidlər haqqında əvvəllər araşdırılmış əsərlər aparıcı iskidşünasların qələmindən çıxsa da, onların elmi-populyar xarakter daşımaları məhz mənbəşünaslıq çatışmazlığı üzündən baş verib.

E.ə. I minilliyin ortalarında regionda baş verən bərk quraqlıq torpağın məhsuldar münbit qatını erroziyaya (defilyasiya) uğradaraq əkinçilik üçün yararsız hala salmışdır. Maldarlığa keçid labüdləşmiş, həm də burada da çətinliklər meydana gəlmişdir, çünki quraqlıq şəraitində otlaqların azlığı mal-qaranı yeni otlaqlara köçürməyə məcbur etmişdir. Beləcə, bu çöllərdə təsərrüfat sistemini şəraitə uyğunlaşdırmaq vasitəsi kimi köçəri maldarlığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur [21]. E.ə. I minilliyin II yarısında Avrasiyanın böyük bir hissəsində köçəriliyin daşıyıcıları olan iskidlərdə kifayət qədər yetkin dövlət qurumunun olduğunu Şimali Qafqaz çöllərində, Qara dənizin şimal ərazisində, Krımda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kurqanlar da sübut edir. Kerç yaxınlığında tapılan Kül-Oba kurqanından tapılan maral və vaz təsvirli qızıl lövhə, Soloxo kurqanından aşkarlanan qızıl daraq və gümüş qablar, Çertomlskdan tapılan gümüş vaz bütün dünyada məşhurdur. Bu dövr Skifiyanın məhz ən yüksək inkişaf zamanıdır. E.ə. IV əsrə aid minlərlə iskid kurqan və qəbirləri məlumdur [2, 15]. Hündürlüyü 20 metr, diametri 300 metr olan və çar kurqanları adlanan bu qədim mədəniyyət abidələri IV yüzilə aiddir.

Krım yarımadasında e.ə. V əsrə aid əllyə yaxın kurqan aşkar edilib. Onlardan biri Simferopol yaxınlığında tapılan Qızıl kurqandır. Burada gündəlik qida və məişət əşyaları qalıqları, ox ucluqları, qılınc, nizə və digər silah-sürsətdən əlavə bahalı silahlar, qızıl məmulat və zəngin əşyalar da aşkarlanıb [2, 12-13].

E.ə. 480-ci ilə yaxın Şərqi Krım müstəqil yunan - şəhər dövlətləri vahid Bospor çarlığında birləşdilər. Çarlığın paytaxtı Pantikapey (Kerç) idi. Pantikapey şəhərinin adı A.Andreyevin fikrincə, «balıq yolu» kimi tərcümə edilir. Lakin o bilərəkdən, ola bilər ki, bilməyərəkdən ağılına belə gətirmir ki, yunanlar Pont Qara dənizə deyirdilər, Kapey isə türkcə qapı sözündəndir, yəni Pontun-Qara dənizin qapısı. Bunu bir çox tarixçi və dilçilər o sıradan M.Z.Zəkiyev, İ.M.Miziyev, K.T.Laypanov və digər türkoloqlar təsdiq edirlər [22, 100; 23, 16-28].

Krımın ikinci mərkəzi Krım yarımadasının cənub-qərbində yerləşən və Afina ilə çoxdan sıx əlaqəsi olan Xersones idi. Xersones həm çöl Krımına, həm də Kiçik Asiya sahillərinə ən yaxın şəhər idi. Onun iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsini məhz bu şərtləndirirdi. Bu şəhər qərbi və çöl Krımla, İoniya və Afina ilə, Kiçik Asiya şəhərləri Herakl, Sinop və ada Yunanıstanı ilə ticarət əlaqələrinə malik idi [2, 15].

Xersonesin və yaxın əyalətlərinin əhalisi, o sıradan iskidlər əkinçilik,

üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdular. Şəhərdə qazıntı zamanı həvəng, üzümü sıxmaq üçün meydançalar, əyilmiş formada üzüm bıçaqları tapılıb. Xersonesdə dulusçuluq, tikinti-inşaat işləri inkişaf etmişdi. Şəhərdə ali qanunvericilik orqanları dekretlər hazırlayan sovet (şura) və onları təsdiq edən xalq yığıncağı idi. Xersonesdə torpaq üzərində dövlət və xüsusi mülkiyyət mövcud idi. E.ə. III əsrə aid mərmər lövhədə dövlət tərəfindən xüsusi şəxslərə torpaq sahəsinin satılması aktının mətni saxlanılmışdır [2, 15].

Böyüklüklərinə və zənginliyinə görə fərqlənən iskid «çarları» kurqanları şərq avropa çöllərinin iki rayonunda: Stavropol və Kubanətrafi (Krasnoye Znamya, Kelermesk, Kostromsk, erkən Ulskilər) və Aşağı dnepr boyunda (Aleksandropolsk, Soloxa, Oğuz, Krasnokutsk, Çertomlık və s.) cəmləşmişdir. Şimali Qafqaz və kubanətrafi «çar» kurqanları e.ə. VII əsrin ortalarından VI əsrin ortalarına qədər olan dövrə, Aşağı Dnepr boyu «çar» kurqanları isə praktik olaraq bütünlükdə e.ə. IV əsrə aiddir [2, 15; 1, 132].

E.ə. VII əsrdə və VI əsrin əvvəllərində iskid tayfalarının əsas hissəsi bu ərazilərdə yaşayırdı, bu ən qədim iskid kurqanlarının Şimali Qafqaz və Kubanətrafi ərazilərdə cəmlənməsi ilə də təsdiq edilir [1, 133].

İstisna deyil ki, burada e.ə. VII əsr assuriya mənbələrində xatırlanan «Aşkuz-İşquz (İç Oğuz) çarlığı» yerləşirdi, lakin Güney Qafqaz və Ön Asiyanın bu və ya digər rayonunda bunu lokallaşdırmaq (yerini dəqiqləşdirmək) cəhdi hələlik nəticəsiz qalır. Hər halda bizim nöqtəyi-nəzərimiz belədir.

Əgər belədirsə, «Aşkuz çarlığı» iskidlərin ilk siyasi birliyi idi. Onun varlığı dövründə ehtimal ki, iskidlərdə daha sonrakı zamanda da qeyd olunan, e.ə. VII əsrdə yerli şərq avropa çöllərinin Avrasiyanın şərq rayonlarından bu vilayətlərə gəlib yerləşən «tarixi kimmerlərin», dilləri və mədəniyyətlərinə görə onlara yaxın köçərilər – «qədim iskidlər» tərəfindən istila edilməsi nəticəsində iskid cəmiyyətinin kifayət qədər mürəkkəb etnososial quruluşunu möhkəmləndirən üçlük hərbi-siyasi təşkilat formalaşır [13]. Bu siyasi birlik çərçivəsində mənşə etibarilə müxtəlif köçəri qrupları özündə birləşdirən, yeni birlik kimi, iskid etnosunun, həm də avrasiya çöllərindən gətirilən elementlərin yerli kimmeriya elementləri ilə qarışması və Ön Asiya mədəniyyətinin təsiri ilə yaranan erkən iskid mədəniyyətinin formalaşmasının kifayət qədər uzun sürən prosesi başlayır [24,90-91;24].

Yuxarıda deyilənlərlə bağlı belə bir məsələnin çox mühüm əhəmiyyəti vardır ki, Şimali Qafqaz «Aşkuz çarlığı» və Şimali Qara dəniz ətrafı Skifiyası özlüyündə nədir: iki müxtəlif dövlət törəməsi, yaxud iskid siyasi birliyinin fasiləsiz məntiqli inkişaf pilləsidir».

Bizi maraqlandıran sualın cavabı güman edildiyi kimi birinci variantdır. Özü də məsələ onda deyil ki, bu dövlətlər, yəni «Aşkuz çarlığı» və Şimali Qara dəniz Skifiyası müxtəlif ərazi sərhədlərində yerləşirdi. Məsələ ondadır ki, bu məsələnin həlli zamanı, fikrimizcə, irandilli köçərilərin bu dövlət birliyindən hər birinin xarici istismar fəaliyyətində müxtəlif obyektlərdən istifadə etmək şəraiti əsas rol oynayır [1, 134].

Yuxarıda adı tutulan müəlliflərin qoyulan suala cavabları onları qane etsə də bu cavab birmənalı şəkildə bizi qətiyyənlə qane edə bilməz, əvvəla «Aşquz çarlığı»nı Şimali Qafqazda deyil, Güney Qafqazda axtarmaq gərəkdir, ikincisi, bu dövlət birlikləri iskid, əslində isə işquz (oğuz) siyasi birliyinin ardıcıl davamlı inkişaf pilləsidir, üçüncüsü, sovet siyasi sisteminin tələblərindən kənara çıxma bilməyən rus sovet tarixçiləri rəsmi tarixşünaslığa uyğun olaraq iskidləri irandilli köçərilər adlandırmaqla yumşaq desək, səhv edirlər.

Bu barədə müqayisə üçün digər alimlərin fikirlərinə nəzər salaq. İskidlərin irandilli olmasına dair mülahizə və hökmləri, hətta Herodotun müşahidə və müddəalarını K.Q.Menqes rədd edir: «İskidlərə irandilli kimi baxmaq (buna adətən Herodotun iddiaları ilə razılaşaraq yol verilir) həddən artıq şübhəlidir. Əgər iskid dilindəki ümumi adlar, məsələn, köçəri xalq olan iskidlər üçün ən zəruri predmetlər sayılan «köç arabası», «çadır» kimi sözlər İran və ya Hind-avropa etimologiyasını təsdiq etmirsə, xüsusi İran adlarının bu dildə (iskid dilində) çoxluğu kifayətləndirici sübut deyildir. Lakin iskidlərə İran təsiri çox güclü olub və mümkündür ki, skolotlar «çar iskidləri» və bəzi başqa hakim qruplar tamam iranlaşdırılmışdır» [25,29-30]. Menqes bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd edir ki, «O dövrlərdə şimali-şərqi bütün barbarları, bütün köçərilər, ümumiyyətlə, iskid, sonralar isə hun adlandırılırdı. Çinlilər də eynən beləcə, özlərinin narahat qonşularını syunnu adlandırmışlar» [25, 29-30].

Müasir Rusiya tarixşünaslığında iskidlərin «irandilli olmalarına» dair ən çox şahadət verən osetin alimi V.İ.Abayevin əsərləridir. İ.M.Miziyyəvin «Mərkəzi Qafqazın etnik tarixi mənbələrinə doğru addımlar» (rus dilində, 1986) kitabı nəşr edildikdən sonra aydın olur ki, V.İ.Abayev iskidlərin Qafqaz və Qara dəniz ətrafı tayfalarının «irandilli olmalarını» «sübuta yetirərkən» ucuz, bəsit bicliyə əl atıb. V.İ.Abayev qeyd etməyi unutmuşdur ki, Osetiyada yaşayan və osetinlərə aid edilən diqorların lüğətindən istifadə edir. Lakin diqorlar türk dillərindən birində danışır. Məşhur iranşünas V.F.Miller yazır: «diqorlar ən qədim türk ləhcəsində danışır» [26, 63].

«İskid çarlığı zənnimcə, yaxşı olardı ki, Azərbaycan iskid çarlığı adlandırılırdı». Bu fikir qərribə də görünsə, «Midiya tarixi» kitabının müəllifi İq-rar Əliyevə məxsusdur. Ölkəmitzin qədim dövrünün araşdırıcısına aşkar faktlar o qədər güclü təsir göstərmiş ki, işquzların məskun olduğu ərazi tarixçinin gözləri önündə canlananda istənilən halda onun dilindən «Azərbaycan çarlığı» ifadəsi qopmuşdur. Sovet Rusiyası və Rusiya tarixçilərindən fərqli olaraq Azərbaycan alimi «İskid çarlığı»nın mövcudluğunu qəbul edir. Lakin yaxşı olardı ki, o çarlığı Herodotdakı kimi İskid yox, ondan çox-çox əvvəl Assuriya və yəhudi mənbələrində olduğu kimi «İşquz çarlığı» adlandırılırdı. Əslində isə «Dədə Qorqud»dakı Azərbaycan İç Oğuz çarlığı ifadəsi daha dəqiq olardı [26, 205]. İstər İ.M.Dyakonov, istərsə də İ.Əliyevin təsvirincə «İşquz çarlığı» Cənublu-Şimalı Azərbaycanımızı tam ehtiva edir. İ.M.Dyakonov İşquz çarlığının Gəncəbasardan Urmiya gölü ətrafına qədər böyük bir ərazini əhatə etdiyini söyləyir. Bu isə özlüyündə Şimalla Cənubun əvvəllər guya ayrı olmaları mə-

sələsini də aradan götürmüş olur, deməli, eradan əvvəl VII əsrdə, yəni təxminən 2700 il bundan əvvəl indiki Azərbaycan ərazisini, demək olar ki, özündə birləşdirən İşquz ölkəsi - İşquz çarlığı (əslində Oğuz dövləti) var olmuşdur.

Mənbələrdə e.ə. IV əsrin ikinci yarısında beş iskid çarının adı tutulur. Yüzdilliyin hələ birinci yarısında iskid çarlarından Atey Böyük Skifiyanın qərbində, Qara dənizin şimalında hakimiyyəti əlində cəmləşdirib böyük bir dövlət yaratdı. Strabon yazırdı: «Amintin oğlu Filiplə müharibə aparan Atey, buradakı barbarların əksəriyyəti üzərində hökmran idi. Ateyin çarlığının paytaxtı Kamenka-Dneprovsk şəhəri yaxınlığında yaşayış məntəqəsi, Ukraynanın Zaporozhye vilayətinin Bolşaya Znamenka kəndi yaxınlığından Kamensk şəhərciyi (əslində şəhəri) idi. Şəhərin çöl tərəfdən qorunması üçün torpaq sədd və xəndək çəkilmişdi, digər tərəfdən isə Dnepr öz əyri-üyrü axarı və Belozero limanı ilə qorunurdu. Şəhərdə 1900-cü ildə D.Y.Serdyukov, XX əsrin 30-40-cı illərində isə B.N.Qrakov arxeoloji qazıntı aparıblar [2, 15; 6, 58-59; 1, 136-137]. Məlum olub ki, sakinlərin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıqdan başqa tuncdan, dəmirdən müxtəlif alətlər və qab-qacaq hazırlamaq idi. İskid əyyanları daş evlərdə, əkinçi və sənətkarlar isə torpaq və ağacdan tikilmiş evlərdə yaşayırmışlar. Ateyin çarlığı Şimali Qara dəniz yunan polisləri ilə (şəhər dövlətləri) fəal ticarət əlaqəsində idi.

Paytaxt Kamensk şəhəri, belə ehtimal edilir ki, e.ə. V əsrdən III əsrə qədər, yaşayış məntəqəsi kimi isə eramızın III yüzilinə qədər mövcud olub (A. Andreyev, A.Buşkov, A.Y.Alekseyev, V.Y.Murzin...) .

Burada bir məqam qeyd edilməlidir ki, antik müəlliflərdən Yustin, Strabon və digərləri Ateyin hakimiyyətinin Dunay və Dobrucadan qərbə qədər genişləndiyini söyləyirlər. Onun fəaliyyəti ilə yalnız antik tarixçiləri deyil, saysız-hesabsız müasir sovet və əcnəbi tədqiqatçıları da maraq dairəsinə cəlb etmişdir. Lakin bu iskid dövlət xadiminin qiymətləndirilməsində hələ də fikir ayrılıqları qalmaqdadır: aydın deyil ki, Atey bütün Skifiyanın, vahid dövlətin, yaxud nisbətən kiçik, onun qərb regionunun hökmdarı idi (Şelov, 1971; Kallistov, 1969; Anoxin, 1973; Alekseyev, 1987; Çernenko, 1987). Skifiyada dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsini adətən onun adı ilə əlaqələndirirlər (Qrakov, 1971; Xazanov, 1976), həm də arxeoloji yadigarların, kurqan materiallarının (Çertomlık, Soloxa, Kül-Oba, Oğuz və s.) məlumatlarına əsasən bu dövrdə erkən mərkəzləşmiş dövlət birliyinin var olmasını təkcə Ateyin xatırlanması faktı ilə deyil, sosial və iqtisadi münasibətlərin ümumi inkişaf səviyyəsi ilə də təsdiq edilir [1, 137].

E.ə. IV əsrin ikinci yarısı Skifiyasının iqtisadi və siyasi tarixinin ümumi cəhətləri kifayət qədər məlumdur. Yüzdilliyin ortalarına Skifiya öz hərbi gücünün zirvəsinə çatmışdı, bu isə o dövr Avropasının ən böyük dövləti – II Filipp Makedoniyası ilə baş-başa gəlməyə imkan verirdi: Həmin dövrdə qonşularla, ilk növbədə yunan pont polisleri ilə iqtisadi münasibətlərin davamlılığı köçərilərə xeyli mənfəət gətirirdi. Çöl Skifiyasında zəngin maddi sərvət toplanmışdı ki, bu köçəri aristokratiyasının zəngin qəbirlərində də əksini tapır. IV

əsrin məhz 50-40-cı illərində Şimali Qara dəniz çöl zonasında zəngin qəbirlər artmışdır. İskid «çar» kurqanlarının əksəriyyəti də bu yüzilliyin ikinci yarısına aiddir. Qiymətli materiallardan hazırlanan əşyalar, yüksək qiymətləndirilən əcnəbi məmulatlar, yunan saxsı qabları yalnız aristokratların deyil, hətta az tanınan və sırayı köçərilərin qəbirlərində rast gəlinir.

Bütün bunlar iskidlərin bir etnos kimi formalaşmasının sosial-iqtisadi və siyasi zəminini hazırlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев, Мурзин В.Ю. Ролле, Чертомлык 134. Скифский царский курган IV в до н.э. Киев, 1991, 416 с.
2. Андреев А. История Крыма. М., 2000.
3. Артамонов М., Общественный строй скифов//ВЛГУ, 1947, №9.
4. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л.: Наука, 1982, 239 с.
5. Жебелев С.В., Северное Причерноморье. М.-Л.: АН СССР, 1953, 388 с.
6. Бушков А. Чингизхан неизвестная Азия. М.: ОЛМА, 2007, 542 с.
7. Марков Г.Й.(И). Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии, 1971, №1.
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949.
9. Граков Б.Н. Скифы. М.: МГУ, 1971, 170 с.
10. Каллистов Д. П. Свидетельство Страбона о скифом царе Амее. ВДУ, 1969, №1.
11. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. М.: Наука, 1982, 187 с.
12. Грантовский Э.А. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии. НАА, 1980, №6.
13. Мурзин В.Ю., О военно-политической организации кочевых скифов//Киммерийцы и скифы: Тез. Всесоюз. сем. посвящ. памяти А.И. Тероножкина. Кировоград: Ин-т археологии АН УССР, 1987, ч.2.
14. Хазанов. Социальная история скифов. М., 1976.
15. Ростовцев Д.С. Эллинство и иранство на юге России. Пг., Огни, 1918, 190 с.
16. Соломоник Э.И., 103-О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья.: В кн, Археология и история Боспора. т.1. Симферополь, 1952.
17. Яценко И.В. Скифия VII-Vвв. До н.э.: Археологические памятники степного Поднепровья VII-Vвв. До н.э. Тр. ГИМ, 1959.
18. Мелюкова А.И. Войско и военное искусство скифов.-КСИИМК. 1950, вып. XXXIV.
19. Геродот. История. VI книга. М.: Лидомир, 2002, 752 с.
20. К.Маркс, Ф.Енгельс. Избранные произведения т.3.
21. Гумилев Л.Н. Люди и природа Великий Степы. Вопросы истории, М., 1988, №7.
22. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М., 2003.
23. Мизиев И.М., Лайпанов З.Т. Происхождение тюркских народов. М., 1993.
24. Мурзин В.Ю. Проблема похождения скифов в сучасній історіографії//Археология. 1984. Вип. 46.
25. Менгес. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», Л., 1974.
26. Мəммədov А. Oğuz səltənəti. Bakı, 1992.

ОБЩЕСТВЕННЫЙ СТРОЙ И ПРОБЛЕМА СКИФСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Р.И.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена к исследованию разложению родоплеменных отношений и образованию военно-демократического типа государство присущий кочеванцы.

Автор статьи на основе сведения отдельных источников и результате анализа произведений многочисленных историков пришел такому выводу, что во второй половине IV века до нашей эры экономические и политические развитие, наивысшего развитие военного потенциала скифов, накопление огромное богатство у смеиных Скифии привело формированию кочевнических аристократии и образованию государства военно-демократического типа.

Ключевые слова: скифы, общественный строй, государственность, социальная дифференциация, кочевание.

THE SOCIAL ESTRUCTURE OF ISCHIDS AND ISCHDS STATEHOOD PROBLEMS

R.I.MAHARRAMOV

SUMMARY

The article focuses on the disintegration of generations in the ischies, the study of the emergence of a state of military-democracy official slavery inherited by immigration.

The author is based on the information given by individual sources and as a result of the analysis of the work of many historians, in the second half of the fourth century, the economic and political development of the Scythians, the peak of its military power, the formation of the aristocracy led to the formation of a military democracy.

All of this, in turn has created a socio-economic and political basis for the formation of the ischids as an ethnos.

Keywords: ischids, social structure, statehood, interfaith, immigration.

UOT 94(479.24)

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA, İRAN, TÜRKİYƏ İLƏ REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI: PROBLEMLƏR, MARAQLAR VƏ ZİDDİYYƏTLƏR**P.Ş.SƏFƏROV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
parviz.safarov60@mail.ru

Məqalədə müəllif XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatlara daxil olaraq, onların fəaliyyətində yaxından iştirak etməsindən, eyni zamanda ənənəvi geosiyasi üçbucaq Rusiya-İran-Türkiyə ilə bu təşkilatlar çərçivəsində ölkənin milli maraqları və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli baxımından əməkdaşlığından, ortaya çıxan ziddiyyət və problemlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: BMT, ATƏT, İKT, EKO, QİƏT, MDB, Azərbaycan, Rusiya, İran, Türkiyə, əməkdaşlıq, problemlər, maraqlar, ziddiyyətlər

Dünyanın mövcud siyasi reallıqları içərisində istiqlalıyyət qazanmış xalqlardan biri də Azərbaycan xalqı idi. Avropanın və Asiyanın qovuşacağında yerləşən Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi təsadüfi hal olmayıb, xalqımızın apardığı gərgin mübarizənin qanunauyğun nəticəsi idi.

Müstəqilliyin ilk illərində həyatın bütün sahələrində - iqtisadiyyat, siyasət, maarif, mədəniyyət, idarəetmə və başqa sahələrdə dərin dəyişikliklər həyata keçirildi, parlamentdə müvafiq qanunlar qəbul edildi. Xüsusi mülkiyyətə tədrici keçid başlandı. Daxildə iqtisadiyyat sahəsində - azad bazar münasibətlərinin qurulmasına, siyasi sahədə - demokratik cəmiyyətin yaradılmasına, humanitar sahədə - dilindən, irqindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyi əsasında hüquq dövlət yaradılmasına başlandı. Bu da elan edilən azadlıq və demokratiya prinsiplərinə tamamilə uyğun idi.

80-ci illərin ikinci yarısında güclü iqtisadi texniki və elmi potensiala malik olan Azərbaycan Mərkəz üçün gələcəkdə imperiyanın qorunub saxlanılması yolunda təhlükəli amilə çevrilə bilərdi.

Bu dövrdə ölkədəki siyasi və iqtisadi böhran, milli münasibətlərin gərginləşməsi fonunda SSRİ-nin bundan sonra məcburi saxlanmasının qeyri-

mümkünlüyünü anlayan Mərkəz mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik regionlarda milli münaqişələr ocağı yaradaraq orada öz mövcudluğunu və təsir dairəsini nəyin bahasına olursa-olsun saxlamağa can atırdı. 1988-ci ilin fevralında açıq çıxışlara keçən Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda seperatçılıq hərəkatının ssenarisi Kreml kabinetlərində hazırlanmışdır.

80-ci illərin sonunda Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda Moskvanın bəzi siyasi dairələri tərəfindən dəstəklənən, eləcə də Mərkəzin və xaricin erməni lobbisinin böyük Ermənistan yaratmaq uğrunda seperatçılıq hərəkatı başladı. Təcavüzkar Yerevan Dağlıq Qarabağla kifayətlənməyərək Azərbaycanın daha 7 rayonunu zəbt etdi, 350 min nəfər əhalisi olan Naxçıvan MR-i blokadaya aldı. Ermənistan parlamenti isə daha irəli gedərək 1989-cu il dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi. 1990-cı ildə Dağlıq Qarabağdan Ermənistan parlamentinə 12 nəfər deputat seçdi və müasir dövlətlərarası münasibətlərdə misli görünməmiş təcavüzkarlıq aktı baş verdi. Sonralar Ermənistan daha da şirnikərək 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası ərazisi ortasında üzdənirəq «Dağlıq Qarabağ Respublikası» elan etdi [19, 28].

Məsələnin Azərbaycan tərəfindən daxildə və vasitəçilər tərəfindən həll edilməməsi onun beynəlxalq həyatda müxtəlif təşkilatlarda müzakirəsinə gətirib çıxardı. Azərbaycan münaqişənin həllində ATƏT-in vasitəçilik səylərinə üstünlük verdi. Qarabağ problemi ATƏT-də kəskin mübahisələr və qarşıdurmalar yaradan müzakirə obyektinə çevrildi. 1992-ci ilin martında ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurası Mario Rafaelliyə Dağlıq Qarabağla bağlı görüş keçirmək və məsələni həll etmək barədə mandat verdi. M.Rafaelli ATƏT-in Minsk qrupuna daxil olan 11 dövlətin Roma görüşünü təşkil etdi. Görüş beş mərhələdən ibarət keçirildi. Lakin ATƏT-in məsələni həll etmək barədə fəaliyyətə başladığı ilk dövrdə məlum oldu ki, münaqişəni qısa zamanda aradan qaldırmaq mümkün olmayacaq. Çünki, Azərbaycanda strateji maraqları olan dövlətlərin mənafeləri istər ATƏT çərçivəsində, istərsə də ATƏT-dən kənarəda toqquşurdu [19, 35].

Şuşa və Laçın Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra mandatda dəyişiklik oldu. 1992-ci il mayın 21-də Helsinkidə ATƏT-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin 11-ci görüşü keçirildi. Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və ABŞ nümayəndə heyətləri bəyanatlarla çıxış etdilər. Münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həll edilməsini tövsiyə edən qərar layihəsinə Ermənistan səs vermədi, konsensus əldə edilmədi.

Qarabağ məsələsinin həlli üçün ABŞ-ın ATƏT-dəki nümayəndə heyətinin başçısı Cek Mareska yeni təşəbbüs irəli sürdü. Təşəbbüsün mahiyyəti beş dövlətin ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələrinin Cenevrəyə toplanması idi. Lakin bu təşəbbüs reallaşmadı. ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan dövlətlərin Romada 1993-cü il iyunun 3-4-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 №-li qətnaməsini həyata keçirmək və ATƏT çərçivəsində danışıqları yenidən başlamaq üçün tədbirlər hazırlamaqdan

ötrü görüşdülər. Həmin tədbirlər iyunun 11-dən iyulun 5-6-dək həyata keçirilməli idi. Bu müddət ərzində erməni işğalçı qoşunları Kəlbəcərdən çıxmalı və iyulun 1-dən isə ATƏT-in 50 nəfər müşahidəçisi münafişə zonasında yerləşdirilməli idi.

Lakin iyunun 4-də Gəncədə hökumət əleyhinə başlayan hərbi qiyam ölkədə siyasi vəziyyəti gərginləşdirirdi. Ermənilər nəinki Kəlbəcəri boşaltmaqdan imtina etdilər, hətta güclü hücumla keçərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ətrafında yerləşən daha 5 rayonunu ələ keçirdilər. Doğma yurdlarını ermənilərə təslim edib qaçanların sayı ölkə üzrə bir milyona çatdı. ATƏT-in Minsk konfransının sədri M.Rafaellinin Azərbaycana, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağa səfərləri nəticəsiz qaldı [19, 36].

1994-cü ildə ATƏT Budapeşt sammiti problemin ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, yalnız ATƏT-in vasitəçilik missiyası nəticəsində problemin həllinin məqsədəuyğunluğunu bir daha təsdiq etdi. Lakin Rusiya heç olmasa ATƏT çərçivəsində xüsusi səlahiyyətlər tələb etdi. Rusiya prezidentinin münafişənin həlli üzrə xüsusi səfiri Vladimir Kazimirov ABŞ nümayəndəsi ilə yanaşı ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri seçildi. 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in sədri Qarabağ konfliktinin həllinin əsas prinsipləri barədə bəyanat verdi. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, 1. Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü təmin edilir. 2. DQ-yə Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməli. 3. DQ ermənilərinin təhlükəsizliyi təmin edilməlidir [19, 36].

Azərbaycan ilk dəfə hələ 1990-cı il iyunun 12-də SSRİ-nin təmsilçisi kimi öz nümayəndəsi H. Paşayevin təmsilində İKT strukturlarından birinə qəbul edildi. İran və Türkiyənin yardımı ilə 1990-cı il avqustun 2-də Azərbaycan İKT İstanbul forumuna dəvət olundu. 1991-ci il dekabrın 5-də Azərbaycanın rəsmi nümayəndə heyəti İKT-nin Seneqalın paytaxtı Dakardakı konfransında iştirak etdi. Bu konfransda müsəlman dünyasının cari və gələcək problemləri ilə yanaşı SSRİ dağılından sonra yaranan yeni müsəlman respublikaları ilə münasibətlər müzakirə edilmişdir [1, 25].

1992-ci il iyunun 5-də Azərbaycan İKT-nin İslam İnkişaf Bankına daxil oldu. Azərbaycan təşkilatın 46-cı üzvü oldu [1, 25].

İKT dövlət başçılarından 7-ci yubiley görüşü 1994-cü ilin 12 dekabrında Kasablankada oldu. Bu görüş Azərbaycan üçün əlamətdar oldu. Əvvəla, Azərbaycan prezidenti ilk dəfə İKT sammitində iştirak edirdi. İkincisi, bu sammitdə dövlət başçıları Azərbaycana aid iki qətnamə qəbul etdilər: «Azərbaycan və Ermənistan arasında münafişəyə dair» adlı qətnamədə Ermənistan ilk dəfə işğalçı ölkə adlandırıldı. İkinci qətnamədə isə Azərbaycana tezliklə iqtisadi və humanitar yardım göstərilməsinin vacibliyi qeyd edilirdi. Kasablanka sammitində Azərbaycan prezidenti bir sıra müsəlman dövlətlərinin başçıları ilə ikitərəfli görüşlər keçirdi. İKT-nin yubiley konfransı terrorizmi, ekstremizmi və daxili, eləcə də xarici siyasətdə hər hansı mübarizə formalarını qadağan edən dini təməlçiliyi qətiyyətlə pislədilər. Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin,

İrənin Xarici İşlər Naziri Əli Əkbər Vilayətinin, Pakistanın Baş naziri Benazir Bhuttonun və İKT Baş katibinin çıxışlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü pisləndi və konfliktdə obyektiv qiymət verildi.

1994-cü ilin dekabrında İKT Baş katibi Həmid əl-Qabid Rusiya tərəfindən Azərbaycan ilə dəmir yolunun bağlanmasıdan Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük ziyan dəyəcəyindən keçirdiyi narahatlığı Rusiyanın Ciddədəki Baş konsuluna bildirmiş və kommunikasiya xətlərinin tezliklə bərpa olunmasını arzulamışdır [19, 41].

1997-ci il dekabrın 9-11-nə qədər Tehrandə İKT-nin 8-ci sammiti keçirildi. Sammit bəyannamə qəbul etdi. «İslam dünyasının həmrəyliyi, təhlükəsizliyi» adlanan bəyannamənin səkkizinci bəndi Azərbaycanla bağlıdır. Burada Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzünün dayandırılması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün işğal olunan ərazilərdən çıxarılması, münafişənin qısa zamanda dinc yolla nizama salınması çağırışları var.

Konfransda çıxış edən Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl qeyd etmişdir ki, «Şərqlə Qərbdə arasında qapı olan Qafqaz həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən bütün dünyanın diqqətini çəkir». Onun sözlərinə görə, Qafqaz regionunda barışa, sabitliyə böyük əhəmiyyət verən Türkiyə ölkələrin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü prinsiplərini dəstəkləyir. «Ermənistanla Azərbaycan arasında münafişənin ədalətli nizamlanması çox önəmlidir». Qarabağ münafişəsi bölgədə sülhün, təhlükəsizliyin, əməkdaşlığın əldə edilməsi yolunda prinsiplə maneə olaraq qalmalıdır. «Çünki Azərbaycan ərazisinin 1/5-i erməni işğalı altındadır. Biz bu problemin ATƏT-in Minsk qrupunun səyləri ilə nizamlana biləcəyinə inanırıq. Qurumun üzvü kimi, Türkiyə bu yöndə fəaliyyətini davam etdirir, İKT-yə üzv dövlətlər də Azərbaycandakı qardaşlarına dəstək verməlidir» [17].

1991-1993-cü illərdə ölkə rəhbərliyinin apardığı ziddiyyətli xarici siyasət bir çox uğursuzluğa gətirib çıxarmışdır. Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan dövlətinin yaşaması üçün ən vacib şərt düşünölmüş daxili və xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanması və bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi idi. Lakin iqtidar Avropa-Rusiya, ABŞ-Avropa, ABŞ-Rusiya, Türkiyə-İrən və s. ziddiyyətlərini ciddi nəzərə alan strateji xarici siyasət xətti müəyyən edə bilmədi. Rusiyanın təşəbbüsü ilə yenidən yaranan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmaqla ən əvvəl Dağlıq Qarabağ probleminin dərhal həllinə inam yarandı. MDB-yə daxil olmanın vacibliyini əsaslandırmağa çalışan iqtidar keçmiş sovet respublikaları ilə tarixi iqtisadi əlaqələri əsas kimi təbliğ edir, birliyə daxil olmadan Azərbaycanın inkişafının qeyri-mümkünlüyünü təbliğ edirdi. Muxalifət isə MDB-nin keçmiş imperiya ideyasını bərpa etmək siyasətindən başqa bir şey olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Lakin SSRİ-nin iflasından sonra yaranmış beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanın MDB-yə daxil olması vacib idi. Çünki, bu halda Azərbaycan dünya siyasətində ağıllı gediş edərsə vacib diplomatik təzyiqlə vasitəsi əldə etmiş olardı. MDB-yə daxil olmaq respublikanın müstəqilliyi, fəal xarici siyasət yeritməsi üçün maneçilik deyil, əksinə stimullaşdırıcı ola bi-

lərdi. MDB şəraitində Azərbaycanda nüfuz dairəsi əldə etməyə çalışacaq Rusiyadan ehtiyat edən Qərb dövlətləri Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələri daha əməli qura bilərdilər [19, 47].

Respublika rəhbərliyi MDB başçılarından imtina etməyin Azərbaycanı siyasi və iqtisadi təcridinə səbəb olacağını, son nəticədə respublikanın milli təhlükəsizliyinə ciddi ziyan vuracağını başa düşdü. Lakin müxalifət ölkə rəhbərliyinin keçmiş SSRİ respublikaları - yeni müstəqil dövlətlərin başçılarından 21 dekabr 1991-ci il Alma-Ata görüşünə getməyinin əleyhinə idi. Daxildə güclü müqavimətə baxmayaraq Alma-Ataya gələn Azərbaycan rəhbərliyi soyuq qarşılandı. Müşavirənin ilk görüşündə insan hüquqlarının pozulduğu və etnik münaqişələrin baş verdiyi respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın Birliyə qəbul edilməsinə etirazlar bildirildi. Yalnız dövlət başçılarından müzakirəsindən sonra Azərbaycan da daxil olmaqla Alma-Ata bəyannaməsi qəbul edildi. İştirakçılar bir-birinin ərazi bütövlüyünü və mövcud sərhədlərin toxunulmazlığını tanımaq və buna hörmət etmək barədə razılığa gəldilər. Qeyd olundu ki, Birlük dövlət, yaxud dövlətlər üzərində duran qurum deyildir. Alma-Ata görüşündə müstəqil dövlətlərlə yanaşı Azərbaycanın da öz valyutasını buraxmaq hüququ təsdiq edildi.

Lakin respublikadakı qarşıdurma, hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində parlament bu sazişi ratifikasiya etməyi rədd etdi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası hələ dekabrın 20-də MDB-yə münasibət haqqında məsələni müzakirə edərək bu qərarı qəbul etdi. “Azərbaycan Respublikasının indiki vəziyyətdə MDB-yə qoşulması məqsədəuyğun sayılmasın” [19, 48].

1992-ci ilin mayında ölkə rəhbərliyində baş verən dəyişiklikdən sonra yeni iqtidar Azərbaycanın MDB-yə qoşulması məsələsini bir neçə dəfə müzakirə etdi. 1992-ci il oktyabrın 7-də Milli Məclis Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə bu məsələni geniş müzakirə etdi. Azərbaycanın MDB-də iştirakı məsələsi Milli Məclisin iclasına çıxarılmazdan əvvəl komissiyalarda müzakirə edilmiş və maraqlıdır ki, yalnız iqtisadi siyasət komissiyası əsaslandırılmış müsbət rəy vermişdir. Milli Məclisdə gedən müzakirələr zamanı Xarici işlər naziri Tofiq Qasımov «...bu Müstəqil Dövlətlər Birliyi, heç də MDB yox, gələcək rus imperiyası olacaq», müdafiə naziri Rəhim Qaziyev «heç bir MDB-yə rəsmi üzv olmaqdan söhbət gedə bilinməz və mən onun qəti əleyhinəyəm... bu gün MDB-yə girməməklə Qarabağda bizə güclü təzyiq olacağına inanmıram», dövlət katibi P.Hüseynov «...mən də o fikirlə razıyam ki, MDB-nin ömrünə çox qalmayıb», həmçinin Daxili işlər naziri İsgəndər Həmidov Azərbaycanın MDB-nin üzvü olması barədə qəti etirazlarını bildirərək yox dedilər [2].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Müdafiə Nazirinin hadisələrin gedişində baş çıxarmaması, Qarabağ savaşının taleyinin Azərbaycanın MDB-də iştirakı ilə çox bağlı olduğunu, Rusiyanın Azərbaycanı MDB məkanından uzaqlaşmasını qısqançılıqla qarşılayacağını, buna yol verməmək üçün ən əvvəl konfliktdə özünün strateji müttəfiqi Ermənistanı yardım edəcəyini anlamaması tez bir zamanda özünü göstərdi. Artıq 1992-ci ilin sonu, 1993-cü ilin əvvəlində Zəngi-

lan-Ağdərə istiqamətlərində Azərbaycan ordusu mövqelərini itirməyə başladı, aprel ayında isə Kəlbəcəri düşməyə təhvil verərək geri çəkildi [7, 486].

1991-ci il 21 dekabr Alma-Ata şəhərində Azərbaycan Respublikası adından imzalanmış MDB haqqında Saziş Milli Məclisin 7 oktyabr 1992-ci il qərarı ilə yenə də təsdiq edilmədi [3].

Beləliklə, Azərbaycan onilliklər boyu SSRİ-nin iflası ilə formalaşan, lakin qırılmış iqtisadi-ticarət əlaqələrini bərpa etmək, siyasi əməkdaşlıq üçün açılan imkanlardan istifadə etmək, ən başlıcası isə keçmiş SSRİ nüfuzunu qoruyub saxlayan Rusiya ilə münasibətləri formallaşdırmaqla, onu neytrallaşdırmaqla Ermənistanı Qarabağ savaşında bu faktordan Azərbaycan əleyhinə istifadə etməsinə imkan verməmək fürsətindən istifadə etmədi.

1993-cü ilin oktyabrında ölkədə yaranmış hərbi-siyasi böhran MDB faktorunun qulaqardına vurulmasının dövlətə çox baha başa gəldiyini bir daha sübut etdi. Ona görə parlament yenidən aktuallaşan Azərbaycanın MDB-yə daxil olması məsələsini gündəliyə saldı. Əbülfəz Elçibəyin öz prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsindən sonra Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri Heydər Əliyev sentyabrın 3-də parlamentdə çıxış edərək keçmiş sovet məkanında siyasi-iqtisadi və ənənəvi əlaqələrin saxlanılmasının zəruriliyini xüsusi vurğulayaraq Azərbaycanın təhlükəsizliyinin birbaşa bu amildən asılı olduğunu qeyd etdi [4].

Sentyabrın 20-də Azərbaycan «MDQ-nin iştirakçıları olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası haqqında» sazişə qoşuldu. Sentyabrın 24-də Moskvada MDB ölkələri dövlət başçılarının zirvə görüşündə Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Eyni zamanda Azərbaycan «MDB üzvü olan dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyi haqqında» və «İqtisadi ittifaq yaradılması haqqında» müqavilələrə də qoşuldu. Sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi yuxarıda qeyd olunan bütün müqavilələrin imzalanmasını təsdiq etdi [4].

1994-cü ilin oktyabrında MDB liderlərinin növbəti görüşündə mənzil-qərargahı Sankt-Peterburqda yerləşən MDB Parlamentlərarası Assambleyası yaradıldı [19, 54].

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq get-gedə güclənən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün çevik diplomatiya siyasətinə keçmək labüd idi. İlk növbədə təcavüzkar Ermənistanı beynəlxalq normalara riayət etməyə vadar etmək üçün Rusiyanın şəksiz nüfuzundan istifadə edilməli, inadkar və perspektivsiz anti-Rusiya siyasətindən əl çəkilməli idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1993-cü il sentyabrın 5-dən 8-dək Moskva şəhərinə səfəri regionda ənənəvi geosiyasi maraqları olan Rusiya-İran-Türkiyə üçbucağı arasında tarazlaşdırılmış diplomatiya siyasətinin başlanğıcı oldu.

Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası bölgədə sülhün bərqərar edilməsinə səy göstərdiklərini bildirmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 nömrəli qətnamələrinə uyğun olaraq Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan

Respublikasının digər rayonlarında əhalini olmazın müsibətlərinə düşər edən silahlı münaqişənin dinc siyasi vasitələrlə aradan qaldırılmasında, ilk növbədə atəşi və qan tökülməsinin dərhal dayandırılmasında, qəsb edilmiş bütün torpaqlardan işğalçı qüvvələrin tamamilə çıxarılmasına nail olmaqda, habelə hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına yol verməyən möhkəm təminatların hazırlanmasında sıx əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını təsdiq etmişlər [5].

Sentyabrın 4-də Azərbaycanın Xarici işlər naziri Həsən Həsənov İranın Xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətiyə məktub göndərərək Ermənistanın Azərbaycana sonuncu təcavüzü ilə əlaqədar BMT-nin baş katibi Butros Qaliyə göndərdiyi müraciətinə görə təşəkkürünü bildirmişdir [8].

Hələ 1993-cü il martın 3-də Rusiya Xarici işlər nazirinin müavini Sergey Lavrov BMT-də mətbuat konfransında çıxış edərək Rusiyanın keçmiş Sovet respublikalarında BMT-nin, mandatı altında sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı barədə təkliflər paketini təqdim etdi. Sentyabrın 28-də BMT-nin Baş Assambleyasında çıxış edən Rusiyanın Xarici işlər naziri Andrey Kozirev qeyd etmişdir ki, «...sülhün qorunmasında özünün xüsusi məsuliyyətini dərk edən Rusiya, sülhməramlılığı, insan haqlarının, xüsusilə milli azlıqların hüquqlarının qorunmasını ən əvvəl keçmiş sovet məkanında özünün xarici siyasətinin prioritet istiqaməti etmişdir... Abxaziya və Qarabağ konfliktlərinin həll olunması, onların qurbanlarına humanitar yardım göstərilməsi üçün Rusiya aktiv fəaliyyət göstərir». A.Kozirev qeyd etmişdir ki, bu ciddi problemlər Rusiyanı «neoimperiya planlarında» günahlandırmaq üçün, yaxud diplomatik rəqabətdə və ya yeni təsir dairəsi tapmaqda yaxın və uzaq iri dövlətlərə heç də əsas vermir... Həm BMT, həm ATƏT, həm də həqiqi sülhün bərqərar olmasında maraqlı olan hər hansı bir dövlətin Rusiya ilə bərabər fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər iş vardır». Beləliklə, Rusiya Qafqazda sülhü bərqərar etmək təşəbbüsündə bulunan istər beynəlxalq, istər regional, istərsə də hansı bir dövlətin təşkil etdiyi orkestrdə birinci skripka rolunu oynamaq iddiasında təkid edirdi.

Noyabr ayında Londonda çıxış edən Andrey Kozirev «yaxın xaric» adlandırdığı keçmiş Sovet respublikalarında əməliyyatlar aparmaq üçün BMT-nin Rusiya ordusuna mandat verilməsini təklif etdi. A.Kozirevin təklifinə görə bu əməliyyatları Qərb ölkələri maliyyələşdirməli idilər [9].

1994-cü ilin birinci yarısı Rusiya hərbiçilərinin MDB-nin sülhməramlı qüvvələri adı altında Azərbaycana - Qarabağ münaqişəsi zonasına – Rusiya qoşunlarının yeridilməsi barədə ölkə rəhbərliyinə təzyiqləri davam etmişdir. Mart ayında Azərbaycanın müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədovu qəbul edən Rusiyanın Müdafiə naziri Pavel Qraçov münaqişə zonasına 1800 nəfərlik hərbi kontinent yeridilməsini, 49 müşahidə postu yaradılmasını təklif etdi. Rusiya planına görə sülhməramlı qüvvələrin saxlanma xərcinin hərəyə 33 faizini Azərbaycan, Ermənistan və «DQR» götürməli, 1 faizini isə Rusiya ödəməli idi. Türkiyə mətbuatı bu planı «russayağı sülh» adlandırmışdır [10].

Mayda Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin Brüsseldə NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» planına qoşulması, geri qayıdarkən yolüstü İstanbulda

Türkiyənin prezidenti S.Dəmirəllə və Baş naziri Tansu Çillərlə görüşləri onların hər zaman Azərbaycana hərtərəfli yardım etməyə hazır olmaları barədə qəti fikirləri Azərbaycana Rusiyanın təzyiqləri qarşısında davam gətirməyə mənəvi yardım etdi [11].

1995-ci il mart ayının 2-də Bakıya gələn Türkiyə XİN Ərdal İnönü Bakıda yüksək səviyyəli görüşlərdə ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini müzakirə etmiş, Rusiya tərəfindən ATƏT Minsk qrupunda MDB nümayəndələrinin müşahidəçi kimi iştirak etməsi barədə təklif edildiyini, Türkiyə tərəfinin buna etiraz etdiyini bildirmişdir. Türkiyə mətbuatı səfərlə bağlı Ərdal İnönünün "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi qüvvə ilə deyil, sülh yolu ilə həll ediləcək" sözlərini vurğulayırlar [12].

Rusiya eyni zamanda Azərbaycanın «Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı»-na qoşulandan sonra Qafqaz bölgəsinə NATO qoşunlarını dəvət etmək fikrindən tərəfləri daşıdırdı. 1995-ci il noyabrın 15-də Yerevanda səfərdə olarkən mətbuat konfransı keçirən Rusiya Xarici işlər nazirinin müavini Albert Çernişev qeyd etmişdir ki, Zaqafqaziyaadakı konflikt NATO-nun iştirakı olmadan da nizamlana bilər. «Qafqaz hara, NATO hara» deyən Albert Çernişev bildirmişdir ki, «buraya artıq ATƏT-in strukturları cəlb edilmişdir. NATO harada mövcuddur, qoy orada da qalsın» [13].

1997-ci il dekabrın 10-da Tehrandə İKT-nin sammitində iştirak edən Azərbaycanın prezidenti Heydər Əliyevin İran prezidenti Məhəmməd Hatəmi və İranın dini rəhbəri Ayatullah Xameneyi ilə görüşləri Azərbaycan-İran münasibətlərinin stabilləşməsinə yardım edəcəyinə ümid verir.

1997-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə və Rusiyaya rəsmi səfərləri Azərbaycan rəhbərliyinin ölkənin milli və dövlət maraqlarından irəli gələrək bu ənənəvi geosiyasi üçbucaq arasında tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursunu davam etdirdiyini göstərirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində son dərəcə böyük diqqət tələb edən və xarakterinin mürəkkəbliyi ilə seçilən Rusiya-İran-Türkiyə geosiyasi üçbucağı ətrafında formalaşan xarici siyasət yalnız düşünülmüş istiqamətdə inkişaf etməlidir. Rusiya-İran-Türkiyə siyasətində tarazlığın pozulması mütləq Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlərə özünün mənfi təsirini göstərəcək və ölkədə daxili sabitliyin pozulmasına gətirib çıxaracaqdır.

Müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan dövləti özünün xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağa və onlarla əməkdaşlıq etməyə xüsusi diqqət yetirdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktının qəbul olunduğu ilk günlərdən başlayaraq ölkəmiz BMT üzvü olmaq istiqamətində addımlar atmışdır.

1992-ci ilin yanvarın 22-də Azərbaycanın BMT-yə qəbul edilmək haqqındakı bəyanatı Respublika Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə BMT Baş katibinə rəsmən təqdim edildi. Verilmiş bəyanatdan bir qədər sonra martın 2-də BMT

Baş Məclisinin 46-cı sessiyasında Azərbaycanın BMT-yə qəbul olunması haqqında qərar qüvvəyə mindi və 1992-ci il aprelin ikinci yarısından respublikanın BMT-dəki daimi nümayəndəliyi öz fəaliyyətinin əsasını qoydu [15, 402].

1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti BMT Baş Məclisinin illik sessiyalarında, ixtisaslaşdırılmış orqanlarının işində iştirak edir. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874, 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı qətnamələrini və müxtəlif vaxtlarda sədrin bir neçə bəyanatını qəbul etmişdir [15, 408]. Həmin sənədlərdə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi pislənir, onların tezliklə, tamamilə, qeyri-şərtsiz azad edilməsinin, qaçqınlara humanitar yardım göstərilməsinin zəruriliyi göstərilir. Bütün nöqsanlarına baxmayaraq, bu sənədlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təsdiqlənir. Lakin indiyədək BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri yerinə yetirilməmişdir.

Hələ 60-cı illərin əvvəllərində SSRİ təhlükəsindən qorunaraq Qərbə arxalanaraq İran və Türkiyənin bir-birinə zahiri yaxınlaşması və beynəlxalq münasibətlərdə bir strateji xətt tutması 1964-cü ildə yaradılan İran, Türkiyə və Pakistanı birləşdirən İstanbul paktının (1979-cu il İran inqilabından sonra İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı EKO) bağlanması ilə nəticələndi. 1992-ci ilin fevralında Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan təşkilatının üzvlüyünə qəbul olundular, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan isə müşahidəçi statusu aldılar (hazırda 10 ölkə İƏT-in üzvüdür) [14].

1990-cı il oktyabrın 1-də Azərbaycan SSR Xarici işlər naziri Hüseynağa Sadıqov İranın Bakıdakı baş konsul əvəzi O.Dəməşqiyə ilə söhbətində Xəzər ətrafı ölkələri birləşdirən Xəzər Əməkdaşlıq Şurası adlı regional təşkilat yaratmağı təklif etdi. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə ortaya çıxan və region ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasının dərinləşməsinə yönələn bu ideya 1992-ci ilin əvvəlində reallaşdı. O vaxt beş ölkə — İran, Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan — İranın təşəbbüsü ilə mənzil qərarı Tehranda olmaqla Xəzəryanı Dövlətlərin Əməkdaşlıq Təşkilatını yaratmağı qərara aldılar. Təşkilatın əsas məqsədləri bunlardır: balıq ovu, gəmiçilik, ətraf mühitin qorunması, Xəzərə və Sahilyanı şelfdə neft və qazıntı axtarışı və çıxarılması [14].

1992-ci il iyunun 25-də İstanbulda Qara dəniz hövzəsinin 11 dövləti (Azərbaycan, Türkiyə, Moldova, Ukrayna, Albaniya, Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan, Yunanıstan, Bolqarıstan) Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı haqqında bəyannamə imzaladılar və bəyanat qəbul etdilər.

1993-cü il martın 6-da İstanbul şəhərində “Qara dəniz regionu ölkələrinin mədəniyyət, təhsil, elm və informasiya sahəsində əməkdaşlığı”na dair konvensiya imzalandı [6].

QİƏ Parlament Məclisi isə 1993-cü il 16-17 iyunda bu təşkilatın iştirakçısı olan ölkələrin parlament üzvlərinin görüşündə yaradıldı. Görüşdə 1992-ci ildə QİƏ bəyannaməsini imzalayan 11 dövlətdən 10-u təmsil olunmuşdur.

Yunanıstan müşahidəçi kimi iştirak edirdi. Görüşün nəticəsində Parlament Məclisinin yaradılması haqqında bəyannaməni imzaladılar.

Məclis ildə iki dəfə öz sessiyasına toplaşır: bahar və payız sessiyaları. QİƏPM-nin prezidenti rotasiya üsulu ilə (ingilis əlifbasına əsasən) iştirakçı dövlətlərin parlament başçılarından 6 ay müddətinə seçilir. 1994-cü ilin dekabrından 1996-cı ilin iyulunadək bu təşkilatın prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri Rəsul Quliyev olmuşdur. 1994-cü ilin dekabrından isə iki il müddətinə QİƏPM-in vitse-prezidenti Milli Məclisinin sədr müavini Yaşar Əliyev olmuşdur. Təşkilatın siyasi və hüquqi işlər komitəsinin iclası (1995-ci il) və Baş Məclisin bahar sessiyası (1996-cı il) Bakıda keçirilmişdir.

Türkiyədən başqa beş müstəqil türk dövlətinin - Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın dünya siyasətinin bərabər hüquqlu üzvü olması, beynəlxalq aləmdə onun dayaqlarını gücləndirir. Bu türk dövlətləri təkcə beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarda deyil, eyni zamanda özlərinin yaratdıqları türk dövlət başçılarının zirvə toplantısında və TÜRKSÖY-da əməkdaşlıq edirlər.

1992-ci ilin oktyabrında Ankarada toplanan beş türkdilli dövlətlərin başçıları Türkiyə ilə birgə TÜRKSÖY-u yaratdılar. Türk dövlətləri başçılarının yüksək səviyyədə görüşünün təşəbbüskarı «XXI əsr türk əsri olacaq» deyən Türkiyə prezidenti Turqut Özal idi. TÜRKSÖY-un yaradılması MDB-nin türkdilli dövlətlərinin yeni inteqrasiya formalarını axtarması və Türkiyənin beynəlxalq aləmdə əldə etdiyi fəaliyyətlərdən, coğrafi mövqeyindən maksimum istifadə etmək istəyi ilə bağlıdır. Dil, din, mədəniyyət, tarixi köklərin eyni olması bu inteqrasiyanı qanunauyğun və təbii edir. Digər tərəfdən Türkiyənin uzun illərdən bəri arzuladığı «ümumtürk birliyi» ideyasının gerçəkləşməsində ilk addımdır. Bu isə öz növbəsində keçmiş «böyük qardaş» Rusiyanı qıcıqlandırır.

Rusiya Xarici İşlər nazirinin müavini A.Çernışov Bişkekdəki Türk zirvəsi ilə əlaqədar fikirlərini açıqlayarkən öz hisslərini gizlədə bilməmişdir: «hər şeyin bir ölçüsü olmalıdır. «Gələcək əsr bizim əsrimiz olacaq» deyilsə, mən də «biz slavyanlar və rusların gələcəyi nə olacaq» – deyə soruşa bilərəm» [16].

Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Valter Şoniya isə Türkiyənin «Sabah» qəzetinə verdiyi müsahibədə açıq bildirmişdir ki, «...Rusiya 70 ildir burada insanların daxilinə, beyninə, düşüncə tərzinə girmişdir. Bu səbəbdən bizi buradan heç kim çıxara bilməz. Nə Türkiyə, nə də başqa bir ölkə. Türkiyə bizim yerimizi ala bilməz» [18].

Müstəqillik yarandığı ilk gündən Azərbaycan Respublikası müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlığa başladı. Əməkdaşlıq dövlətimizin milli maraqlarına uyğun olaraq onun dünya birliyinin layiqli üzvünə çevrilməsinə böyük yardım etmişdir. Digər tərəfdən Azərbaycan-Əmənistən münafişəsinin nizamlanmasında regional və beynəlxalq təşkilatların da mühüm rolu olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Qafqazın ən strateji nöqtəsində yerləşən Azərbaycan uğrunda müxtəlif güc mərkəzlərinin

savaşı, hətta bu təşkilatlar daxili əməkdaşlıqda da özünü büruzə verirdi. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında tarazlaşdırılmış uğulu xarici siyasət həyata keçirən Azərbaycan müxtəlif regional və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq nəticəsində iki dövlətlərin ölkəmizdəki strateji, hərbi-siyasi maraqlarını dövlətimizin maraqları ilə uzlaşdırmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасбейли А., Аббасбейли Э. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку: Азернешр, 328 с.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 108, s.50
3. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 108 s.50. 1992-ci il 7 oktyabr tarixli iclasının stenoqramı
4. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 220, s.49
5. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 220
6. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 238, s.68
7. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
8. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İİR şöbəsi üzrə İKT İdarəsinin hesabatı, 1993 -cü il, 4 sentyabr
9. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İnformasiya qovluğu. Rusiyanın yeni hərbi doktrinası və sülhməramlılıq. 1993, 11 noyabr
10. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. Türkiyə mətbuatı Azərbaycan barədə arayış. Mart, 1994
11. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İKT İdarəsi. Türkiyə Azərbaycan haqqında arayışı. Mart 1994-cü il
12. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İKT İdarəsi. Türkiyə Azərbaycan haqqında arayışı. 12.05.1995
13. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. Məlumatların şərhli qovluğu. 1995-ci il
14. Azərbaycan Respublikası XİN cari arxivi. İİR şöbəsi üzrə İKT İdarəsinin hesabatı, 1994-cü il, 4 iyul
15. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 s.
16. “Cümhuriyyət” qəzeti. 1995, 31 avqust
17. Куртов А.А. Азербайджан – Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений // Независимый Азербайджан. Новые ориентиры. В 2 т. М.: Российский институт стратегических исследований, 2000, с.189-279.
18. “Sabah” qəzeti. 1994, 14 oktyabr
19. Səfərov P. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. B.: ADPU, 1999, 117 s.

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РОССИЕЙ, ИРАНОМ, ТУРЦИЕЙ В РАМКАХ РЕГИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ, ИНТЕРЕСЫ И ПРОТИВОРЕЧИИ

П.Ш.САФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье автор затрагивает вопросы сотрудничества АР с Россией, Ираном и Турцией в рамках региональных и международных структур, в первой половине 90-х гг. XX в.

Автор подчеркивает что такое сотрудничество значительной степени позволяет нейтрализовать интересы разных региональных и мировых силовых центров в.т.ч вышеперечисленных государств, выдвигая в прежде всего государственные интересы Азербайджана, а также решение нагорно-карабахской проблемы.

Ключевые слова: ООН, ОБСЕ, ОИС, ЭКО, ОЧЭС, СНГ, Азербайджан, Россия, Иран, Турция, сотрудничество, проблемы, интересы, противоречия

**COOPERATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH RUSSIA, IRAN,
TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF REGIONAL AND INTERNATIONAL
ORGANIZATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 90^S. XX CENTURY:
PROBLEMS, INTERESTS AND CONTRADICTIONS**

P.Sh.SAFAROV

SUMMARY

In the present article, the author touches upon the issues of cooperation of the Azerbaijan Republic with Russia, Iran and Turkey within the framework of regional and international structures, in the first half of the 1990^s. XX century.

The author emphasizes that such cooperation significantly neutralizes the interests of various regional and world power centers of the above mentioned states, putting forward in the first place the state interests of Azerbaijan, as well as solving the Nagorno-Karabakh problem.

Keywords: UNO, OSCE, OIC, ECO, OBSEC, CIS, Azerbaijan, Russia, Iran, Turkey, cooperation, problems, interests, contradictions

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AĞCABƏDİ ƏRAZİSİNDƏ
ERMƏNİ VANDALİZMİ (1988-1994)

N.R.MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Mamedov-n@yahoo.com

Məqalədə, tarixi faktlara və materiallara əsaslanaraq XX yüzilliyin sonlarında Azərbaycan respublikasının Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb olunması və Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycana qarşı apardığı hərbi əməliyyatların ağır nəticələri öyrənilmiş, Ermənistanın hərbi müdaxiləsi ilə Qarabağın Ağcabədi rayonu ərazisində maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi faktları, habelə hərbi müdaxilə nəticəsində Ağcabədi rayonunun təbiətinə, ekologiyasına, iqtisadiyyatına vurulmuş ziyan hərtərəfli və yığcam olaraq tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ağcabədi, Qarabağ, münaqişə, aqressiv siyasət, erməni terrorçuluğu, soyqırımı, işğal, kütləvi qırğınlar, Ermənistan, vandalizm

Müstəqil Azərbaycan milli tarixşünaslığı qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri təcavüzkar Ermənistan «dövləti»nin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı işğalçı hərbi-ideoloji siyasətin siyasi və tarixi səbəblərinin mahiyyətini açaraq onu dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla yanaşı, həm də onun ifşasına nail olmaqdır. İyirmi beş ildən artıqdır ki, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal edilmiş, milli mədəni irsimizin çoxsaylı və qiymətli abidələri erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur [1]. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 946 yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 4366 sosial mədəni obyekt, 695 tibb ocağı və digər obyektlər məhv edilmişdir [2]. İşğal edilmiş ərazilərdə böyük kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır [3]. Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatri və konsert studiyası dağıdılmışdır [4]: Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatlar zamanı 20 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq həmvətənimiz yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir

milyondan çox insan etnik təmizləmə və deportasiyaya məruz qalmışdır [5].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir» kitabında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətkar əməllərindən söz açaraq demişdir: «XX əsri götürsək, əsrin əvvəlindən sonuna qədər erməni millətçiləri, erməni quldurları, cinayətkarları tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı edilən cinayətlər misilsizdir... Hücumlar olub, təcavüzlər olub, qırğınlar olubdur - əsrin əvvəlində də, 1918-1920-ci illərdə də. Sonra, 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılması və bizim itkilərimiz, soydaşlarımızın həlak edilməsi, Qarabağ ətrafında mühərribənin başlandığı zamandan indiyə qədər bizim verdiyimiz qurbanlar, şəhidlər hamısı ermənilərin, Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmən mövqeyinin davam etdiyini sübut edir, göstərir. Bunların nəticəsində ərazimizin təxminən 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunubdur və ümumən bir milyondan artıq soydaşımız, vətəndaşımız yerindən, yurdundan olub, qaçqın vəziyyətində yaşayır» [20, 357-358].

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və onun işğal olunmuş ərazilərinin qeyri-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, təcavüzkar Ermənistan «dövləti» bu gün də işğalçılıq siyasətini davam etdirir [6].

Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində Azərbaycan xalqının qədim tarixi yaddaşı olan maddi-mədəniyyət abidələri planlı və sistemli şəkildə məhv edilərək məqsədyönlü vandalizm aktı həyata keçirilir, mədəni sərvətləri talanır, Azərbaycan-türk mənşəli yer adları dəyişdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in VII sammitindəki çıxışında demişdir: «Ermənistan şəhər və kəndlərimizi, evlərimizi və müqəddəs yerlərimizi, ulu babalarımızın məzarlarını və məscidlərimizi dağıtmışdır. Onlar hərbi cinayətlər və Xocalıda soyqırımı törətmişlər və orada yüzlərlə mülki şəxs yalnız azərbaycanlı olduğuna görə Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən məhv edilmişdir» [7].

XX əsrdə dəfələrlə erməni vandalizminə məruz qalmış Azərbaycan xalqı bu günə qədər onun acı nəticələrini yaşasa da, bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən düzgün qiymətini almamış, günahkarlar cəzalandırılmamışdır. Cəzasız qalan erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi və mənəvi sərvətləri məhv etməklə, şəhərləri, kəndləri, qəsəbələrini xarabazara çevirməklə, tarixi abidələri dağıtmaqla bəşəri cinayətlər törətmişlər. Özgə torpaqlarına yiyələnərkən, onların maddi və mənəvi sərvətlərini, abidələrini saxtalaşdırıb özününküləşdirməklə özlərini dünya ictimaiyyətinə “qədim xalq” kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər əslində insanlıq mədəniyyətinə qarşı cinayət törətmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarından birində demişdir: «Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu

bizə diktə edir ki, bu sahəyə daha da böyük diqqət göstərək. Çünki bu bölgənin tarixi ermənilər tərəfindən daim saxtalaşdırılır, daim təhrif olunur» [8].

Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən ermənilərin planlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdikləri bu cür cinayət hərəkətlərinin - soyqırımını və vandalizm aktlarının məqsədini, Azərbaycan xalqına, onun yaratdığı qədim və zəngin mədəniyyət irsinə qarşı təcavüzünün mahiyyətini açmağa böyük ehtiyac, törədilən cinayətlərin tarixi və siyasi cəhətdən araşdırılmasının zəruriliyi, tədqiq olunan mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Ölkədə gedən siyasi çəkişmə, hərəc-mərclik, ordudakı özbaşınalıq, müdafiə işinin lazımı səviyyədə qurulmaması və sair nəticəsində qısa müddət ərzində Azərbaycanın alınmaz qalası sayılan Şuşa şəhəri və bütöv Dağlıq Qarabağ erməni işğalçılarının nəzarəti altına keçdi. 1993-cü ilin sonuna yaxın isə ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan rayonları erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu [9].

Ümumiyyətlə, 1991-1994-cü illər ərzində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilər öz təbii ehtiyatlarına, iqlim-torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti olan bölgə sayılır. İşğal olunmuş bu ərazidə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri Respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənayesi sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi. Göstərilən sahələrin bu regionda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammalı və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi.

Ermənistan silahlı birləşmələri, daşnak terrorçuları tərəfindən terrora, faciəyə məruz qalan ərazilərimizdən biri də Ağcabədi rayonu olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 22 fevral 1988-ci ildən 01 noyabr 1993-cü ilədək erməni-daşnak faşistləri Qarabağda 10 şəhəri və 890 yaşayış məntəqəsini (ümumilikdə 900 məntəqəni) dağıdır, 735 mindən çox dinc əhalini yurd-yuvasından didərgin salırlar. Nəticədə 30 min Azərbaycan türkü qətlə yetirilir, 50 min nəfər şikəst edilir, 100 mindən çoxu yaralanır, 4959 nəfər girov götürülür. Qəsbkarlar, yerli əhalinin 100 milyard ABŞ dolları dəyərində daşınan və daşınmaz əmlakını talan və qarət edir, mənimsəyirlər [10]. Bütün bunlarla yanaşı işğal prosesində 6.000-ə yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, 4366 sosial-mədəni obyekt, o cümlədən 690 orta məktəb, 490 səhiyyə obyektini, 982 kitabxana, 22 muzey, 6 dövlət teatrı və başqa obyektlər qarət olunur, yandırılır və ya dağıdılır. 100 mindən çox maddi-mədəniyyət nümunəsi, memarlıq və tarixi, arxeoloji abidə qəsbkarların əlinə keçir. Bu gün 5 dövlət qoruğu, 261 min hektar qiymətli meşə sahəsi, zəngin ehtiyatlara malik 3 qızıl mədəni, yüzlərlə faydalı qazıntı yataqları, minlərlə mineral su mənbələri erməni-daşnak faşistləri tərəfindən amansızcasına istismar edilir. Qiymətli ağac növləri olan yüzlərlə hektar meşə zolaqları vəhşicəsinə doğranaraq xarici şirkətlərə satılır [11].

Respublikanın mərkəzi hissəsində yerləşən Ağcabədi rayonunun hərbi əməliyyatlar nəticəsində 4 yaşayış məntəqəsi zərər çəkmişdir. Rayona dəymiş

ümumi zərər 18 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində 446 kv.km ərazidə dağıntılar qeydə alınmışdır. Bilavasitə Qiyamədinli, Hindarx, Avşar və Kəbirli kəndləri dağıntılara məruz qalmışdır. Təcavüz nəticəsində rayon ərazisində 1000 şagirdlik 3 orta məktəb (Qiyamədinli, Hindarx, Kəbirli kəndlərində) zədələnmişdir ki, dəymiş zərərin ümumi miqdarı 407 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Rayonda tibb obyektlərindən 50 çarpayılıq Avşar kənd xəstəxanası və Qiyamədinli kəndində feldşer-mamaçılıq məntəqəsi zədələnmişdir. Dəyən zərərin ümumi məbləği 48,4 min ABŞ dolları miqdarında olmuşdur [12].

Rayonun elektrik təchizatı təcavüzə qədər 0,4-110 kv elektrik şəbəkələri ilə həyata keçirilirdi. Müharibə nəticəsində rayonun qərb hissəsində xeyli miqdarda 0,4-35 kv gərginlikdə paylayıcı elektrik şəbəkələri, o cümlədən 4 ədəd transformator yarımtansiyaları zədələnmişdir. Sektora dəyən zərər 280 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində, həmçinin 980 ha kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılmasına imkan verən 41 subartezian quyusu dağıdılmışdır. İrriqasiya sisteminə dəyən zərər 800 min ABŞ dolları təşkil etmişdir [13].

Ermənistan Silahlı Birləşmələrinin təcavüzü nəticəsində Ağcabədi rayonundan 472 kvadrat kilometr ərazi (ümumi ərazinin 27 faizi) dağıntıya məruz qalmışdır. Bundan 26 kvadrat kilometrlik infrastrukturda güclü (tamamilə) dağıntı qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin (1993-2003) həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində rayona dəymiş zərər qısa bir müddətdə aradan qaldırılmışdır [14].

1988-ci ildən başlayan erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə minlərlə ağcabədili döyüşmüş, şəhid olmuş, yaralanmış, itkin düşmüşdür. Ağcabədi rayonunun əhalisi Qarabağ müharibəsində çoxlu sayda şəhid vermişdir. Ağcabədi rayonunun 180 nəfərdən çox şəhid və itkini, 3 Milli Qəhrəmanı, 53 girovu, 258 nəfər müxtəlif dərəcəli əlili var [15]. Qeyd edək ki, 4 nəfər girov düşmüş ağcabədilinin talelərindən bu gün də, məlumat yoxdur.

Ağcabədi rayonunda dünyaya göz açmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğurunda mərdliklə döyüşmüş və şəhid olmuş 3 nəfər [Abdullayev Namiq Vahid oğlu, Hüseynov Sadiq Dayandur oğlu, İsmayılov Etibar Bəylər oğlu] Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşlər. Onların keçdiyi şanlı döyüş yolunu izləmək yerinə düşərdi:

Abdullayev Namiq Vahid oğlu 1974-cü ildə Ağcabədi rayonunun Avşar kəndində anadan olub. O, 1991-ci ildə Avşar kənd orta məktəbini bitirib. 1992-ci ilin dekabrında atasının xidmət etdiyi taburun tərkibində N.Abdullayev Qarabağ uğurunda gedən döyüşlərə atıldı. Azərbaycanın mərd oğlu döyüşlərdə nəyə qadir olduğunu sübut etdi. Namiq 9 fevral 1993-cü il tarixdə Xocavənd rayonu ərazisindəki Nərgiztəpə deyilən mövqedə gedən qanlı döyüşlərdə fərqləndi. Namiq 10-a qədər erməni quldurunu zərərsizləşdirib, son anda tank əleyhinə olan qumbarasını sinəsinə sıxaraq özünü ağır hərbi maşının altına atıb tankı partladaraq onun bütün heyət üzvlərini məhv etdi, özü isə əbədiyyətə

qovuşdu... 1994-cü ildə Respublika Prezidentinin fərmanı ilə Namiq Vahid oğlu Abdullayevə ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir [16].

Hüseynov Sadıq Dayandur oğlu 1961-ci ildə Ağcabədi rayonunun Xocavənd kəndində anadan olub. O, 1978-ci ildə orta məktəbi bitirib, Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun “İbtidai Metodika” fakültəsinin qiyabi şöbəsinə daxil olur. Sadıq ordu sıralarında hərbi xidmətini başa vurduqdan sonra kəndə qayıdıb doğma məktəbdə əvvəl pioner baş dəstə rəhbəri, sonra isə müəllim işləmişdir. O, 1990-cı ildə Şuşa rayon Daxili İşlər Şöbəsinə sahə müvəkkili vəzifəsində çalışmışdır. Erməni qəsbkarları Şuşanı ağır silahlardan atəşə tutanda Sadıq da digər igid yoldaşları ilə birlikdə düşməne qarşı mübarizənin ən qaynar yerlərində idi. 1992-ci ilin aprelində Şuşa ermənilər tərəfindən atəşə tutulan zaman Sadıq Hüseynov yaralı yoldaşlarını xilas edərkən qəhrəmancasına həlak olmuşdur... Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Sadıq Dayandur oğlu Hüseynov ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür [17].

Etibar Bəylər oğlu İsmayılov 1964-cü ildə Ağcabədi rayonunun Hindarx kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra kənddəki su artezian istismarı idarəsində çilingər işləmişdir. Qarabağda gərginlik yarananda o, Ağdam Özünümüdafiə Taborunun tərkibinə daxil olaraq Naxçıvanik, Şelli kəndlərinin müdafiəsində iştirak etmişdir. O, cəsarəti, hünəri ilə döyüşlərdə fərqlənmişdir. Ağcabədililərin yaratdıqları Özünümüdafiə Taboru döyüşçüləri arasında hindarxlılar içərisində döyüşlərdə igidliyi ilə seçilənlərdən biri də Etibar İsmayılov idi. O, Xocavənd rayonunun Kuropatkin Muğanlı, Əmirallar kəndləri və Nərgiztəpə ərazisində döyüşlərdə bir kəşfiyyatçı kimi əsl igidlik nümunəsi göstərmişdir. 1994-cü il yanvar ayının 4-də Etibarın dəstəsi Xocavənd rayonun Çeyilli yüksəkliyi və Qarakənd istiqamətində düşmən arxasına keçməklə mühüm əməliyyatı yerinə yetirdilər. Üzbəüz döyüş zamanı çoxlu erməni quldurunu məhv etmiş və böyük şücaət göstərmiş E.İsmayılov ağır yaralananda əlindəki qumbaranı sinəsinə sıxaraq özünü düşmən tankının altına atmış, tankı partladaraq yoldaşlarını xilas etmiş, özü isə ədəbiyyata qovuşmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 5 yanvar 1994-cü il tarixli fərmanı ilə Etibar Bəylər oğlu İsmayılova ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir [18].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı bu ədalətsiz müharibə hələ də davam etməkdədir. Müharibə təbii hadisə deyil ki, kimsə onun nə vaxt olacağını duya bilər. Müharibəyə hazırlıq, çoxlu vaxt tələb edir və bir neçə müddətə həyata keçirilir. Bədxah “qonşularımız” olan ermənilər bu müharibəyə neçə illərdir ki, hazırlaşmışlar. Bu müharibədə doğma torpaqlarımızın hər qarışını azğın erməni işğalçılarından qoruyub şəhidlik zirvəsinə yüksələn neçə-neçə oğullarımız oldu. Bu gün də belə oğullar var, sabah da olacaq. Aprel döyüşləri bir daha deyilənləri sübut etdi.

Bu gün Qarabağı geri qaytarmaq Azərbaycanın varlığını, onun ərazi

bütövlüyünü, torpaqlarımızın toxunulmazlığını bərpa etmək, Azərbaycan dövlətçiliyinə əbədiyyət qazandırmaq, Azərbaycanda separatizmin kökünü kəsmək haqqımızı kimsə əlimizdən ala bilməz. «Qarabağsız Azərbaycan yoxdur!» deyən Prezidentimiz haqq yolundadırlar və sarsılmaz, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyindədirlər. Qarabağ uğrunda ədalətli mübarizəmiz öz həllini tapmayınca mənəvi yaralarımızın sağalacağından, fiziki şikəstliyimizin aradan qalxacağından danışmaq olmaz. Nə qədər erməni-daşnak faşizmi var, onun ideyalarını yaşadanlar mövcuddur, nə dinclik, nə sülh bizə qismət olmayacaq və varlığımız təhlükə altında olacaq, zaman-zaman torpaqlarımız erməni-daşnak faşizminin təcavüzünə məruz qalacaqdır. Biz, tezliklə haqqın-ədalətin zəfər çalacağına Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunacağına inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA, f.1, s.84, i. 170, v.3.
2. AMEA TİEA, f.1, s. 19, i.8953, v.100.
3. ARMMA, f. 2941, s.1, i.233, v.475.
4. ARMMA, f. 2941, s.1, i.263, v.153.
5. ARMMA, f. 2941, s.1, i.254, v.10.
6. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.105.
7. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.108, 109.
8. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.111.
9. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.115.
10. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.117-118.
11. ARMMA, f. 2941, s.1, i.264, v.37.
12. ARMMA, f. 2941, s.1, i.264, v.31, 33, 36; i.268, v.12-14.
13. ARMMA, f. 2941, s.1, i.269, v.30.
14. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.119.
15. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.157.
16. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.129.
17. ARMMA, f. 2941, s.1, i.274, v.52.
18. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8953, v.113.
19. AMEA TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.23.
20. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnaşr, 1998.

АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ТЕРРИТОРИИ АГДЖАБЕДИНСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Н.Р.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

С начала «Нагорно-Гарабахского конфликта» (1988 г.) Агджабединский район подвергался интенсивным обстрелам и нападениям вооруженных сил Республики Армения, армянских сепаратистов вышеупомянутого региона, 180 агджабединцев стали жертвами этих обстрелов и нападений.

Природные богатства, ресурсы, полезные ископаемые, благоприятное географическое положение всегда привлекали внимание недоброжелателей Азербайджанского народа также к Агджабеди. Армянские оккупанты, сепаратисты, начавшие необъявленную войну против Азербайджанской Республики, их покровители из различных стран

мира, забыли, что азербайджанский народ, жители Агджабединского района верны многовековым традициям патриотизма.

Ключевая слова: Азербайджан, Агджабеди, Карабах, конфликт, агрессивный политика, армянский терроризм, геноцид, оккупация, массовая резня, Армения, вандализм

ARMENIAN VANDALISM ON THE TERRITORY OF THE AQDJABEDI REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

N.R.MAMMADOV

SUMMARY

Since the beginning of “Daghlig Garabagh conflict (Nagorno-Karabakh)” (1988) the Aqdjabedi district has been subjected to intense firing, shelling and attacks by the armed forces of the Republic of Armenia, the Armenian separatists of the afore-mentioned region, 180 Aqdjabedina became victims of the firing and attacks.

The natural wealth, resources, minerals, favorable geographic location has always attracted the attention of enemies of the people of Azerbaijan to Aqdjabedi. Armenian occupants, separatists, who started undeclared war against Azerbaijan Republic, their patrons from around the world have forgotten that the Azerbaijani people, the residents of Aqdjabedi district are true to centuries-old traditions of patriotism.

Keywords: Azerbaijan, Aqdjabedi, Karabakh, conflict, aggressive policy, armenian terrorism, genocid, occupation, The massacres kommitted, Armenia, vandalizm

UOT 94 (479.24)

**V.BAKUNİNANIN “1796-CI İL PERSİYA YÜRÜŞÜ” ADLI ƏSƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN TARİXİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏKSİ**

Z.R.İSLAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
zehra.islamova.80@mail.ru

Məqalədə XVIII əsrin son onilliyinə dair Azərbaycan tarixinin bəzi problemləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat Varvara İvanovna Bakuninanın (1773-1840) yol gündəliyi əsasında aparılmışdır. Onun əsəri "1796-cı ildə Persiyaya yürüş" adlanır. V.Bakunina öz gündəliyini rus qoşunlarının 1796-cı ildə Xəzər dənizi ətrafına yürüşü zamanı yazmışdır. Bu yürüşdə iştirak edən həyat yoldaşı Mixayil Mixayloviç Bakunini müşayiəti zamanı bütün gördüklərini və eşitdiklərini yazmışdır. Müəllifin verdiyi məlumat bizim tarixçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərdən yeni faktlar və nəticələr ilk dəfə bu məqalədə dərc edilir. Araşdırma zamanı əldə edilən yeni məlumatların tarixşünaslığımıza daxil edilməsi vacibdir. Bildiyimiz kimi, XVIII əsrin son on ilinin dərin və obyektiv tədqiqatı böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: XVIII əsr, Quba xanlığı, Rusiya, Şeyxəli xan, Zubov, Bakunina, mənbə, ilkin qaynaq

Azərbaycanın mürəkkəb dövrlərindən hesab edilən XVIII əsrin son onilliyinin ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardı. XVIII əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında bir neçə il ərzində Azərbaycanın bir tərəfdən Qacarlar dövləti, digər tərəfdən Rusiya imperiyasının yürüşlərinə məruz qalmışdır. Azərbaycanın Ağa Məhəmməd xan Qacar və V.Zubovun yürüşünə məruz qalması dövrü mürəkkəbləşdirən amillərdəndir. Rusiya tərəfdən yürüşə məruz qalan ilk ərazi olan Dərbənd və Quba xanlığının üzləşdiyi siyasi hadisələr və gənc Şeyxəli xanın atdığı diplomatik addımlar, eləcə də xanın siyasi fəaliyyəti araşdırdığımız əsas məsələlərdir. Bu dövrə dair bir sıra mübahisəli məsələləri araşdırmaq qarşımıza qoyduğumuz vəzifələrdir. Bu məqsədlə dövrün öyrənilməsi üçün Rusiyanın 1796-cı il Xəzər ətrafı yürüşündə iştirak edən V.Bakuninanın qeydlərindən ibarət xatirə yazısına müraciət edilmişdir. Bu əsərdən XVIII əsrin son rübünün tədqiqi, eyni zamanda V.Zubovun yürüşü ilə əlaqədar araşdırmalar zamanı bir sıra tarixçilər tərəfindən istifadə edilsə də, tam olaraq müəllifin qeydlərinin öyrənilərək tədqiqata cəlb edilməsi, əldə olunan yeni faktlar ilk dəfə bu məqalə ilə işıq üzü görür. Araşdırma zamanı əldə olunan yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti

vardır, belə ki, XVIII əsrin son onilliyində Rusiyanın və Qacarların qəsbkar yürüşü ilə əlaqədar tariximizin dərinədən və obyektiv surətdə araşdırılmasının elmi aktuallığı vardır.

Varvara İvanovna Bakunina (Qolenişeva-Kutuzova) (1773-1840) 1796-cı ildə rus qoşunlarının Xəzər ətrafına yürüşü zamanı öz həyat yoldaşı Mixayil Mixayloviç Bakunini müşayiət etmişdir. Bakunin M.M. (1764-1837) Rusiya ordusunun general-mayoru Mogilevsk və Peterburq qubernatoru olmuşdur. Varvara Bakunina yolboyu bütün gördüklərini və eşitdiklərini “1796-cı ildə Persiyaya yürüş” adı ilə öz bacısına fransız dilində xatirə-gündəlik şəklində yazmışdı. Bu qeydlər məqalə olaraq 1887-ci ildə “Russkaya starina” qəzetində rus dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur ki, araşdırma zamanı orijinal olaraq məhz həmin nəşrdən istifadə edilmişdir [5]. Bu əsərin Dərbəndin alınması, Şeyxəli xanın əsir edilməsi, onun qaçışı və s. ilə əlaqədar bəzi hissələri 1961-ci ildə “Səyyahlar Azərbaycan haqqında” adlı topluda çap edilmişdir. Tədqiqat zamanı E.Şahmaliyevin redaktorluğu ilə çap edilmiş bu nəşrdən də istifadə edilmişdir [9]. V.İ.Bakuninanın siyasətdən uzaq olması, hadisələrə bitərəf yanaşması onun memuar xarakterli yol qeydlərinin çəkisini daha da artırır, belə ki, müəllif hər görüb eşitdiyini olduğu kimi şəxsi dəftərinə yazmışdı. Gündəlikdə qeydlər günbəgün edilmiş, heç bir siyasi maraq göstərməyən müəllif müşahidələrinin hamısını olduğu kimi dəftərinə yazmışdır.

Memuar xarakterli yol gündəliyinin “1796-cı ildə Persiyaya yürüş” kimi adlandırılması bir sıra mübahisələrin yaranmasına əsas olmuşdur. Belə ki, Rusiya ordusunun Qafqazı ələ keçirmək məqsədilə həyata keçirdiyi yürüşün Azərbaycana yox, Persiyaya deyilməsi dövrün digər əsərlərində də izlənilir. Qeyd edək ki, tarixi ədəbiyyatlarda, xüsusilə son orta əsrlərə dair əsərlərdə Azərbaycanı idarə edən türk sülalələri və onların yaratdıqları dövlətlər bəzən “İran” kimi adlandırılmışdır. Dövrün ilkin mənbələrində, eləcə də tədqiq etdiyimiz V.Bakuninanın əsərində Səfəvilər dövrü və ərazisi, o cümlədən Azərbaycan “Persiya” kimi adlandırılmışdır. Bildiyimiz kimi, “Persiya”, “fars” kimi anlayışlar e.ə. II minilliyin sonu - e.ə. I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına köç etmiş ari tayfalarının adı ilə bağlı tarix səhnəsində ortaya çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ilkin dövrdə “Persiya” deyilən bölgə Parsumaş (Par-sua - indiki Fars) ərazisini əhatə etmiş, sonralar bu anlayış bütün Əhəməni imperatorluğunu əhatə edən torpaqların ümumiləşdirilmiş adına çevrilmişdi. Çünki Əhəmənilər sülaləsi əslən Parsumaşdan idilər. Yunan tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində göstərilən bu ad sonrakı dövrdə yaşamış Roma müəllifləri tərəfindən qorunaraq hifz edilmiş, köhnə qitədən şərqdə yerləşən torpaqlar, bu ərazilərdəki dövlətlər Persiya kimi qeyd olunmuşdur. Antik ədəbiyyatlarda qeyd olunan “Persiya” anlayışı rus dilindən Azərbaycan dilinə İran kimi tərcümə edilmişdir, sovet dövründə bu ifadə Azərbaycan tarix ədəbiyyatlarında mahiyyətinə varılmadan İran kimi geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Əslində isə, ilkin dövrdə Persiya İran yaylasının bir əyalətindən ibarət olmuşdur [3, 51-52]. Mənbələrdə baş vermiş bu yanlışlıq müasir dövrdə də bəzən tarixi türk

torpağı olan Azərbaycanın İran kimi adlanmasına səbəb olmuşdu. Bu məsələdə rus və qeyri-azərbaycanlı tarixçilərin də məqsədyönlü fəaliyyəti qeyd edilə bilər.

V.Bakuninin verdiyi məlumatlar tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk olaraq ondan başlayaq ki, müəllif rus ordu generalları haqqında məlumat verir, onların müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı mənfi cəhətlərini qeyd edir. Qeydlərə əsasən müəyyən edirik ki, rus ordusu qraf Zubovun təyinatına çox sevinmiş və qrafın gəlişini təntənə ilə qarşılamışlar. Lakin ardınca V.Bakunina qrafın özünü təmkinli aparmasını, lakin bunun süni olduğunu, sanki öz üstünlüyünü təbələrinə göstərməyə çalışan adam təsiri bağışladığını söyləmişdir. “Onun yaxşı xüsusiyyətləri də var, lakin görünür, o, dürüst tərbiyə almamış, bununla belə o, öz təhsilindəki boşluqları doldurmağa və çatışmazlıqları düzəltməyə çalışmış; uğurları onu əhatə edən yaltaqlar tərəfindən şişirdilir, lakin o hesab edir ki, bunlar onun şəxsi üstünlükləri hesabındadır və o, yüksək rütbələrə layiqdir. Əslində qraf zəif xarakterli olub, uşaq kimi öz nüfuzunu itirməkdən çox qorxur [5, 344-345]. Digər generallardan “Den...” kimi işarə edilən şəxsi müəllif özü olan alayın uzun müddət rəhbəri olmasını göstərmiş, onun “çox yaxşı, ağıllı, məntiqli, düşüncəli, yüksək dərəcədə dürüst, camaat içində xoş və maraqlı hekayəçi olsa da, eyni zamanda qraf ilə münasibətdə qorxaq və çəkingəndir, xırda bir məsələlərdə ona qarşı çıxma bilmir” [5, 344-345]. Müəllif rus ordu generallarının qrafdan çox qorxduqlarını, onun heç bir sözünün qarşısına çıxmadıqlarını bildirir. “Den” işarəsi ilə verilən şəxs çox güman ki, Rusiya ordu general-leytenantı, Don kazaklarından olan Adrian Karpoviç Denisov (1763-1841) nəzərdə tutulmuşdur. O, Suvorovun yaxın tərəfdarı olmuş, 1789-cu ildə Osmanlı ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, 1792-ci ildə Polşa hərbi bölüşdürülməsində aktiv iştirak etmiş, 1796-cı ildə könüllü olaraq Qafqaza getdərək V.Zubovun ordusuna qoşulmuşdu [10, 37-38]. V.Bakuninin məlumat verdiyi digər bir general Platov haqqında müəllif yazır ki, “Platov kazaktır, lakin generalın mənşəyi, ancaq onun sadəliyində və təhsilinin kafiliyində göstərir, ancaq bu çox da gözə çarpmır, belə ki, iddialı olmayıb, çox xeyirxahdır; mülayimliyi, vicdan və dürüstlüyü ilə ətrafdakıların sevgisini qazanmışdır; bu qədər fədakar insan görməmişəm”. Matvey İvanoviç Platov (1753-1818) Don kazak ordusunun generalı olmuş, 1768-1774-cü il türklərə, daha sonra Krım türklərinə qarşı vuruşmuş, general-mayor olaraq Qafqaz yürüşündə iştirak etmiş, “Rəşadət göstərdiyinə görə” almazla bəzədilmiş xəncər ilə təltif edilmişdir [11, 328]. Müəllifin rus ordu generalları haqqında verdiyi məlumatlar əsasında Azərbaycana yürüş edən şəxslərin işğalçı bir insan olduğunu, onların şəxsiyyətini müəyyən etmək olur. Bununla Azərbaycana yürüş edən rus ordu hərbiçilərinin şəxsiyyəti işğal zamanı ləyaqət, vicdan kimi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. Onların təhsilsizliyi əlbəttə ki, həmin kəslərin fəaliyyətinə mənfi təsir etməyə bilməzdi. Rus ordu nümayəndələrinin kobud rəftarı müəllifi təəccüb içində qoymuşdu. Əlbəttə, müəllifin qeyri-hərbiçi olması, Peterburqda sosial həyat sürməsi, siyasətdən

uzaqlığı müəyyən hadisələrə verilən qiymətin subyektivliyinə səbəb olur.

V.Bakuninanın əsəri əsasında aydınlıq gətirdiyimiz və tarixşünaslığımızda yenilik olub, maraq doğuran məsələlərdən biri Rusiya ilə olan diplomatik münasibətlərə dairdir. Azərbaycanın tarix ədəbiyyatında Quba xanlığının Rusiya ilə diplomatik münasibətlərini əsas etibarilə Fətəli xanın adı ilə bağlayır, Şeyxəli xanın dövründə (1791-1806) olan siyasi əlaqələrin üzərindən sükutla keçilir, gənc xanın adı ilə ancaq Quba və Dərbəndin işğalını əlaqələndirirlər. V.Bakuninanın verdiyi məlumat əsasən, “hələ 1795-ci ilin payızında Dərbənd xanı Şeyxəli xan onu qarət və dağıdıcı yürüşlə təhdid edən Ağa Məhəmməd xana qarşı mübarizədə hərbi kömək məqsədilə imperatritsaya müraciət etmişdi. Qudoviç dekabr ayında oraya ordu göndərmək haqqında tapşırıq alır; cüzi qoşun hissəsilə ilə oraya gedən ruslar qışın sərt soyuğundan çox əziyyət çəkmişlər, üstəlik Şeyxəli xan hörmətsizlik edərək şəhərin qala qapılarını onların üzünə bağlamağı əmr etmişdir” [5, 347]. Maraqlıdır ki, müəllif bunun izahını da verir: “Şeyxəli xan rusların az qüvvəsini görüb, Ağa Məhəmməd qarşı kifayət olmadığını anlayaraq daha da xanı qəzəbləndirmək üçün rusları şəhərə buraxmamışdı” [5, 350]. Rusiya tarixşünaslığında bu məsələ belə izah edilir ki, Şeyxəli xan “farsların (Ağa Məhəmməd xan Qacarın ordusunun – Z.İ.) Dərbəndə qədər bütün ərazilərini dağıtmasından ehtiyat etmiş və rus ordusunun hərbi kömək olaraq kifayət qədər olmaması gənc xanın Rusiya ilə diplomatik münasibətlərinin sonucu kimi əks olunmuşdur [7, 219]. Dövrün dərin tədqiqatçısı olan, böyük tarixçimiz G.Məmmədova V.Zubovun yürüşü ilə əlaqədar yazdığı əsərində göstirir ki, “Xan, əhalini və şəhəri daha çox təhlükə və dağıntıya məruz qoymamaq” məqsədilə təslim olur [8, 22]. Qubanın sonuncu hökmdarı Şeyxəli xan əslində ciddi müqavimətə hazırlaşdı. Dövrə bağlı digər bir mənbə müəllifi olan A.Araratski bunu təsdiq edir: “xan nəinki, şəhəri təslim etməyə razı olmadı, hətta onun müdafiəsini daha da gücləndirdi... şəhərin ətrafı bürclərlə möhkəmləndirildi” [6, 125]. Lakin müəyyən məsələlər vardır ki, onlar xanın müstəqilliyini qorumaq istiqamətində özünün müsbət həllini tapmadı. Mühasirə zamanı V.Bakuninanın verdiyi məlumat əsasən digər Dağıstan hakimləri olan usmi və kadı Tarkudan gələn qraf Zubovun yanına elçilik göndərirlər, Rusiyaya tabeliklərini bildirərək öz ərazilərində rus ordularının yerləşdirilməsinə razılıq verirlər, bununla da Dərbəndin hər tərəfdən mühasirəsi təmin edilmiş olur [5, 350]. V.Bakuninanın verdiyi bu məlumat digər mənbələrdə izlənilmir. Azərbaycan tarixşünaslığında Şeyxəli xanın şimal qonşuları tərəfindən xəyanətə uğradıldığı əks olunmayıb, sadəcə Bakı istisna olmaqla digər Azərbaycan xanlıqları tərəfindən biganəlik ilə üzləşdiyi göstərilir. Onu nəzərə alaraq ki, 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Bakı xanlığı öz müstəqilliyini əldə etmiş, Qubadan siyasi asılılığına son qoyulmuşdur. Bununla belə Bakı xanlığı 1796-cı ildə Quba xanlığına hərbi dəstə göndərməklə onunla həmrəyliyinə göstərmiş, birlik olaraq köməyə gəlmişdir. Həmin dövrdə digər Azərbaycan xanları – şəkili Səlim xan, şamaxılı Mustafa xan və qarabağlı İbrahimxəlil xanın V.Zubova qarşı təşkil etdikləri

sui-qəsd cəhdi baş tutmadı [1, 175]. Lakin adı çəkilən bu xanlar birləşə bilməmişlər. Onlar birlik olaraq Qubaya köməyə gəlmiş olsa idilər, daha çox fayda vermiş olardılar, nəinki tək-tək mübarizə aparmaqla heç nəyə nail ola bilmirlər.

Quba xanlığının qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Dağıstanın kiçik dövlət qurumları ilə münasibətlərinin araşdırılması Azərbaycan tarixşünaslığında hələ də boşluqların olmasını göstərir və daha dərin tədqiqata ehtiyac olduğunu görürük. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, nə Azərbaycan xanlıqları, nə də Dağıstan hakimləri əsl təhlükəni görmür, Rusiya kimi daha çox müstəmləkə torpaqları əldə etmək istəyən iri imperialistə qarşı birləşmək əvəzinə əksinə hərəkət edirlər. Xəyanətdən danışarkən biz, daxili qarşıdurmaları da unutmayaq. “Rus qoşunlarının yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq Dərbənddə böyük iğtişaş baş verdi. Şəhərdə bir-birinin əksinə iki cəbhə yarandı: rus qoşunlarının gəlməsini alqışlayanlar və bunu istəməyənlər [2, 395]. Birinci cəbhəyə Şeyxəli xanın böyük bacısı Pəricə xanım başçılıq edirdi. V.Bakuninin verdiyi məlumata əsasən, “həmişə rusların tərəfində olmuş Pəricə xanım Savelyevin şəhərə yaxınlaşdığı vaxt əlindən gələni etmişdir ki, xan qapıları açsın və rusları qəbul etsin; mühasirə zamanı da o, (Pəricə xanım - Z.İ.) qrafın düşərgəsinə bir neçə dəfə öz adamlarını göndərmiş, sədaqətini bildirmiş və generala bir neçə çox vacib məsləhətlər vermişdir” [5, 357]. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, 3 iyun 1796-cı ildə İmperatritsa II Yekaterina general V.A.Zubova məktub göndərmişdir: “Dərbəndin hakimi Pəricə xanıma mən hədiyyə olaraq, qələm, sırğa və üzük göndərirəm. Deyirlər ki, o, ağıllı və yaxşı qızıdır. Mənə elə gəlir ki, onun davranışında bir mərdlik vardır ki, bu da mənim xoşuma gəlir” [4, 49]. Gördüyümüz kimi, Dərbəndin ruslar tərəfindən alınmasında, Quba xanlığının öz müstəqilliyinin və azadlığının itirilməsində daxili siyasi çəkişmələr və Şeyxəli xanın yaxın ətrafının xəyanəti də az rol oynamamışdır. Hesab edirik ki, Dərbəndin alınmasından sonra Pəricə xanımın şəhərə hakim təyin edilməsi və hətta, İmperatritsa II Yekaterina tərəfindən mükafatlandırılması müstəqilliyə olan xəyanətin sübutu kimi göstərilə bilər. Lakin bu, o demək deyil ki, Şeyxəli xanın ətrafında olan şəxslərin hamısı xəyanətkar olmuşlar. Araşdırdığımız mənbəyə əsasən Varvara xanım Şeyxəli xanın nüfuzuna və ona olan sədaqətə heyranlığını gizlətmir: Dərbənd alındıqdan sonra “Şeyxəli xan bütün heyət ilə birlikdə təslimiyyətə işarə olaraq boynunda qılınc qrafın hüzuruna gətirilir. Dərbəndin ən nüfuzlu və varlı əyanı olan Qadir bəy həm də xanın baş məsləhətçisi idi; o, qrafa müraciət edərək nitq ilə çıxış edir, əgər qraf kimisə cəzalandırmaq istəyirsə, xanı cavanlığına bağışlayıb, bütün qəzəbini ona və xanın digər məsləhətçilərinə yönəltməyi xahiş edir. Necə bir sədaqətlik və fədakarlıq!” [5, 356]. Əlbəttə ki, xan öz bacısı Pəricə xanım tərəfindən xəyanətə uğrasa da, amma onun ətrafında olan şəxslərin sədaqətini də izləmiş olur. Eyni zamanda, xanlığın nüfuzlu əyanlarından ibarət məsləhətçilərin ibarət məşvərətçi divanın olduğunu bir daha görürük.

Tarix ədəbiyyatımızda Dərbəndin təslimiyyət səbəbi bir qədər fərqli göstərilir: “rus ordusunun toplarından atılan atəşlə qala divarlarının zədələn-

məsi Şeyxəli xanı təslim olmağa vadar etdi. Tarixi mənbələrə görə şəhərdəki ermənilərin satqınlığı da bu işdə az rol oynamamışdı” [2, 395]. Dərbəndin qala divarlarının top atəşilə dağıdılaraq ələ keçirilməsi araşdırdığımız mənbədə də öz əksini tapır: “rusların atdığı mərmilər dəqiq olub, iri bir dəlik açır və bundan sonra şəhəri tutmaq mümkün olur” [5, 354]. Erməni satqınlığı faktorunu araşdırarkən tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbədə onun da izlərini görə bilirik. Buna misal olaraq onu göstərək ki, Dərbəndin alınmasından sonra rus qoşunları cənuba doğru hərəkət edirlər, bu zaman təbiət özü tərəfindən işğalçı ordunun qarşısını almağa səy göstərir, lakin satqın ermənilərin köməkliliyi və çayın dayaz yerlərini göstərməkləri qəsbkar ordunun Samurun çətin keçidlərindən asanlıqla keçib irəliləyə bilməsinə yardım edir.

Azərbaycanın torpağı olan Dərbəndin təsviri bir sıra səyyahlar tərəfindən verilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Dərbənd Azərbaycanın şimal qapısı idi və ölkəmizə buyuran hər bir şəxs buradan keçməyə məcbur idi. Bu səbəbdən Azərbaycana gələn səyyahların əksəriyyəti Dərbənddən keçir və öz səyahətnamələrində bu şəhərin təsvirinə yer verirdilər. Məqalədə tədqiq etdiyimiz məsələlərdən biri də Dərbənd şəhəri ilə bağlı müəllifin verdiyi məlumatlardır. Əlbəttə ki, tarixi ədəbiyyatda qədim türk yurdu olan Dərbənd şəhəri və onun ətraf əraziləri haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Müqayisəli təhlillər edilərkən Dərbəndin rus generalının xanımı tərəfindən dəyərləndirilməsi fikrimizcə maraqlı olar. Dərbənd şəhərinin əhəmiyyətini göstərərək müəllif qeyd edir: “yürüşün ən yaxın məqsədi və ələ keçirdiyimiz ilk məntəqə olan Dərbəndə sürətlə yaxınlaşdıq” [5, 347]. Bu məlumat Rusiya ordusunun məqsədli surətdə irəliləməsini, istila üçün gəldiklərini və Dərbəndi ələ keçirməyin Peterburqun əsas prioritetlərdən olmasını göstərir.

Şəx. 1. Dərbənd şəhərinin təsviri, XVIII əsr [12]

Dərbəndə və onun təsvirinə dair səyyahların verdiyi eyni tipli qeydlərdən ibarət olan məlumatları bir daha V.Bakuninin dilindən eşitmək, zənnimizcə, maraqlı olar. Dərbəndə daxil olmamışdan əvvəl ətrafı gəzən Varvara xanım öz gündəliyində qeyd edir: “bu yerlər çox gözəldir, şəhəri daş divarlar əhatə edir, yerlilər bu səddi keçilməz hesab edərək “Dəmir qapılar” adlandırırlar; bura təbiətin özü tərəfindən qorunur və Persiyaya girişdir; dəniz yaxınlığında yüksək sıldırım dağ vardır ki, Dərbənd onun üzərində salınıb, şəhərin digər hissəsi qumlu sahilə yerləşir; şəhərin hər iki tərəfindən başdan-başa qalın daş divar uzanır; bu divarın bir ucu dağlara söykənir, digər ucu isə dəniz dalgaları ilə yuyulur; şəhəri yarı bölərək Dübari adlanan hissəsindən ayıran köndələn üçüncü, eyni hündürlükdə və qalınlıqda olan daha bir divar şəhəri bu tərəfdən əhatələyir” [5, 351]. Şəhərin təsvirinin davamında müəllif yazır: “şəhərin “Narıncala” adlanan ən hündür hissəsində Şeyxəli xanın atası Fətəli xan tərəfindən tikilmiş xan sarayı yerləşir. Özüm orada olmasam da, deyilənlərə görə ora çox gözəldir, geniş otaq və eyvanlar freskalarla bəzədilmişdi” [5, 359]. V.Bakuninin verdiyi bu məlumatlar Azərbaycan memarlığının bənzərsiz nümunələrindən olan Dərbənd Xan sarayının divar freskaları barədədir. Xan və əyan evlərinin divarlarının müxtəlif mövzulu təsvirlərlə bəzədilməsi Azərbaycan Xan saraylarının spesifik xüsusiyyətlərindən olub, XVIII əsr memarlıq məktəblərinin əsas fərqləndirici cəhətidir. V.Bakunina daha bir maraqlı məlumat yazır: “Dərbəndin küçələri dar olsa da, buradakı evlər hündür, divarları isə qalın və yonulmuş daşlardan idi, kiçik pəncərələrinin barmaqlıqları vardı. Baş məçidin qarşısında gözəl, təmiz və geniş dördkünc meydan vardı ki, buradakı evlər düz xətt üzrə yerləşirdilər. Meydanın bir tərəfindəki küçə nisbətən qaldırıldığına görə eyvan təəssüratı bağışlayır, bu küçəyə yonulmuş iki tərəfli pilləkənlə qalxırlar. Pilləkənlərin arasında yonulmuş daşdan tikilmiş hovuzla təmiz və şəffaf bulaq suyu axaraq dolur” [5, 358-359; 9, 442]. Dərbənd şəhərinin daxili gözəlliyi, meydança, hovuz və digər binaların tikintisində o dövr üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi Azərbaycan memarlığının yüksək bacarığının göstəricisidir. Dərbənd şəhərinin daxili quruluşu böyük maraq kəsb edir. Meydançanın mərkəzində hovuzun olması ətraf tikililərin və küçələrin bu meydançaya uyğunlaşdırılması şəhərin memarlıq üslubuna təsir edir, belə ki, bu şəhər sənətkarlarından böyük məharət və zövq tələb edirdi.

Bu gözəl şəhərin - Dərbəndin müdafiəsi və ordu hissələri haqqında məlumat verən V.Bakunina ilk əvvəldə Dərbəndlilərin ruslar haqqında “daha dəqiq məlumatları olduğunu, düşərgədə nələr baş verdiyini daha düzgün bildiklərini” qeyd edir [5, 352]. Müəllif Dərbəndlilərin cəsarətli olduqlarını qeyd edir, pis hava şəraitinə və yağışlı olmasına baxmayaraq bütün gecəni sona qədər qülləni (Dərbəndin yaxınlığında tikilmiş qüllə - Z.İ.) müdafiə etdiklərini, qalaya dırmaşmaq üçün qoyulan nərdivanları itələyərək daş yağdırdıqlarını söyləyir [5, 353]. Bütün bu cürətli müdafiəyə baxmayaraq tək qalan dərbəndlilər heç bir xanlıqdan kömək almadıqlarından qülləni ertəsi gün

günorta itirirlər. Dərbəndin alınması zamanı “ümitsiz müqavimət göstərən inadkar müdafiəçilər könüllü olaraq qüllənin müdafiəsinə gələn seçmə Dərbənd alayı idi ki, onların heç biri əsir düşməyib həlak oldular. Şəhərdən qülləyə köməyə gəlmək üçün xəndək qazılsa da, rusların top atəşi öz həlledici rolunu oynadı və mayın 8-i 1796-cı ildə Dərbəndə giriş olan qüllə ruslar tərəfindən ələ keçirildi. Bundan sonra yenidən top atəşi öz sözünü dedi və Dərbəndin baş mollaşı təslim olmaq razılığı ilə qrafın düşərgəsinə gəldi. Bir neçə saatdan sonra mayın 10-da “Dəmir qapılar”ın açarları qrafa təslim edildi.

V.Bakuninin verdiyi məlumatlar Azərbaycan tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, biz, dəqiq bilirik ki, Dərbənd “könüllü” olaraq təslim olmamış, bir neçə gün ərzində şəhərin müdafiəçiləri son damla qanlarınadək müqavimət göstərmişlər. Azərbaycan xanlarından köməyin gəlməməsi, eyni zamanda şimal tərəfdən Dağıstan qonşuları tərəfindən xəyanətə uğrayaraq, mühasirəyə şərait yaradılması Dərbəndin təslimiyyətinə gətirib çıxaran səbəblərdəndir. Əlbəttə, V.Bakunina Dərbəndin alınması zamanı rus alaylarının rolunu artırmağa çalışmış, onların necə “döyüşkən” olduqlarını, “şərəflə” vuruşduqlarını söyləməyə çalışsa da, sonda Dərbəndin ruslar tərəfindən ələ keçirilməsində məhz ağır artilleriyanın və top atəşinin həlledici rol oynadığını görürük. Hətta, V.Bakunina özü rusların “şücaəti” haqqında qəzetlərdə yazılanların şişirdildiyini və bacısına bu uydurmalara inanmamağı məsləhət görür.

Məqalədə V.Bakuninin əsəri əsasında XVIII əsrin son onilliyinə aid tariximizin müəyyən məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Əlbəttə ki, müəllifin rus ordusu tərkibində gəlməsi, onun özünün rus mənşəyi bu mənbəyə tənqidi yanaşmağı tələb edir. Bəzən məlumat verərkən Peterburqda ictimai həyat sürən bir qadın kimi çıxış etməsi hadisələrə verilən qiymətin subyektivliyini göstərir. Bununla belə mənbədən əldə etdiyimiz yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsinin və strateji mövqeyi ilə seçilən Dərbənd və Quba xanlığının tarixinə dair mənbənin dərinədən araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 412 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. Bayramlı Z. H, Şabiyev B. Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Avropa, 2016, 344 s.
4. Qılman İlkin. Bakı və bakiylilər. Bakı: Nurlar, 2006, 384 s.
5. Бакунина В.И. Персидский поход в 1796 году. Воспоминания Варвары Ивановны Бакуниной // Русская старина, 1887, т. 53, № 2, с. 343-374.
6. Жизнь Артемия Арабатского. Издание подготовил К.Н.Григорьян при участии Р.Р.Орбели. Л.: Наука, 1981, с. 224
7. История города Дербента. Составил Е.И. Козубский, действительный член секретарь Дагестанского Статистического Комитета. Съ рисунками. Темиръ Ханъ Шура. “Русская Типография” В.М.Сорокина, 1906, с. 279
8. Мамедова Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку: Элм, 2003, с. 94
9. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э.М.Шахмалиева. т. I, Составил

- З.И.Ямпольский. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1961, с. 425
10. Военная энциклопедия. Под ред. Проф.К.И.Величко. т.4, Петербург, Т-во И.Д.Сытина, 1912, с.328.
 11. Военная энциклопедия. Под ред. Проф.К.И.Величко. т.18, Петроград, Т-во И.Д.Сытина, 1915, с.648
 12. Dərbənd səhərinin təsviri, XVIII əsr // <http://wars175x.narod.ru/img/1796prs/prs05.jpg>

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЧИНЕНИЕ В.И.БАКУНИНЫ «ПЕРСИДСКИЙ ПОХОД В 1796 ГОДУ»

З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые проблемы истории Азербайджана в последнее десятилетие XVIII века. Исследование проводилось на основе работы В.Бакунина. Название ее работы «Персидский поход в 1796 году». В.Бакунина (1773–1840) сопровождала своего мужа Михаила Михайловича Бакунина во время похода русской армии в 1796 году. Она писала все увиденное и услышанное во время похода. Информация, предоставленная автором, имеет большое значение для Азербайджанской историографии. Новые факты и выводы из работы опубликовываются в этой статье впервые. Важно, что новые факты, полученные в ходе исследования, были включены в нашу историографию. Как известно, глубокое и объективное исследование последнего десятилетия XVIII века имеет научную актуальность.

Ключевые слова: XVIII век, Губинское ханство, Россия, Шейхали хан, Zubov, Бакунина, источник, первоисточник

SOME ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE WORK OF V. I. BAKUNINA “PERSIAN CAMPAIGN IN 1796”

Z.R.ISLAMOV

SUMMARY

The article deals with some problems of the history of Azerbaijan in the last decade of the XVIII century. The study was conducted on the basis of the work of V.Bakunina. Her work was called “Persian campaign in 1796”. V.Bakunina (1773-1840) accompanied her husband Mikhail Mikhaylovich Bakunin during the march of the Russia army towards the Caspian Sea in 1796. She wrote all views during campaign. The information provided by the author is great importance for our historiography. The new facts and conclusions from the work have been published in this article in first time. It is important that the new facts obtained during the research have been included in our historiography. As we know, the deep and objective investigation of the last decade of the XVIII century has scientific relevance.

Keywords: XVIII century, Guba khanate, Russia, Sheykhali khan, Zubov, Bakunina, source, primary resource

UOT 902

**AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNİN
TUNC – İLK DƏMİR DÖVRÜ ƏHALİSİNİN
ƏKİNÇİLİK TƏSƏRRÜFATI
(etnoarxeoloji tədqiqat)**

A.M.AĞALARZADƏ
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
anararxeoloq@mail.ru

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi Tunc və Erkən Dəmir dövrü sakinlərinin yaratdıqları abidələr ilə zəngindir. Çoxsaylı yaşayış məskənləri və qəbir abidələrindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında bölgənin bəhs olunan dövr sakinlərinin təsərrüfat həyatı haqqında ətraflı məlumat almaq mümkündür. Əkinçilik təsərrüfatı bu baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Suvarma üçün bol sulu çayları və dağətəyi zonada dəmyə əkinçiliyi üçün əlverişli iqlim şəraitinin olması burada insanların sıx məskunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Dağlıq zonada isə yaylaq mövsümündə əkinçiliklə məşğul olan əhali aranda daimi oturmaq əkinçiliklə məşğul olan əhalidən fərqli olaraq mövsümi təsərrüfatla məşğul olmuşlar.

Açar sözlər: Əkinçilik təsərrüfatı, əmək alətləri və təsərrüfat quyuları, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi, Tunc-İlk Dəmir dövrü.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi Tunc-İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri ilə zəngindir. Yaşayış məskənləri və qəbir abidələri bölgənin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün mühüm materiallar verir. Çoxsaylı abidələrin yaradıcıları olan Tunc-İlk Dəmir dövrü sakinləri zəngin maddi mədəniyyət nümunələri istehsal etmişlər. Bölgənin bərəkətli və məhsuldar torpaqları qeyd olunan ərazidə əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olmasını şərtləndirmişdir. Lənkəran düzənliyi, xüsusilə yumşaq iqlimə malik olduğu üçün ərazidəki əkin sahələri Ləkərçay, Viləşçay, Muğan düzündə isə İncəçay və s. çayların vasitəsilə suvarılmışdır. Bölgənin Tunc və Erkən Dəmir dövründə yaşamış əhalinin təsərrüfatında əkinçilik mühüm yerlərdən birini tuturdu. Təəsüflər olsun ki, bu ərazidə yaşayış yerləri az qazılıb tədqiq olunduğu üçün əlimizdə təsərrüfatın bu sahəsini işıqlandıran çox az material vardır. Bunlar, Cəlilabad rayonu ərazisindəki I Mişarçay, Həməşaratəpəsi, Əliköməktəpə yaşayış yerləri, dağlıq ərazidə yerləşən Yardımlı rayonu ərazisindəki Sarıbulaq kurqanlarından tapılmış və əkinçilikdə işlədilmiş bəzi alətlər dən daşı hissəsi, sürtgəclər, oraq dişləri, həvəng dəstələr, taxıl saxlanması üçün təsərrüfat küpləri və s. qalıqlardır.

Təsərrüfatın və mədəniyyətin ümumi inkişafı, əldə olunan bəzi istifadə

edilmiş alət qalıqlarına görə, bu dövrdə Cənubi Qafqazda yayılmış əkinçiliyin Lənkəran ovalığında da geniş vüsət aldığı ehtimal etmək olar. Torpaq güman ki, öküz qoşulmuş ağac və ya metal (tunc və ya dəmir) ucluğu olan xış vasitəsilə şumlanmış, bəzi hallarda isə toxa ilə şumlayaraq torpağı yumşaltmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bölgənin tez-tez yağıntılı olması nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, əkin sahələrinin əksəriyyəti də suvarılmamış və burada dəmyə əkinçiliyi geniş yayılmışdır. Əkinçilik alətlərinin inkişafı ilə becərilən sahələr daha da genişləndirilmişdir. Əlbəttə ki, bölgədə əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin bu təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olmasının tarixi hələ e.əv. VI-IV minilliklərə gedir. Eneolit dövründə yerli əhalinin torpağın becərilməsi işində mühüm təcrübəsi formalaşır. Bunu sübut edən faktlar da Mişarçay yaşayış yerləri, Əliköməktəpə, Polutəpə, Alxantəpə yaşayış yerlərinin eneolit dövrü təbəqələrindən əkinçiliyə aid xeyli sayda əmək alətlərinin üzə çıxarılmasıdır.

Cənub-şərq bölgəsinin Tunc-İlk Dəmir dövrü sakinlərinin əkinçilik təsərrüfatına, demək olar ki, bölgənin bütün ərazilərində rast gəlinir. Bunlar da qədim dövr sakinlərinin təsərrüfatın bu sahəsindən geniş istifadə etdiyini sübut edir. Dövrün əkinçilik təsərrüfatı sahəsinin yayılma ərazisini aşağıdakı kimi bölmək olar:

- 1). *Dağlıq ərazinin əkinçilik təsərrüfatı*
- 2). *Dağətəyi ərazinin əkinçilik təsərrüfatı*
- 3). *Düzən ərazinin əkinçilik təsərrüfatı*

Talış dağlarının ətəkləri, yaylaqlar, Lənkəran ovalığı və Muğan düzü e.əv. III-I minilliklərdə əkinçiliyin məskəni olmuş, təsərrüfatın bu sahəsinin inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur.

Tunc və Erkən Dəmir dövrü sakinləri dağlıq ərazidə əkinçiliklə əsasən yaylaq mövsümündə məşğul olmuşlar. Bunu sübut edən tutarlı faktlar da məhz aşkar edilmiş əkinçilik təsərrüfatına aid əmək alətləridir. Tədqiqatlar zamanı Yardımlı rayonunun Alar kəndi ərazisindəki Sarıbulaq yaylaqlarında Son Tunc dövrü kurqanlarından birinin qazıntısı zamanı kurqan örtüyündən əkinçilik təsərrüfatında istifadə edilən əmək alətləri aşkar edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Dən daşı - yastı, enli, qayıqvari formalı olub boz rəngli məsaməli tuf daşından hazırlanmış əmək alətidir. Alətin yarı hissəsi qırılmışdır. Salamət qalmış hissənin uzunluğu 19 sm, eni 12 sm, hündürlüyü 3,5 sm-dir (şəkil 1(1)).

Sürtgəclər - onlardan biri sıx tərkibli, hamar çaydaşından alətdir. Nisbətən uzunsov formaya malikdir. Daşın yuxarı və aşağı uclarından istifadə nəticəsində qopuqlar əmələ gəlmiş və işlək yerləri aydın seçilir. Bir üzündə qopuqlar vardır. Alətin uzunluğu 11 sm, eni isə 8,5 sm-dir (şəkil 1 (2)). Digər bir sürtgəc bir tərəfi yastı, digər tərəfi ovalvari formaya malik alətdir. Sıx tərkibli, boz rəngli çaxmaqdaşındandır. Bir tərəfində döymə izləri aydın seçilir. Diametri 8,5 sm-dir (şəkil 1 (3)). Sürtgəclərdən başqa birisi də sıx tərkibli, hamar çaydaşından hazırlanmış alətdir. Alət yastı formalıdır. Ehtimal ki, onun həm yanlarından sürtgəc, həm də yuxarı ucundan döymə kimi istifadə edilmişdir.

Uzunluğu 13,5 sm, eni 9 sm-dir (şəkil 1 (4)). Başqa bir sürtgəc balaca və hamar çaydaşından hazırlanmışdır. Sıx tərkiblidir. Alətin iki işlək ucu vardır. Bu hissələr zəif didilmişdir. Bir tərəfi sınımış alət uzunsov formaya malik olub uzunluğu 9 sm-dir (şəkil 1 (5)). 1973-cü ildə də Masallı rayonunun Hişkədəre kəndi yaxınlığında aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı bu dövrə aid qeydə alınmış abidələrdən toplanan ağımtıl rəngli məsaməli əhəng daşından kiçik həvəng dəstələr və qayıqvari dən daşının bir hissəsinin tapılması [4, 4] ərazinin əkinçilik təsərrüfatının öyrənilməsi üçün müəyyən faktlar verir.

1964-1965-ci illərdə F.Mahmudovun rəhbərliyi ilə indiki Cəlilabad rayonu ərazisində arxeoloji qazıntılar əsasən Həmşəratəpəsi, Mişarçay yaşayış yerlərində aparılmışdır. İlk tədqiqatlar zamanı bu yaşayış yerlərində kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparılmış, İlk Tunc dövrü keramikasının tapıldığı I Mişarçay abidəsi tədqiq edilmişdir. Abidənin üst təbəqəsi İlk Tunc dövrü keramikası ilə səciyyələnir. Bu yaşayış yerindən çoxlu sayda hazırlanmış oval və qayıqvari dən daşları tapılmışdır. Ovalvari dən daşları kütləvi saydadır. Onların işlək tərəfi düzdür, hamardır, yanları nisbətən qabarıqdır. Qayıqvari dən daşları nisbətən çoxdur. İşlək tərəfi uzun müddət istifadə edilib, sonluqları yuxarı əyintilidir. Qayıqvari dən daşlarının işlək hissəsi, demək olar ki, oval eni ilə eyni ölçüyə malikdir. Tapılmış dən daşlarından bir neçəsi maraqlı kəsb edir. Onlardan ikisi eyni yerdə aşkar olunub. Qayıqvari formalı dən daşı oval formalarının üstündədir ki, bu da iş prosesinin əyani göstəricisidir. Daşların oturmaq hissəsi dairəvidir və təsadüfən alt hissəsi yastı olan alətlərə də rast gəlinir. Oturmaqların diametri 17 sm-dir. Belə alətləri hər iki sonluğu işlənmiş uzunsov daşlardan olan döymə tipli alətlər müşayiət edir [13, 25-27]. Tədqiqatçılar “Xudabaxış yurdu” adlanan bu abidələrdən toplanmış arxeoloji tapıntıların e.əv. III minilliyə aid olduğunu ehtimal edirlər.

Əliköməktəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü təbəqəsindən də 1 ədəd ovalşəkili, yastı daş aşya tapılmışdır. Daşın hər iki üzdən ortasında oyma gəz vardır. Əkinçilik təsərrüfatında istifadəsi ehtimal olunan bu alətin tapıldığı orta tunc dövrü təbəqəsinin nazik qatlı və zəifliyi bəhs olunan dövrdə az müddətli yaşayış olduğunu sübut edir [5, 12]. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində üst təbəqədə 19 ədəd təsərrüfat quyusu aşkar edilmişdir. Quyular Eneolit dövrünə aid divar qalıqlarını kəsb keçdiyi üçün, həmçinin içərisindən fərqli keramika tapıldığı üçün tədqiqatçılar onların əksəriyyətini Orta Tunc dövrünə aid edirlər. Təsərrüfat quyularının yastı diblərində həsir izlərinin olması quyuda saxlanmış məhsulun torpaq və rütubətdən təcrid olunması məqsədini güdmüşdür. Buna görə də güman edilir ki, Orta Tunc dövrü quyuları taxıl saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur [6, 5]. 1975-ci il tədqiqatları zamanı da Əliköməktəpə yaşayış yerinin orta tunc dövrünə aid təbəqəsindən təsərrüfat quyusu aşkar edilmişdir. Slindrik formalı bu təsərrüfat quyularının diametri 1,4-2 m olub 1,7-2,45 m dərinliklərdən tapılıb. Yastı dibə malik olması quyuların ehtiyat taxıl saxlamaq üçün hazırlandığını deməyə əsas verir. Eyni zamanda bu təsərrüfat quyularının içərisindən təsadüfən düşən və yaxud sonralar tul-

lantı kimi atılan daş və sümükdən əmək alətləri də tapılmışdır [12, 13,18]. 1974-cü il tədqiqatları zamanı Cəlilabad rayonunun Adnalı kəndinin şərqində zəif mədəni təbəqəsi olan İlk Tunc dövrünün abidəsi qeyd alınmışdır. Abidənin üzərindən götürülmüş əkinçilik təsərrüfatına aid əmək alətləri, qırmızı və qara cilalı keramika “Kür-Araz mədəniyyəti” üçün xarakterikdir [11, 14].

Sarıbulaq abidələrindəki tapıntılar içərisində əkinçilikdə istifadəsi ehtimal olunan daş toxa da vardır (şəkil 2 (1)). Əmək aləti qəhvəyi rəngli qayadaşından olub uzunsov formalıdır. Yuxarı tərəfi enli və çıxıntılı, aşağı tərəfi isə nisbətən ensiz və uclu sonluğa malikdir. Uzunluğu 19,5 sm, eni yuxarıda 9,5 sm, aşağıda isə 5 sm-dir. AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutu “Radiokimya” laboratoriyasında aparılmış analizin nəticəsinə əsasən bu tapıntıların aşkarlandığı kurqan e.əv. IX-VIII əsrlərə – Erkən Dəmir dövrünə aid edilir.

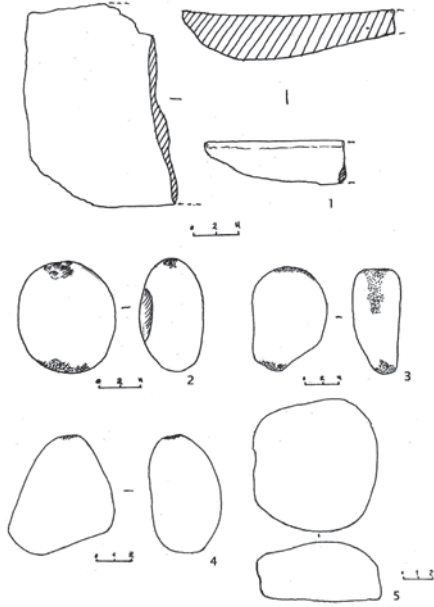
Daş toxalar müasir kərtmənlərin ən ibtidai formaları olub, qədim əkinçilik alətləridir. Belə toxalar Azərbaycanda Gəncəçay, Quruçay və Köndələnçay hövzələrində, Kültəpədə, Ağyazı düzündə (Qax rayonu) və s. abidələrdən külli miqdarda aşkar edilmişdir [2, 127]. Əkinçilik təsərrüfatına aid oxşar tapıntılara Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətkələrində yerləşən yaşayış yerlərində də rast gəlinir. Təkcə Quruçay və Köndələnçay vadisindəki İlk Tunc dövrü yaşayış yerlərindən kütləvi sayda dən daşları, dən əzənlər, oraq dişləri, sümükdən və daşdan toxa tipli əmək alətləri tapılmışdır [9].

Arxeoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, Cənubi Qafqazda xış əkinçiliyi hələ e.əv. III minilliyin birinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Lakin daş toxalar dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər aradan çıxmamış, əksinə, onlardan əkinçilikdə geniş istifadə olunmuşdur. Bu toxalar Cənubi Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin, xış əkinçiliyinin xeyli inkişaf tapdığı Son Tunc-İlk Dəmir dövrlərində torpağı şumlamaq üçün olmamışdır. Həmin dövrdə daş toxalardan iri torpaq kəltənlərini əzmək, bitkilərin dibini yumşaltmaq, alaq etmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda müasir kərtmənlər də məhz bu məqsədlər üçün istifadə edilir [2, 128]. Analoji tapıntılara Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid Gəncə-Qazax bölgəsindəki abidələrdə rast gəlmək mümkündür [7, 442].

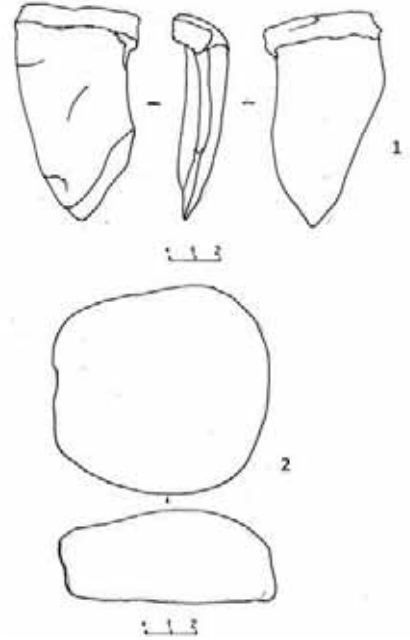
Tədqiqatçılar Talış-Muğan ərazisində ilkin əkinçilik mədəniyyətlərinin vərdişlərinin e.əv. IV minillikdən formalaşdığı və sonrakı İlk Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətlərinə təsirinin böyük olduğunu qeyd etmişdir. Onlar bu təsirlərin ən bariz nümunəsini Əliköməktəpə yaşayış yerinin tədqiqatının nəticəsində göstərmişlər [10, 481].

Dövrün əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı tapıntıların bir qismi də əkinçilikdə istifadə olunan oraq dişləridir. XX əsrin 60-cı illərində Masallı şəhərindən təxminən 15 km cənubda, Talış dağlarının düzənlə qovuşan hissəsində yerləşən Hişkədərə kəndi ərazisində bu tip alətlər tapılmışdır. Kənddə təsərrüfat işləri aparılarkən bir sıra arxeoloji materiallar əldə edilmişdir. Bunlar içərisində çaxmaqdaşı alətləri diqqəti cəlb edir. Həmin alətlər kəndin Mirzəgül məhəlləsindən müxtəlif qəlpələrlə birlikdə toplanmışdır. Qəlpələr müxtəlif böyüklükdə

olub əksəriyyəti alət hazırlanarkən qoparılan qırıntılardan ibarətdir. Onlar içərisində bir qədər iri, nazik qəlpə digərlərindən seçilir. O, üzərində qonur ləkələri olan sarımtıl rəngli çaxmaqdaşından qoparılmışdır. Qəlpənin alt üzü yastı, üst üzü bir qədər qabarıqdır. Bir kənarı boyu xırda dişək izləri nəzərə çarpır. Qəlpənin yuxarısı və aşağı ucundakı vurma səthinin bir hissəsi qırılmışdır [3, 66-67]. Çaxmaqdaşından hazırlanmış analoji nümunələrə Masallı rayonu, Hişkə-dərə kəndinin cənubundakı, düzən ərazidə Son Tunc dövrü Maxi yaşayış yerində rast gəlinir [13, 139].

Şək. 1.

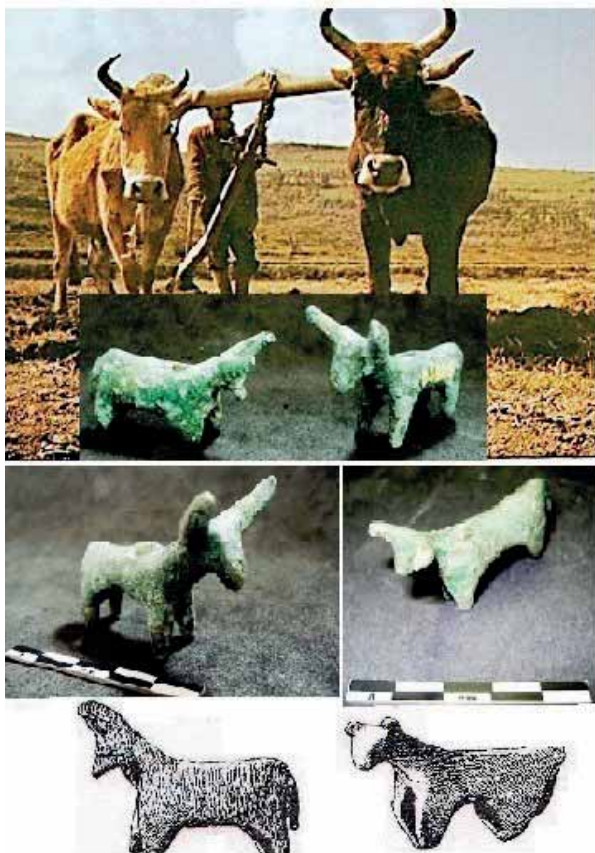

Şək. 2.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin bəhs olunan dövrə aid əkinçilik təsərrüfatında istifadə olunan əmək alətlərinin analoji nümunələrinə qonşu İran ərazisində də rast gəlmək mümkündür. İranın dağlıq Taliş vilayətinin Şiləngistan kəndi ərazisində eyni adlı yaşayış yerinin qazıntıları zamanı dən üyüdən daş alətlər tapılmışdır. Məsələli tuf daşlarından olan bu alətləri müqayisəli təhlillər əsasında tədqiqatçılar e.əv. I minilliyin əvvəllərinə aid edirlər [17, 58]. Gilan vilayətinin Vaske yaşayış yerində də aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu sayda sürtgəc tipli alətlər aşkar edilmişdir. Bu alətlərdən yaxşı istifadə edildiyi tapıntıların üzərindəki izlərdən aydın seçilir [14, 195]. İran ərazisində Gilan vilayətinə daxil olan Səfidrud vadisi də əkinçilik üçün əlverişli ərazilər hesab edilirdi. Bol su ehtiyatlarının olması səbəbilə e.əv. I minilliyin əvvəlində əhalinin təsərrüfat həyatında əkinçilik təsərrüfatının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmək mümkündür. Təsərrüfatda becərilən əkinçilik məhsulları insanların daxili tələbatını ödəməklə yanaşı ətraf bölgələrə də ixrac

edilməsinə şərait yaratmışdır [15, 40].

Əkinçilik təsərrüfatının başlıca sahələrdən olduğunu sübut edən faktlardan biri də tuncdan öküz fiqurlarının tapılmasıdır. Doğrudur heyvan fiqurlarının tədqiqi ayrıca bir mövzu olsa da lakin qısaca nəzər yetirmək lazımdır ki, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində bu təsvirli fiqurlara çox rast gəlinmişdir (Şəkil 3). Dağlıq Talışın və İranın Gilan vilayətinin bəhs olunan dövr qəbir abidələrindən tuncdan hazırlanmış öküz fiqurları tapılmışdır [16, 101; 8]. Müasir dövrümüzdə də yüksək dağlıq ərazilərdə əkinçilikdə cütə qoşulmuş heyvanlardan torpağın şumlanması üçün istifadə edilir. Bütün bunlar əkinçilik təsərrüfatında min illər keçməsinə baxmayaraq ənənəvilik prinsiplərinin qorunub saxlandığını sübut edən faktlardır. Əkinçilikdə istifadə edilən güc kimi Lənkəran və Masallının düzən hissəsindən tapılan iri buynuzlu tunc fiqurları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Analoji öküz başı fiquruna Uzuntəpədən tapılmış tunc bulavanın formasında rast gəlinir. Materialların az sayda tapılmasına baxmayaraq bölgənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü əkinçiliyi barədə fikir yürütmək mümkündür. Bütün bunları şərtləndirən əsas amil düzən ərazinin suvarma üçün sıx su mənbəyinə malik olmasından irəli gəlir [13, 139].

Şək. 3.

Hazırda da yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan yarımköçəri əhali yaylaqlarda olan geniş sahələrdə əkinçilik üçün əlverişli olan dəmyə əkin sahələrinə sahibdirlər və dənli bitkilər becərilər. İstisna deyil ki, bostançılıq da onların əkinçilik təsərrüfatında üstün mövqeyə malik olmuşdur. İnsanlar gündəlik tələbatları çərçivəsində yay mövsümünə xas olan bostan bitkiləri becərmişlər. Doğrudur hələ ki, qeyd olunan ərazilərdə qədim dövrün bu təsərrüfat sahəsinə aid bitki qalıqları əldə olunmamışdır. Həmçinin uzun müddətli tədqiqatların aparılmaması səbəbindən yaşayış yerlərində taxıl ehtiyatını saxlamaq üçün hazırlanan təsərrüfat küplərinə rast gəlinməmişdir. Lakin təsərrüfat alətlərinin tapılması bu barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.

Beləliklə, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Tunc və Erkən Dəmir dövrü sakinlərinin təsərrüfat həyatında başlıca yer tutan əkinçilik mədəniyyətinin tədqiqinə nəzər yetirməklə bu sahənin insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynadığını müşahidə edə bildik. Gələcəkdə bölgədə bəhs olunan dövrə aid abidələrdə aparılacaq geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar bu barədə daha geniş məlumat verməyə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarzadə A.M. Sarıbulaq kurqanları//Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2017, №1. Bakı: Nafta-press, 2019, s. 20-35.
2. Əliyev V.H. Babadərvişdə Son Tunc və İlk Dəmir dövrü yaşayış yerləri/AMM, VIII cild. Bakı: Elm, 1976, s. 104-130.
3. Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar/Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1970, №2, s. 66-75.
4. Mahmudov F.R. 1973-cü ildə (5-15 iyun) Lənkəran zonasına arxeoloji kəşfiyyat səfərinin hesabatı/AEİEA: H-113, Bakı, 1975, 19 s.
5. Mahmudov F.R., Nərimanov İ.H. Muğan arxeoloji dəstəsinin 1974-cü il tədqiqatlarının hesabatı/AEİEA: H-125, Bakı, 1975, 48 s.
6. Mahmudov F.R., Nərimanov İ.H. Muğan arxeoloji dəstəsinin 1975-ci il tədqiqatlarının hesabatı/AEİEA: H-159, Bakı, 1976, 43 s.
7. Nəcəfov Ş., Ağalarzadə A. Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin təsərrüfat həyatı və məişəti (Zəyəmçay nekropolunun və yaşayış yerinin materialları əsasında)“Mədəniyyət dünyası”, elmi-nəzəri məcmuə. X buraxılış. Bakı, 2005, s. 441-446.
8. Nəğhiban. Marlıkdə arxeoloji tədqiqatlar. Gilan, 1378, 520 s. (fars dilində).
9. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008, 304 с.
10. Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. О раскопках на поселении Аликемек тепеси/Археологические открытия 1971 года. М.: Наука, 1972, с. 480-481.
11. Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Исследования на поселении Аликемек тепеси/АЭИА (1974 г.). Баку: Элм, 1975, с. 10-14.
12. Махмудов Ф.Р. Раскопки верхних горизонтов энеолитического слоя Аликемек тепеси/АЭИА (1975 г.). Баку: Элм, 1978, с. 14-18.
13. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: Нафта-пресс, 2008, 216 с.
14. Khalatbari M.R. Archaeological investigation in Talesh, Gilan-2. Excavation at Vaske and Mianroud. Gilan, 2004, 240 p.
15. Khalatbari M.R. Gilan in the Iron Age. Gilan, 2013, 328 p.
16. Morgan J.de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques.

Premier partie. Paris, 1896, 125 p.

17. Jahani V. Archaeology of Deilaman. Bolor, 2014, 289 p.

**ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ЮГО-ВОСТОЧНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА
В ЭПОХУ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА
(ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)**

А.М.АГАЛАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье освещены вопросы земледелия юго-восточного региона Азербайджана, занимавшего важное место в хозяйственной жизни населения эпохи бронзы и раннего железа. Умеренный и мягкий климат, обилие водных ресурсов, наличие удобных для орошения рек в исследуемом регионе создали широкие условия для развития здесь земледельческого хозяйства. Орудия труда и хозяйственные ямы для хранения зерновых указанного периода выявленные в горных, предгорных и равнинных территориях, подтверждают широкое распространение земледелия в одном ареале.

Ключевые слова: Земледельческое хозяйство, орудия труда и хозяйственные ямы, юго-восточный регион Азербайджана, эпоха бронзы и раннего железа.

**FARMING IN THE ECONOMIC LIFE OF THE BRONZE-EARLY IRON AGE
RESIDENTS OF THE SOUTH-EASTERN REGION OF AZERBAIJAN
(ETHNO-ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)**

A.M.AGHALARZADE

SUMMARY

The article deals with farming, which occupies an important place in the economic life of the Bronze- early Iron Age population in the south-eastern region of Azerbaijan. The mild and moderate climate, plentiful water resources and availability of suitable rivers of south-eastern region have created vast opportunities for people to engage in farming. Labor tools related to the period mentioned above, that have been discovered in the mountainous, foothill and plain areas and farm wells to store cereals, are evidence to wide spreading of farming in a vast area.

Keywords: Agricultural farm, labor tools and farm wells, south-eastern region of Azerbaijan, period of Bronze-early Iron Age.

UOT 392.81; 39 (4/9)

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBƏXİ VƏ
ERMƏNİ SAXTAKARLIQLARI HAQQINDA

M.İ.ƏLİYEVƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
mehparaaliyeva@rambler.com

*Azərbaycan qədim tarixə, mədəniyyətə, gözəl təbiətə,
böyük iqtisadi potensiala və eyni zamanda rəngarəng,
ecəzkar mətbəxə malik ölkədir.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan milli mətbəxi dünyanın ən qədim və zəngin mətbəxlərindən biridir. Arxeoloji materiallardan və ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində qeydə alınmış qayaüstü təsvirlərdən məlum olur ki, hələ ibtidai icma quruluşundan Azərbaycan əhalisi müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə məşğul olaraq zəngin mətbəx mədəniyyəti yaratmışlar. Lakin bədnam qonşularımız – ermənilər torpaqlarımıza göz dikdiyi kimi, maddi və mənəvi dəyərlərimizə də göz dikərək mətbəx mədəniyyətimizi, ayrı-ayrı yemək və içkilərimizi də öz adlarına çıxarmağa çalışırlar. Məqalədə bununla bağlı məsələlər, həmçinin, erməni saxtakarlıqlarının tutarlı faktlarla ifşası öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: yemək, mətbəx mədəniyyəti, çörək, təndir, Mahmud Qaşqari, Azərbaycan milli mətbəxi

Azərbaycan milli mətbəxi dünyanın ən qədim və zəngin mətbəxlərindən biridir. Belə ki, arxeoloji materiallardan və ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində qeydə alınmış qayaüstü təsvirlərdən məlum olur ki, hələ ibtidai icma quruluşundan Azərbaycan ərazisində yaşayan əhali ovçuluq, balıqçılıq, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, bostançılıq və s.-lə məşğul olmuşlar [1, 162-163, 176; 2, 85, 54, 67; 3, 67).

Belə məlumatlara yunan alimi Strabonun “Coğrafiya”, M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ndə, bir sıra ərəb müəlliflərinin əsərlərində, həmçinin erkən orta əsrlərə aid olan ulu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlmək mümkündür [4, 16-17; 72-73; 5, 18, 30, 58; 6, 208-209].

Bundan başqa, ayrı-ayrı dövrlərdə ölkəmizə təşrif buyurmuş müxtəlif xalqların nümayəndələri milli mətbəximizin zənginliyi, yemək və içkilərimizin

dadı və tamı qarşısında heyrətlərini gizlədə bilməyiblər. Məsələn, XVII əsrin ingilis səyyahı Antoni Cenginson Şamaxıda Abdulla xanın qəbulunda olarkən, bir nahar məclisində 290 cür yemək, içki və meyvə verildiyini qeyd edir: “...Nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi: xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülmüşdü; mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə yığıdırıb, təzə süfrələr saldılar. Ortaya 150 dövrə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi [7, 138].

Lakin təəssüflər olsun ki, bədnam qonşularımız – ermənilər torpaqlarımıza göz dikdiyi kimi, maddi və mənəvi dəyərlərimizə, o cümlədən, mətbəx mədəniyyətimizə, ayrı-ayrı yemək və içkilərimizi də özününküləşdirməyə, öz adlarına çıxarmağa çalışırlar. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda elə bir xalq, etnos tapmaq mümkün deyil ki, ermənilərin onlara qarşı hər hansı bir iddiası olmasın. Bu iddilər dini və mədəni irsin mənimsənilməsindən tutmuş, tarixi abidələrin və mətbəxin, coğrafi və hətta tarixi şəxsiyyətlərin adlarına, qeraldika və numuzmatikaya qədər bütün sahələri əhatə edir. Müşahidələrin də göstərdiyi kimi, bu siyasətin əsas prinsipi coğrafi mənsubiyyətin etnik mənşə ilə eyniləşdirilməsindən ibarətdir. Bu cür saxtalaşdırmaların ifşa edilməsi istiqamətində istər Azərbaycanda, istərsə də digər ölkələrdə kifayət qədər elmi əsərlər və monoqrafiyalar işıq üzünə gəlsə də, proses hələ də davam etdirilir. Xüsusilə qədim milli yemək növümüz olan dolmanın özününküləşdirilməsi istiqamətində ermənilər illərdir ki, dəridən-qabıqdan çıxarlar. Xatırladaq ki, “dolma” adı ilə tanınan yemək növləri hələ orta əsrlərdə Qıpçaq çöllərində, Qafqazda, Orta Asiyada, Anadoluda, Balkanlarda, yəni türklərin yaşadıkları və mədəni təsir altına aldıkları bütün bölgələrdə yayılmışdı. “Dolma” sözü türk dünyasında geniş yayılmış termindir və bu sözün Krım tatarcasında “tulma”, özbək dilində “dulma” kimi dialektik modifikasiyaları da vardır.

Ermənilər isə bu yeməyin adı ilə bağlı yalan məlumatlar yaymaqda və onu erməni yeməyi kimi təqdim etməkdədirlər. Onlar “dolma” sözünü, erməni dilindəki “toli” (üzüm yarpağı) sözü ilə eyniləşdirməklə ona sahib çıxmağa çalışırlar. Başqa sözlə desək, onlar dolma adından imtina edib hər yerdə onu “tolma” kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki ermənilər özləri də bilmədən sözün Azərbaycan transkripsiyasından əl çəkib, onun digər türk bir xalqında – tatarlarda olan transkripsiyasına əl atmış olurlar.

Məlumat üçün qeyd edək ki, türklər arasında çeşidli dolma növləri barədə orta əsrlərdən başlayaraq bir çox Şərq, Avropa və rus səyyah və etnoqraflarının qeydləri vardır. XIX əsrdə Azərbaycanda olmuş görkəmli rus şərqşünası İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896-cı illər) “Dağıstana və Zaqafqaziyaya səyahət” (1850-ci il) adlı əsərinin “Dərbənddən Bakıyacan” olan bölməsində yerli yemək növlərinin bir çoxunun adlarını çəkir və bu zaman bir neçə dolma növünü də qeyd edir: “Döyülmüş ətlə doldurulmuş almalar: almaların içi təmizlənir, sonra isə yağda qızardılmış qoyun əti ilə doldurulur və yağ əlavə olunaraq qazanda dəmə qoyulur...”

“... Yarpax dolması” və ya içi doldurulmuş yarpaq yeməyi də vardır. Qoyun əti, soğan, noxud, istiot və digər ədviyyatlarla doldurulmuş təzə üzüm tənəyindən ibarətdir. Bu dolma növü bütün Şərq aləmində tanınır və Konstantinopolda (İstanbulda-red.) belə sevilir. “Kalyam dolması” (kələm) və ya içi doldurulmuş kələm yeməyi də vardır. Burada üzüm tənəyini kələm yarpağı əvəzləyir. “İlpenek dolması” da vardır ki, bu, içi doldurulmuş xiyar yeməyidir... Və ən nəhayət, “badancan dolması” vardır. Badancan (badımcan) – xiyar ölçüsündə bir tərəvəzdür və Həştərxanda da vardır. Ondan hazırlanan dolma isə bütün Şərqdə yaxşı tanınan və təbii qarşılanan yemək növüdür” [8, 116].

Alman əsilli rusiyalı ensiklopedist-alim, səyyah Peter Simon Pallasın (1741-1811-ci illər) qeydlərində Krım türklərinin mətbəxinə toxunulmuşdur. Burada o, üzüm, ya da quzuqulağı yarpağı ilə dolanmış düyülü ət yeməyinin, həm də qiymə ət ilə doldurulmuş xiyar, heyva, alma, badımcan, qabaq, balqabaqdan hazırlanmış yeməklərin Krım tatarları arasında sevimli süfrə bəzəyi olduğunu bildirmişdir [9, 154-155].

Ümumiyyətlə götürdükdə, “dolma” sözünün türk kəlməsi olması heç bir dilçi alim tərəfindən şübhə altına alınmamışdır. Hətta ən tanınmış erməni alimləri də istər-istəməz bu sözün türk mənşəli olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, tarix elmləri doktoru S.N.Yeremyan yazır ki, “tolma” adlanan yeməyin adı türk dilindəki “dolma” sözünün izahı fonundakı yaranıb formalaşmışdır [10, 27]. Buna baxmayaraq, bu günkü erməni ideoloqları “dolma” sözünü öznlərindən gülünc erməni etimologiyası uydururlar.

Ermənilərin iddia etdiyi türklərə aid digər yemək növü isə lavaşdır. Onlar hər yerdə və hər zaman “Lavaş” ermənilərin qədim çörək məmulatıdır” şüarı ilə çıxış edirlər. Hətta 2014-cü il noyabrın 26-da Parisdə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 9-cu iclasının gedişində Ermənistan lavaşın qurumun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilməsi üçün ərizə ilə müraciət etmişdi. Onların quruma təqdim etdiyi fayl “Lavaş: ənənəvi erməni çörəyinin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü mədəniyyətin ifadəsi kimi” adlanırdı. Lakin Azərbaycan, İran və Türkiyə dərhal bu formula etiraz etdilər. İran tərəfi lavaşın qədim İran çörək növü olduğunu bildirdi. Azərbaycan lavaşın bütünlükdə bölgənin mədəni elementi olduğunu bəyan etdi. Türkiyə Azərbaycanın mövqeyinə dəstək verdi. Bu etirazlardan sonra UNESCO formulu dəyişərək faylı belə adlandırdı: “Lavaş: ənənəvi çörəyin hazırlanması, əhəmiyyəti və xarici görünüşü Ermənistanında mədəniyyətin ifadəsi kimi”.

Qeyd edək ki, lavaş çörəyi mayasız xəmirdən bişirilən kökəyə deyilir. Tarixən bu adla bişirilən çörək növü Qafqazda, həmçinin Türkiyədə, İranda, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyu ərazilərdə də geniş yayılmışdı. O, Hindistandan Mərakeşədək bütün Şərq ölkələrində də mövcud olmuş və fərqli adlarla tanınmışdır. Amma bu ölkələrin heç biri lavaşı yalnız öz xalqına aid etmək kimi absurd addım atmaq fikrinə düşməyib. Ermənilər isə başqalarına məxsus olanları özünü küləşdirməklə, öz əməllərinə UNESCO da daxil olmaqla, beynəlxalq

təşkilatlarda bəraət qazandırmağa çalışırlar.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, lavaşın Azərbaycanda hazırlanması Ermənistanla müqayisədə daha dərin ənənəvi köklərə malikdir. Bu çörək növü Ermənistanda yalnız təndirdə bişirilir. Azərbaycanda və Türkiyədə isə lavaş həm təndirdə, həm sobada, həm də sacda hazırlayırlar. Ən nazik və yumşaq lavaş təndirdə deyil, məhz sacda bişirilir. Orta Asiyada isə əsasən, lavaş arxası üstə çevrilmiş tiyanın (qazanın) səthi üzərində də hazırlanır. Sac isə köçəri və yarımköçəri tayfaların səyyar mətbəxinin vacib atributu sayılır. Sacın iç tərəfində müxtəlif qızardılmış, qovrulmuş xörəklər, qabarıq hissəsində isə, lavaş, kökə, içi doldurulmuş yaymalar (kətə, qutab, gözləmə, qatlama, qattama və s.), sacüstü ət xörəkləri bişirilir. Elə lavaşın yaranması, onun forması zərurətdən, ekstremal həyat tərzindən irəli gəlib. Onun bəzi növlərini quru halda həftələrlə, aylarla saxlamaq mümkündür.

Köç və ya səyahət zamanı yola belə növ çörək götürmək əlverişli idi. Belə ki, quru lavaş azca nəm etməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. İçərisi doldurulmuş lavaş isə dürmək (dürüm) adlanır. Bu sözə qədim türk mətnlərində rast gəlinir və o, dür/tür (çevirmək, fırlatmaq, eşmək, bükmək) türk feili ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, ermənilər qədim türk sözü olan “dürmək” kəlməsini də mənimsəməyə çalışırlar.

Bir məqamı da qeyd etmək vacibdir: lavaş heç də sırf çörək adı deyil. Bu söz yayılaraq nazik şəkildə bişirilən bir sıra qida məhsullarına da aid edilir. Məsələn, Türkiyədə orta əsrlərə aid ədəbi dil olan qədim çağatay dilində “lavaş” sözü həm nazik əşyalara, həm də qida növlərinə şamil edilirdi. Nazik yayılmış çörək də bu siyahıya daxildir. Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turş, yayılmış şirə qurusuna da “lavaş” deyilir. Nazik yayılmış lavaş çörəyi isə türk dünyasında daha çox “yuxa”, “yuka”, “yuyqa”, “yuvqa”, “yufka”, “juka”, “jupka” və bu kimi adlarla da tanınır. Bu sözlər isə XI əsrdə yaşamış görkəmli alim Mahmud Kaşqarının lüğətində qeyd olunduğu kimi, “laylanmış, təbəqələnmiş kökə” anlamını verir [11]. Bəhs etdiyimiz incəlikləri bilməyən ermənilər məhz lavaş çörəyini “lavaş” adlandırır və bu da ən azı onların bu sözü türk dili, ənənələri və mədəniyyətindən kortəbii şəkildə mənimsədiklərinin göstəricisidir [12, 262-263].

Beləliklə, mayasız xəmirdən hazırlanmış lavaş tarixən Qafqazda, Türkiyədə, İranda, Orta Asiya və Volqaboyu bölgələrində yayılmışdır. Bəzi Şərqi ölkələrində isə bu çörəyin öz regional adları vardır. Təkcə elə bu səbəbdən erməni tərəfinin bu məmulatı müstəsna olaraq öz mədəniyyətinə aid etmək cəhdləri heyrət doğurur. Halbuki XX əsrin əvvəllərində erməni lüğətlərində “lavaş” sözüə rast gəlinmir. “Lavaş” sözü bir çox türk dillərində yayılıb və yalnız çörək adı deyil [12, 266].

Ermənistanda 1960-cı ildə “Erməni kulinariyası” adı ilə çıxan kitabda verilən yeməklərin adlarına diqqət yetirilsə, onda kitabın erməni kulinariyasından yox, Azərbaycan kulinariyasından söhbət açdığını müəyyənləşdirmək heç də çətin olmaz. Məsələn, dolma v vinoqradnıx listyax [10, 87], dolma v kapust-

nıx listyax [10, 89], dolma iz kabaçkov [10, 89], tabaka po arsaşski [10, 104], qovurma [10, 107], plov s kizilom i lavaşom [10, 153], ərıştə-plov [10, 154], xəşil [10, 158], sini-küftə [10, 199], lavaş [10, 206] və s. Özü də belə kitablar təkrar-təkrar nəşr edilir. Bu barədə dəfələrlə mətbuatda və yazılarda təkziblər verilməsinə baxmayaraq ermənilər Azərbaycan mətbəxinə öz adlarına təbliğ etməkdən çəkinmirlər. Halbuki “dolma” təmiz Azərbaycan sözü olan “doldurmaq”, “basdırma” isə “basdırmaq” sözlərindəndir və bu sözlərin hər ikisi yeməklərin bişirilmə texnologiyasını da özündə əks etdirir.

Digər yeməklərin adlarında da heç bir erməni sözü yoxdur. Bu yeməklər erməni xalqına məxsus olsaydı, ona verilən adlar da erməni dilində, yaxud da ermənilərin milli ruhuna uyğun olardı.

Lakin ermənilərin Azərbaycan mətbəxinə iddiaları dolma və lavaşla bitmir. Onlar Azərbaycan türklərinin qida rasionunda mühüm yer tutan digər yemək növlərinə (kabab, basdırma, bozartma, pendir, piti, bozbaş və s.) də iştahlıdırlar. Bu barədə müxtəlif illərdə çap olunan kitablarda həyasızcasına geniş bəhs edir, dünya ictimaiyyətini çaşdırmağa çalışırlar. Bu barədə Azərbaycan Milli Kulinariya Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan mətbəxinin tanınmış tədqiqatçısı Tahir Əmiraslanovun kitab və məqalələrində geniş bəhs edilmişdir. Misal olaraq onun 2011-ci ildə çap olunmuş “Erməni mətbəxi” adlı kitab haqqında dedikləri olduqca ibrətamizdir. Müəllif yazır: “Kitabın üz qabığında böyük hərflərlə bir neçə yeməklərin adları qeyd olunmuşdur: lülə kabab, mantı, xaçapuri, bastırma, şaşlıq, tolma. Bütün bu adlar özlüyündə sənədsiz-sübutsuz oxucuda belə bir təəssürat yaradır ki, onların heç biri erməni yeməkləri deyildir. Böyük əksəriyyəti türk-islam lülə kabab, basdırma, şaşlıq, mantı, dolma, bozbaş, tarxana, sucuq, lavaş, açma, küftə, bərək, xaşlama, xaş, qutab, çörək, kətə, paxlava və s.), qismən gürcü (xaçapuri) və Avropa (lazanya, frikadelki, lamanco, biskvit, tort), bəziləri də rus mənşəlidirlər. Ərazi bildirən yemək adları heç vaxt ermənilərə aid olmayan, lakin bu gün onun tərkibində olan ərazilərlə bağlıdır. Bunların arasında Şuşa (Azərbaycan), Qars, Ararat (türkiyə) və s.-lə bağlı olan yemək adlarıdır (Şuşa koroliki, Qars şaşlıqı, Ararat plovu) [13, 237-279].

Ermənilər qədim azərbaycanlılarda və digər türk xalqlarında geniş yayılmış çörəkbişirmə vasitələrindən olan təndirə qarşı da iddialıdırlar. Qeyd edək ki, bu söz müxtəlif türk dialektlərində çoxlu sayda modifikasiyalara malikdir. Azərbaycanlılarda təndir, başqırdlarda tandır, karaimlərdə tanur, tandur, tannur, qırğızlarda tandır, tındır, dandır, nandır, türkmənlərdə tamdır, türklərdə tandır, tandur, özbəklərdə tandir, uyuğurlarda tonir və s. Belə olan halda bədnam qonşularımızın bu adın erməni mənşəli olmasını iddia etməsi özlüyündə gülünc görünür.

Qeyd edək ki, tarixən ermənilərdə təndirin yalnız bir növü – yeraltı təndir növü mövcud olmuşdur ki, bu növ də Şərqi Anadoludan tutmuş Şərqi Türkiyəyə qədər geniş bir ərazidə yaşayan bütün türk xalqlarında mövcud olmuşdur. İ.N.Berezin özünün Cənubi Qafqaza səyahətindən bəhs edən əsərində azərbay-

canlılara məxsus müxtəlif yemək növləri ilə bərabər təndirdən də bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, “Təndir çörəyi – nazik, dairəvi çörək təndir adlanan qurğuda bişirilir. Bu, ümummüsəlman sobası gildən hazırlanır. Xəmir onun daxili divarlarına yapılıaraq bişirilir [8, 120-121].

Türk dillərinin yaxşı bilicisi, görkəmli səyyah Filipp Yefremov (1750-1811) Xivə, Buxara və Kokanddan bəhs edərkən Orta Asiyanın özbək təndirlərindən də məlumat verir [14, 157]. Pavel İvanoviç Oqorodnikov – digər bir rus səyyahı isə Xəzər arxası türkmənlərin təndirinin təsvirini verir, burada çörəkdən başqa, fətir və lavaş da bişirildiyini qeyd edir. P.Oqorodnikovun yol qeydlərində plovun tərkibi və bişirilmə qaydaları və s. haqqında da ətraflı məlumat verir [15, 215].

Bir sözlə, demək olar ki, bütün müəlliflər təndiri istisnasız olaraq ümummüsəlman və ya ümumasiya çörəkbişirmə vasitəsi kimi təqdim edirlər və bu zaman ermənilərin təndirlə bağlı iddialarının da tam əsassız olduğu ortaya çıxır. Tahir Əmiraslanovun qeyd etdiyi kimi, ermənilərin hərəkətlərinə elmdə “kleptomaniya” xəstəliyi deyilir və bu xəstəliyə düşər olan ermənilər digər xalqların mətbəxinə də mənimsəyirlər. Çünki onlar bu gün nəinki Azərbaycan mətbəxinə məxsus yeməkləri, eyni zamanda gürcü, türk, rus və digər xalqların mətbəxinə də saxtalaşdırır və öz adlarına çıxarırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Джафарзаде И. Наскальные изображения Кобыстана. Баку: Элм, 1973. 347 с.
2. İsmayilov Q. Dəlidağın qədim qayaüstü təsvirləri //Azərbaycan arxeologiyası, 2009, XII c., №1. s. 83-89.
3. Əliyev İ., Abdullayev F. Naməlum Abşeron. Bakı, 2011. 128 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban səlnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Azərənəşr, 1962, 175 s.
7. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977. 138 s.
8. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Изд. 2-е. Казань 1850. 134 с.
9. Паллас П. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным местностям русского государства в 1793-1794 годах. М.: Наука, 1999.
10. Армянская кулинария. М.: Госторгиздат, 1960. 232 с.
11. Qaşqarı M. Divani lüğəti–it-Türk. Ankara, Türk Tarih Kurumu basın evi, 1992.
12. Mustafa N., Gurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı: 2018. 269 s.
13. Амирасланов Т. Кулинарная клептомания. Баку: Нурлар, 2012, 280 с.
14. Странствование Филиппа Ефремова. Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. М.: Восточная Литература. 1995. 294 с.
15. Огородников П.И. На пути в Персию Прикаспийские провинции ее. СПб: 1878. 331 с.

О ФАЛЬСИФИКАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУХНИ АРМЯНАМИ

М.И.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская национальная кухня является одной из древних и богатых культур как видно из археологических материалов и зафиксированных наскальных изображений в различных регионах страны, еще в первобытно-общинный период местное население, занятой в различных областях хозяйства, создало богатейшую культуру питания. Однако на протяжении многих лет наблюдается тотальные попытки в присвоении армянами многих элементов национальной культуры, в том числе традиционных азербайджанских блюд и напитков.

В статье нашли отражение связанные с этим вопросы, а также обоснованными фактами разоблачаются фальсификации армян.

Ключевые слова: пища, кулинария, хлеб, тандыр, Махмуд Гашгари, Азербайджанская национальная кухня

ABOUT THE AZERBAIJANI NATIONAL CUISINE AND ARMENIAN FRAUDS

M.I.ALIYEVA

SUMMARY

The national cuisine of Azerbaijan is one of the oldest and richest cuisine in the world. From the archaeological materials and rock paintings recorded in separate regions of our country, it is known that from the prehistory the Azerbaijani population has created a rich culture of cuisine by dealing with different agricultural areas. However, our notorious neighbours - Armenians claim our lands as they claim our material and spiritual values and try to bring our culture, our food and our drinks into their own name. Some issues related to it, as well as disclosure of Armenian frauds with the explicit facts are reflected in the article.

Keywords: dish, cuisine culture, bread, oven (tandoor), Mahmud Kashgari, The Azerbaijani National Cuisine

УДК 93/99.737

**СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КРЕПОСТИ ГОСУДАРСТВА ШИРВАНШАХОВ
(ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ)****Э.Б.ДЖАФАРОВА***Институт Археологии и Этнографии НАНА**shirvan_baki@mail.ru*

В статье представлены наиболее известные крепостные конструкции, составляющие оборонительную линию государства Ширванишахов. Большинство крепостей расположено в предгорной зоне и хронологически относятся к периоду существования государства Ширванишахов (IX-XVI вв.).

Средневековые крепости Ширвана представляют собой многослойные, многофункциональные сооружения. Для них характерны круглые и полукруглые башни, сооружены из местного сырья в традициях Ширвано – Апшеронской архитектурной школы. Конструкции их схожи в размерах, период строительства связан с усилением обороноспособности государства Ширванишахов. Среди сооружений выделяются башенные конструкции.

Средневековые крепости, построенные на территории Ширвана, несмотря на проведенные археологические раскопки, требуют дополнительных систематических исследований. Это вызвано необходимостью определения спорных вопросов технологии строительства, уточнения основных конструктивных особенностей, определение предназначения строительства, уточнение датировки и периода разрушения.

Ключевые слова: Государство Ширваншахов, средневековые крепости, башня, археологические исследования

В средневековой археологии Азербайджана мало примеров последовательного исследования отдельных памятников фортификации. В разные годы было выявлено множество крепостей, среди них разрушенные и сохранившиеся средневековые сооружения на территории Ширвана, вновь выявленные памятники. Большинство крепостей расположено в предгорной зоне и хронологически относятся к периоду существования государства Ширваншахов (IX-XVI вв.). Несмотря на проведенную исследовательскую работу многие вопросы, включая возникновение, датировку, назначение памятников остаются открытыми, важным фактором является отсутствие комплексных исследований средневековых крепостей, малочисленность выявленных артефактов и проведение в основном рекогносцировочных исследований.

Большинство фортификационных сооружений Ширвана были археологически исследованы в прошлом столетии. Непоследовательность в проведении исследований привела к возникновению различных теорий о предназначении и датировке некоторых памятников Саадан (Сиязань), Ханягях, Хиреки (Исмаиллы), Эных (Гусар) [18, 58-65; 22, 113-114; 28, 93-95]. Целенаправленные археологические исследования могут опровергнуть или подтвердить правдивость предложенных гипотез.

В статье представлены наиболее известные крепостные конструкции, составляющие оборонительную линию государства Ширваншахов.

Средневековые крепости Ширвана представляют собой многослойные, многофункциональные сооружения. Для них характерны наличие круглых и полукруглых башен, сооружены из местного сырья в традициях Ширвано – Апшеронской архитектурной школы [1, 81; 1, 351]. Конструкции, в основном, схожи в размерах, период строительства связан с процессом усиления обороноспособности государства Ширваншахов [2, 138].

Среди сооружений выделяются замковые и башенные конструкции.

Замковые сооружения в Мардакяне (XII в.), Раманы (XIII в.) и Нардаран (XIV в.) (Апшерон) многоярусные, характеризуются каменным перекрытием нижних этажей и деревянным перекрытием верхних этажей (рис.1-4) [27, 121; 30, 18-19]. Имеют защитные укрепления круглой, прямоугольной и четырехугольной формы. В строительстве использованы речной камень, обожженный кирпич, внешние стены облицованы тесаным камнем [3, 76; 11, 96]. Исследователи отмечают, что замок Раманы имеет схожие черты с замком Нардаран, и существенно отличается большими пропорциями от замка в Мардакянах, центральная башня снаружи облицована камнем, следы обтески сохранились на лицевой стороне [3, 75; 11, 35; 27, 124; 30, 15]. Общие черты конструкций прослеживаются и в крепостных сооружениях Саадан (Сиязань), Шамахи и Баку, в строительстве которых также использовали камень [27, 127]. Эти сооружения преимущественно выполняли оборонительную функцию.

Круглая и четырехугольная башни в Мардакянах (XIII-XIVвв.) (Апшерон) характеризуются наличием машикулей с геометрическим орнаментом, выделяются пропорциями [11, 32-34; 30, 15]. Для них характерно наличие мощных укреплений. Этажи имеют деревянные и каменные перекрытия, каменные лестницы [11, 34]. Башни выделяются хорошо обработанной поверхностью, наличием каменных плит. Каждый этаж имел отдельный ход и деревянные перекрытия. Облицовка наружной части, толщина стен, наличие оконных проемов составляют общность с другими средневековыми конструкциями [11, 34; 11, 29, 17]. Многоярусные сооружения башни были перекрыты каменным куполом. В строительстве использовали хорошо подобранные камни с обработанной поверхностью

[3, 76-77]. Строительный материал, формы конструкций делают схожими Мардакянские башни с башней Айдынбулаг (Габала) и Саадан (Сиязань) [4, 81; 27, 127].

Башня Айдынбулаг в плане имеет квадратную форму, углы укреплены контрфорсами в виде закругленных выступов, имеющих три четверти окружности [4, 82]. Внутреннее пространство башни по имеющимся гнездам на восточной стене, делилось на три яруса [6, 102-103]. Междуэтажные деревянные перекрытия конструктивно были плоскими (рис.6). Сохранились следы дверного и узкие оконные проемы. Стены башни сложены из бута и облицованы грубо отесанными камнями [4, 104]. Для кладки облицовки Айдынбулаг и Мардакянских башен характерны частые сквозные тычковые камни крупных размеров [6, 102-103]. Подобный способ перекрытий встречается и в других башнях средневекового Ширвана. Баладжарская башня (Баку) круглая в плане, с диаметром внутри около 3.65 м, при толщине стен около 2.25 м; построена из камня, правильно, но грубо обтесанного, положенного правильными рядами, на извести [24, 63]. Баладжарская башня в сравнении с Мардакянскими башнями имеет плохую сохранность [24, 64]. По мнению исследователей, башня выполняла функцию не только жилого укрепления, но и сигнального пункта [24, 64].

Археологические исследования последних лет определили период сооружения средневековой крепости Саадан (Сиязань). Согласно археологическим исследованиям 2013-2014 гг. строительство крепости относится не к XIV веку, как было предположено ранее, а к периоду не позднее второй половины XI века [29, 262].

Баиловские камни (XIII в.) (Баку) составляют крепостную конструкцию вытянутой прямоугольной формы с четырьмя башнями по углам, одиннадцатью полубашнями по сторонам и двумя узкими воротами, внутренним двориком и многочисленными помещениями (рис.5) [11, 38; 27, 66; 29, 11]. Все стыки сторон укрепления были соединены между собой башнями различной величины [19, 70; 25, 117]. Башни полуразрушены, в некоторых из них сохранились части дверных проемов [19, 69-70]. Часть промежуточных полубашен служила контрфорсами [11, 38]. Наличие контрфорсов и подземных ходов являются общими чертами Девичьей башни (Баку) и башен в Габале и Исмаиллы. Изображения на стенах в сочетании с надписью прослеживаются и в строительстве крепости Гюлистан (Шамаха), что знаменует характерный признак сооружений Ширвано–Апшеронской архитектурной школы [1, 81-82]. Стены сооружений выделяются массивностью, в строительстве использован камень.

Крепости Гюлистан и Бугурд (XII в.) (Шамаха) с круглыми башнями, полукруглыми и квадратными полубашнями имели функциональное назначение [3, 73; 12, 46; 13, 43; 14, 50-62]. Исследователи относят их к

группе башен, отличающихся неприступностью [13, 43; 27, 56]. Стены башен были облицованы камнем чистой тески [16, 19-27]. Башенные конструкции крепости Гюлистан в основном полукруглые, что является также характерным признаком средневековых крепостных конструкций Баку, Габалы, Байлакана, Гянджи [15, 327]. Двойные стены помещений сооружены из слегка отесанных камней различных размеров на укрепляющем растворе и бута (Бугурд), такой же строительный материал использовали в сооружении башни Айдынбулаг (Габала). Помещения сообщаются дверными проемами из тесаных камней [6, 36-40]. Четырехугольные и полукруглые укрепления крепости Бугурд были построены из тесаных прямоугольных камней на растворе извести и золы [17, 63]. В строительстве внешних укреплений использовали речной и тесаный камень крупных размеров и обожженный кирпич. Похожий строительный материал использован при строительстве крепости Гюлистан (Шамаха) и Девичьей башни в Исмаиллы [21, 60]. Стены цитадели были сооружены из тесаных камней, некоторые постройки в крепости Бугурд были достроены в XIV в. [17, 65]. Характерной общей чертой конструкций Гюлистан и Бугурд было наличие многофункциональных сооружений [9, 234; 10, 268; 11, 298]. Крепость Хиреки (Исмаиллы) по мнению исследователей составляет общность с конструкциями Гюлистан и Бугурд [23, 34]. Во время расчистки крепостной стены Хиреки, сооруженной из булыжников, в ходе исследований определили, что при толщине более 3 м в некоторых местах крепость достигала в высоту до 3 м [22, 113; 23, 33].

Девичья башня (XII в.) (Баку) в сравнении с другими идентичными строениями отличается величиной, оригинальной ребристой разделкой наружной поверхности стены, а также мощным контрфорсом (рис.7) [20, 25]. Контрфорсы составляют общность типов конструкции с башнями в Баку, Огузе, Габале [7, 93]. Девичья башня была оснащена керамическими трубами, подземными помещениями [20, 23]. Девичья башня - Ханаях (Исмаиллы) (XII в.) и Девичья башня (Габала) (IX-XI вв.) относятся к группе крепостей пассивной защиты; для них характерно наличие подземных ходов, естественные укрепления с выгодными природно-географическими условиями исследованы не основательно (рис.11) [6, 88]. Эти башни построены из обожженного кирпича и камня [6, 89; 21, 61]. Сохранились стены крепости, башни и места ворот. Башни в плане квадратные и полукруглые, в каждой стене полукруглый контрфорс (Габала) [6, 88-89]. Девичья башня - Ханаях (Исмаиллы) не подвергалась масштабным археологическим исследованиям, поэтому вопросы датировки памятника остаются открытыми, некоторые исследователи сравнивают ее с крепостью Гирдыман VII-VIII вв. (рис.10) [18, 59].

Крепости Мухас (IX-XIV вв.) (Огуз), Устаджан (XI-XIII вв.) (Габала), и Эных (IX-XIII вв.) (Гусар) имеют выгодное природно – географическое положение и сооружены с учетом рельефа местности [5, 91; 6, 98; 28, 94].

Крепостные конструкции Мухас имеют прямоугольную или полукруглую форму (рис.9). Сохранившаяся часть крепости Мухас трехслойная, частично сохранились бойницы, окна и дверной проем [7, 94]. В строительстве крепостей Мухас (Огуз) и Эных (Гусар) использованы речной камень, галька, известковый раствор с примесью золы и скальные камни (рис.8) [6, 100; 7, 95; 28, 94-95]. Наличие домов в крепости Устаджан (Габала) сближает ее с крепостью Гюлистан (Шамаха).

1

Мардакян. Замок Мардакян. (XIII в.)

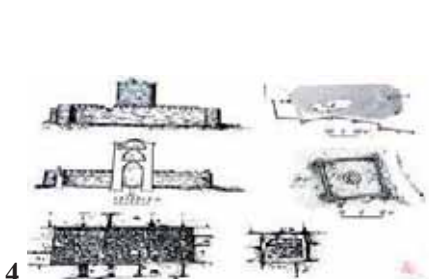
2

Замок Раманы. (XVI в.)

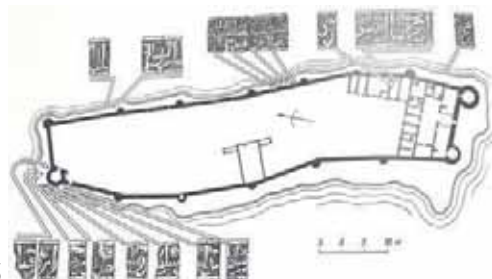
3

Замок (XIII в.)

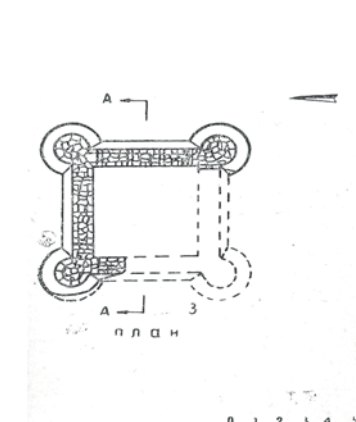
4

Нардаран. (XIV в.)

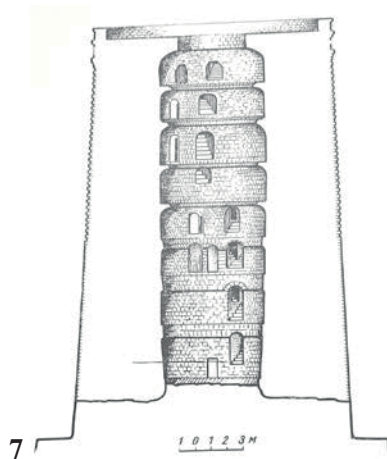
5

Замок Укрепление в Баилловской бухте (XIII в.)

6

Башня Айдынбулаг (Габала) (XII-XIII вв.)

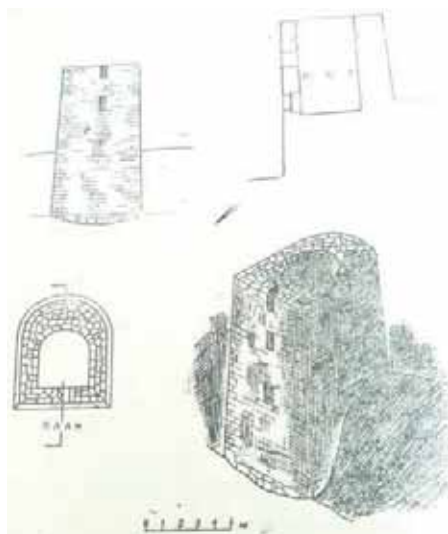
7

Девичья башня (Баку) (XII в.)

8

**Крепость Эных (Гусар)
(IX-XIII вв.)**

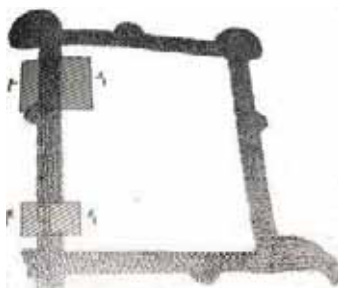
9

**Крепость Мухас (Огуз)
(IX-XIV вв.)**

10

**Девичья башня (Исмаиллы)
(XII в.)**

11

**Девичья башня (Габала)
(IX-XI вв.)**

На фортификационных памятниках Ширвана не всегда выявлены следы строительства за пределами укреплений, это свидетельствует о специфическом – оборонительном характере памятников.

Современные исследования некоторых средневековых оборонительных сооружений Ширвана, структуры (мощные внешние стены и башни) и основные конструктивные особенности позволяют отнести их к Ширвано-Апшеронской архитектурной традиции. Средневековые крепости, построенные на территории Ширвана, несмотря на проведенные исследования, требуют дополнительных систематических исследований. Это вызвано необходимостью определения спорных вопросов технологии строительства, уточнения основных конструктивных особенностей, определения предназначения строительства, уточнения датировки периода разрушения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan arxeologiyası (orta əsrlər), VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
2. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: Элм, 1983.
3. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII - XV вв. М.: Наука, 1966.
4. Гадиров Ф., Мамедзаде К. Айдынбулагская башня // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, Cild XXV, №7, 1969, s.81-83.
5. Qədirov F. Göyçay dərəsinin qərb tərəfindəki bir qrup arxeoloji abidələr haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, XXXI cild, №8, 1975, s.88-93.
6. Qədirov F.B. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı: Elm, 1984.
7. Qədirov F. Muxas qülləsi // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, Cild XXVI, №12, 1970, s.93-97.
8. Quliyev A. Gülüstan qalasında aparılan tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s.232-236.
9. Quliyev A.A., Hüseynov F.R., Hüseynov S.A., Quliyev T.Ə., Vəkilova S.S., Quliyeva G.Ə. 2013-2014 –cü ildə Şamaxı, Ağsu və İsmayılı rayonlarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s.268-275.
10. Quliyev A.A., Hüseynov F.R., Hüseynov S.A., Quliyev T.Ə., Vəkilova S.S., Həsənov E.N., Quliyeva G.Ə. 2015-2016 – cı illərdə Gülüstan qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı, 2017, s.298-303.
11. Дадашев С.А., Усейнов М.А. Архитектура Азербайджана (III-XIX века), М.: Издательство Архитектуры СССР, 1948.
12. Джидди Г. Историко-археологический очерк крепости Гюлистан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1962.
13. Ciddi H. Orta əsr Gülüstan qalası haqqında tarixi arxeoloji məlumat // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), №6, 1961, s.39-56.
14. Ciddi H. Gülüstan qalası, Bakı: Azərb. SSR EA, 1967.
15. Ciddi H.Ə. Şamaxı - Jəzidiyyə və Gülüstan qalası // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, VII cild. Bakı, 1973, s.325-330.
16. Ciddi H. Buğurt qalası, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973.
17. Ciddi H. Buğurt qalası haqqında tarixi arxeoloji məlumat // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), №1, 1972, s.60-69.
18. Cəbiyev Q.C. Xanəgah Qız qalası // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, №2, Bakı, 2005, s.58-65.
19. Исмизаде О.Ш. Археологические раскопки 1969 года в Баил-гесри (Баиловский замок) // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР (серия: история, философия, право), №2, 1971, с.67-76.
20. Исмизаде О.Ш. Обследование Девичьей башни // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР (серия общественных наук), №5, 1965, с.17-30.

21. Osmanov F.L. İsmayılı rayonunun bəzi orta əsr abidələri haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), №3, 1972, s.55-64.
22. Османов Ф.Л. О средневековой крепости Хиреки в окрестностях Сулут Исмаиллинского района // 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi Sessiyanın Materialları. Bakı, 2005, s.113-114.
23. Османов Ф.Л., Османов Л.Ф. О некоторых оборонительных сооружениях Ширвана // Историко-культурные и экономические связи народов Кавказа: прошлое, настоящее, будущее. Тезисы Докладов Международной Научной Конференции посвященной 80-летию Института Истории, Археологии и Этнографии Дагестанского Научного Центра РАН. Махачкала, 7-8 октября 2004, с.33-34.
24. Пахомов Е.А. Развалины Баладжарской башни // Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, искусства и природы (АЗКОМСТАРИС), в. №3, Баку, 1927, с.63-64.
25. Пахомов Е.А. Крепость Гюлистан близ Шемахи // Известия Азербайджанского филиала Академии Наук СССР, №5, 1944, с.44-49.
26. Пахомов Е. Обследование развалин крепости в Бакинской бухте // Известия Азербайджанского филиала Академии Наук СССР, №6, 1940, с.116-117.
27. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История Архитектуры Азербайджана. М., 1963.
28. Xəlilov C.Ə. Enix qalası // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, XVIII cild, №4, 1962, s.93-95.
29. Xəlilov M.C. Sandıqtəpə abidələr kompleksində tədqiqatlar (2013-2014 – cü illər) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s.261-267.
30. Щеблыкин И.П. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку: Азербайджанский Филиал Академии Наук, 1943.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN ORTA ƏSR QALALARI (ÜMUMİ CƏHƏTLƏR VƏ XÜSİYYƏTLƏR)

E.CƏFƏROVA

XÜLASƏ

Məqalədə Şirvanşahlar dövlətinin müdafiəsini təşkil edən ən mühüm qala konstruksiyaları təqdim olunub. Qalaların əksəriyyəti dağətəyi zonada yerləşir və xronoloji baxımından Şirvanşahlar dövlətinin mövcud olduğu dövrə aiddir (IX-XVI əsrlər).

Şirvanın orta əsr qalaları çoxşaxəli, çoxfunksiyalı tikililərə aiddir. Bu müdafiə tikililəri Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun, yerli tikinti materialdan tikilmiş dairəvi və yarım dairəvi qüllələrdən ibarətdir.

Qalaların konstruksiya ölçüləri oxşarlıq təşkil edir, tikinti dövrü Şirvanşahlar dövlətinin müdafiəsinin gücləndirilməsi prosesi ilə bağlıdır. Qurhular arasında qüllə konstruksiyaları fərqlənir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlara baxmayaraq, Şirvan ərazisində tikilmiş orta əsr qalalarının əlavə sistemik tədqiqatlara ehtiyacı vardır. Bu, mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək, qalaların əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, tikinti məqsədini və tarixini daha dəqiq öyrənmək zərurətindən irəli gəlir.

Açar sözlər: Şirvanşahlar dövləti, orta əsr qalaları, bürc, arxeoloji tədqiqatlar

MEDIEVAL FORTRESSES OF THE STATE OF SHIRVANSHAHS (COMMON FEATURES AND FEATURES)

E.B.JAFAROVA

SUMMARY

The article presents the most famous fortress structures that make up the defensive line of the state of Shirvanshahs. Most of the fortresses are located in the foothill zone and chronologically refer to the period of the existence of the state of Shirvanshahs (9th-16th centuries).

The medieval fortresses of Shirvan are multilayered, multifunctional structures. They are characterized by the presence of circular and semicircular towers, built from local raw materials in the traditions of the Shirvan-Absheron architectural school. The structures are similar in size, and the construction period is associated with the strengthening of the defense capability of the state of Shirvanshahs. Among the constructions tower structures are notable.

Medieval fortresses built on the territory of Shirvan despite the studies conducted require additional systematic investigations. This is due to the need to determine the controversial issues of construction technology, clarify the main design features, determine the purpose of construction, and specify the dating and the period of destruction.

Keywords: State of Shirvanshahs, medieval fortress, tower, archaeological researches

UOT 391.7; 39

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN QADINLARININ BƏZƏKLƏRİ
VƏ ZƏRGƏRLİYİN İNKİŞAFI

K.G.ƏLİYEVƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
aylin_kama@mail.ru

Azərbaycanın zərgərlik sənəti ənənəvi bədii xüsusiyyətlər üzərində inkişaf etməkdədir. 1935-1936-cı illərdə Bakıda zərgərlik fabriki təşkil olundu. Bu, Azərbaycanda qadın bəzəklərinin yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. XX əsrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində zərgərlik sənəti inkişaf etməkdə idi. Ötən əsrin 70-ci illərində Bakı zərgərlik fabrikində qərb dekorativ incəsənəti üslubunda yeni növ sancaq, diymə, üzük, qolbaq, medalyon və sırğa istehsalı genişlənir. Hal-hazırda Azərbaycan zərgərlik sənəti müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir. Zərgərlik müəssisələri milli ənənələrə əsaslanmaqla çeşidli zərgərlik məmulatının istehsalı ilə məşğuldur.

Açar sözlər: bəzəklər, zərgərlik, qadınlar, üzük, sırğa, qolbaq

Maddi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan qadın bəzəkləri əsrlər keçməsinə baxmayaraq, milli koloriti qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan müasir dövrdə yaradılan bəzək əşyaları da Azərbaycan zərgərliyinə məxsus ənənəvi bədii xüsusiyyətlər üzərində inkişaf etməkdədir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan zərgərləri ağır iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərsələr belə, bu qədim sənəti inkişaf etdirib təkmilləşdirmişlər [1, 34].

Bir tərəfdən imperialist və vətəndaş müharibələri, digər tərəfdən yeni ictimai-iqtisadi sistemə keçid bütün sahələrdə olduğu kimi, zərgərlik məhsullarının istehsalında da tənəzzülə gətirib çıxarmışdı. Artıq məişətdə gündəlik və estetik tələbatını itirmiş ağır kəmərlər, cütqabağılar, silsilələr kütləvi şəkildə istehsal olunmurdu. Ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan zərgərləri Gəncə, Naxçıvan, Şəki və Bakıda yeni təşəkkül tapmış artellərə köçürdülər. Bu artellərdə birləşən ustalar fərdi sifarişlər üzrə dəbdə olan üzük, sırğa, qolbaq və s. zinət əşyaları hazırlayı, eyni zamanda təmir işləri ilə məşğul olurdular. Onlar daha çox dövrün tələbatına uyğun bəzək elementlərindən istifadə edirdilər. Bu baxımdan öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə gedib çıxan «ay-ulduz» motivini göstərmək olar.

Ay kultu Azərbaycanda geniş yayılmış ibtidai təsəvvür formalarından biri olmuşdur. Eyni zamanda məlumdur ki, Şəki şəhəri yaxınlığında eramızın I əsrinə aid «Ay məbədi» mövcud olmuşdur. Mərkəzi Asiya və İran incəsənətində də bu motiv əsas elementlərdən biri sayılmışdır. Sonrakı dövrlərdə aypara təsviri türk-

səlcuq imperiyasında İslam simvolu kimi işlənsə də, əvvəlki semantikasını saxlamışdır [2, 23].

Sovet dövründə isə ay-ulduz motivi dövlətin rəmzinə çevrilmişdi. Başqa sözlə, oraq bir növ ayparanın təsvirini əvəz edirdi. Bu zaman naxışlar əvəz olunmuşdusa da, zərgərlik üsulları dəyişilməz qalırdı. Əsrlərin sınağından çıxmış gül formalı naxışlarla şəbəkə üsulu ilə hazırlanmış «gül sırğa», «gül üzük» XIX əsr zərgərlik məmulatının təkmilləşdirilmiş nümunələri sayıla bilər.

Mənşəyi qədim olan motivlər ayrı-ayrı mərhələlərdə müxtəlif rəmzi mənaya malik məzmun və forma kəsb etmişdir [1, 38]. Bu baxımdan aypara formalı sırğalarda nəqş olunan yeni bəzək elementləri aydın görünür. Belə sırğaların orta hissəsində şəbəkə üsulu ilə buruq fiquru verilmiş və içərisində «Baku» (Bakı) sözü yazılmışdır.

Badamı və ayparalı sırğalarda da dəyişikliklər nəzərə çarpır. Qulağa keçirilən hissəsi beşguşəli ulduz formasında olan bu sırğaların asma hissəsi badamı şəkildə olmaqla, aşağı hissəsində pələklər asılmışdır.

1935-1936-cı illərdə Bakıda zərgərlik fabriki təşkil olundu. Bu, Azərbaycanda qadın bəzəklərinin yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. Orada məişətdə istifadəsinə ehtiyac duyulan zərgərlik məhsullarının kütləvi şəkildə istehsalına başlanıldı. 1936-40-cı illərdə isə milli zərgərlik nümunələrindən olan «paxlava», «badamı» və «gül» adlanan təkqaş üzüklər, «badamı», «xəmirası» sırğalar modernizə olundu. Onların hər bir hissəsi oyma, yonma əsasında sərrast surətdə biçilir, sonra da yonulmuş bu hissəciklər lehimlə birləşdirilir.

Bu cür bəzəklərin hazırlanmasında keçmiş texnoloji üsullarla yanaşı, Qərb zərgərliyində istifadə olunan müasir texnoloji nailiyyətlərdən də istifadə olunurdu. Kütləvi surətdə istehsal olunan «şarlı», «badamı», «gül qolbaq», «üçdüymə» adlanan sırğalar milli ənənələrə əsaslanmaqla, XIX əsr qadın bəzəklərinin davamı sayıla bilər.

Bakı ilə yanaşı Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Şuşa kimi şəhərlərdə ənənəvi üsullarla zinət istehsalı davam etdirilirdi. İnsanların daim gözəl bəzənmək ehtiyacını ödəmək üçün, zərgərlər günün tələblərinə cavab verən zinət əşyaları istehsalı üçün yaradıcılıq axtarırları aparır, fabrik məhsullarından geri qalmayan məhsullar hazırlayırdılar. Əsas mənbə kimi yenə də qədim naxış ünsürləri çıxış edirdi. Bu baxımdan «heydəri», «aypara» adlı sırğaları misal göstərmək olar.

XX əsrin 50-60 illərində Lahıc, Şəki, Gəncə, Naxçıvan kimi şəhərlərdə şəbəkəçilik sənəti xüsusilə geniş yayılmışdı. Sonralar yalnız Bakı və Şəki şəhərlərində zinət istehsalı davam etdirildi [1, 47]. Bu zaman həm fabrik, həm də xalq yaradıcılığı üsulları eyni vaxtda tətbiq edilirdi. Nəticədə minillər ərzində yaradılan sənət incilərinə yeni forma və məzmun verməklə, mükəmməl zərgərlik nümunələri yaradılırdı.

XX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində də zərgərlik sənəti inkişaf etməkdə idi. Lənkəran zərgərlərindən usta Əbülfəz və Hacıbalanın əməyini, xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar Bakıdan Lənkərana gəlib burada şəbəkəçilik məktəbi yaratmışdılar. Əlimuxtar və Ələsgər Zeynalovlar da öz gözəl əl işləri ilə Lənkə-

randa tanınırdılar. Onların hazırladıqları «quranqabı», «qırxdüymə», «üçdüymə» sırğalar, «silsilə», «gül qolbaq» və s. kimi zərgərlik məmulatından sifarişçilər həmişə razı qalırdılar. Şəki zərgərlərindən XX əsrin ortalarında yaşamış usta Yusif Məmmədovun yaqut daşla bəzədilmiş medalyonu bu gün də nadir sənət nümunəsi kimi Azərbaycan İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Əldə etdiyimiz materiallar göstərir ki, məişətdə daim ehtiyac duyulan (sırğa, üzük, bilərzik, sancaq, medalyon, kəmər və paltar bəzəkləri) zinət əşyaları Azərbaycan şəhərlərində əhalinin dərin rəğbətini qazanmışdır. Kütləvi surətdə istehsal olunan «şarlı», «badamı» sırğalar, «gül qolbaq», «üçdüymə», «dördüymə» üzüklər, Naxçıvanda «çəçik», Şəkiddə «tənəyi» adlanan sırğalar buna misal ola bilər.

1960-1963-cü illərdə zərgərlik fabriklərində kütləvi məişət məmulatına olan tələbatı ödəmək üçün nisbətən ucuz metal olan gümüş zinətlər istehsal edilirdi. Gümüşdən şəkəyə üsulu ilə hazırlanmış qadın bəzəkləri, xüsusilə fərqlənirdi. Bunlardan usta T.Quliyevin hazırladığı şarlı sırğaları misal göstərmək olar. Bu növ sırğalar Bakı, Lahıç, Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı və digər şəhər və qəsəbələrdə yayılmış və haqlı olaraq əhalinin rəğbətini qazanmışdı. «Sərmə», «heydəri», «darağ», «armud», «üçdüymə» sırğalar da dəbdə idi. Bu sırğalarla yanaşı, «yelpinci», «çarx», «fantaziya» adlanan sırğalar da kütləvi şəkildə istehsal olunurdu.

Ötən əsrin 70-ci illərində Bakı zərgərlik fabrikində Qərb dekorativ incəsənəti üslubunda yeni növ sancaq, düymə, üzük, qolbaq, medalyon və sırğa istehsalı genişlənir. Lakin ənənəvi motivlər yenə də əsas kimi istifadə olunur. Az sonra Bakı sənətkarlarının hazırladıqları nümunələr Fransada, İngiltərədə, İtaliyada tanınmağa başlayır. Onlar 1973-74-cü illərdə təşkil olunmuş Moskva, Leypsiq, Paris yarmarkalarında xüsusi rəğbətlə qarşılanır. Zərgərlərdən A.Əliyev, N.Əliyev, A.Heydərov, F.Zeynalovun və digərlərinin hazırladıqları məmulat yüksək bədii keyfiyyətinə, rənginə və sadə bəzək üslubuna görə diqqəti daha çox cəlb edir.

Müasir dövrimizdə qadınlar dəbə uyğun İtaliya, Fransa, Ərəbistan, İran və Türkiyədə hazırlanmış qadın zinətlərindən daha çox istifadə edirlər. Şübhəsiz, bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar bu, heç də bütün qadınlara müyəssər olmur. Belə ki, dəbə uyğun olaraq qızıl bəzəklər gümüşlə, brilyant qaşlı zinətlər isə firuzə qaşlarla əvəz olunur.

Texnikanın inkişaf etdiyi indiki dövrdə bəzək əşyalarının hazırlanmasında qiymətli daşlara oxşar süni daşlardan da istifadə olunur.

Etnoqrafik sorğulara əsasən deyə bilərik ki, hazırda qadınlar dəst sırğa və üzüklərdən, qolbaqlardan, mirvari boyunbağı və medalyonlardan daha çox istifadə edirlər. Lakin onlar müasir geyimlərə uyğun olaraq seçilir. İndi cəmiyyətdə öz rolu olan qadınların bəzək əşyalarına münasibəti də müxtəlifdir. Onlar işə gedərkən bu bəzəklərin ən zəruri olanlarını istifadə edir, təntənəli mərasimlərdə və toylarda isə bütün zinətlərini nümayiş etdirməyi sevirlər.

Müasir zərgərlər çox vaxt bəzək məmulatını hazırlamaq üçün qızıl, gümüş və mis materialları sahibindən alır və onun öz yanındaca zərgər tərəzində çəkib götürür. Qəbul olunmuş xammal zinət şəklində sifarişçiyə qaytarılarkən bir daha çəkilir.

Ümumiyyətlə, zərgərlər yüksək əyarlı qızıl (56, 72, 82, 92, 94) və gümüşdən (84, 88, 91, 98 əyarda) istifadəyə daha çox üstünlük verirlər. Hən hansı bir ərintinin (külçə, kütlə, çilik və s.) tərkibində xalis qızıl və gümüşün miqdarını müəyyən etmək üçün «əyar sistemi» adlanan xüsusi ölçü vahidi tətbiq edilir.

Zərgər əvvəlcə əyarı ona məlum olan qızılı (gümüşü) məhək daşına sürtməklə qızıl (gümüş) tozu zolağı əmələ gətirir, daha sonra isə ona paralel olaraq naməlum qızılın (gümüşün) toz zolağını yaradırdı. Bundan sonra isə paralel toz zolağı üstündən köndələn şəkildə məhək yağı çəkirdi. Əgər naməlum qızılın (gümüşün) məhək yağı çəkilmiş tozu məlum qızıl (gümüş) tozuna nisbətən əvvəlki rəngini dəyişib tünd (qara) olardısı, onda naməlum qızılın (gümüşün) əyar kəmiyyəti aşağı hesab olunurdu.

Rənglərdə dəyişiklik nəzərə çarpmazdısa, o zaman naməlum qızılı (gümüşü) əyarı daha yüksək olan qızılla (gümüşlə) yoxlayır və onun əyar kəmiyyətini müəyyən edirdilər.

Zinət istehsalı bir sıra kimyəvi-texnoloji proseslərlə əlaqədar olduğu üçün, zərgər emalatxanalarında mis, şora, naşatır, qurğuşun, göydaş, tənəkar, məhək daşı, məhək yağı, bürünc, sarı gil və s. kimi xammal ehtiyatları da saxlanırdı. Bundan başqa zinət şeylərində «qaş» məqsədilə istifadə edilən ləl-cəvahirat materialları (inci, yaqut, mirvari, əqiq, brilyant, saffir, firuzə və s.) xammal kimi istifadə olunurdu.

Zərgərlik emalatxanalarında da ustalar masa üzərində işləyirdilər. Onların sağ əlinin altında əsas əmək alətləri, sol tərəfində qəlib, tərəzi, ehtiyat materiallar, buta, ləkağacı və az işlənən digər istehsal ləvazimatları yığılırdı. Etnoqrafik müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, bəzi yerlərdə əritmə primitiv xarakter daşıyırdı. Müasir emalatxanalarının bir çoxunda hələ də benzinlə, qazla doldurulmuş balon və hava üfürmək üçün xüsusi köründən istifadə edilir. Lakin eyni zamanda, bir sıra avtomatlaşdırılmış və elektrik cərəyanı ilə işləyən maşınlar da tətbiq olunur.

Zərgərlər tərəfindən ən çox işlədilən metal qızıl olmuşdur. 1300 dərəcə istilikdə əriyən qızıl başqa metallarla ərinti əmələ gətirdiyindən və yumşaqlığına görə asan döyüldüyündən zərgərlikdə geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, gümüşdən də müxtəlif bəzək əşyaları hazırlanırdı. Gümüş qiymətli metallar qrupuna daxil olub, ağ parlaq rəngə malikdir. Xüsusi çəkisi 1053-dir. Ərimə temperaturu 960,5 dərəcə, qaynama temperaturu 1955 dərəcədir. Keyfiyyətinə görə gümüş iki növ – yumşaq və möhkəm olur.

Yumşaq gümüş soyuq, ya da azca qızdırılmış halda emal olunur. Möhkəm gümüşü isə əritdikdən sonra istifadə edirlər.

Zərgərlik ləvazimatlarından olan butalar (qəliblər) sarı gildən düzəldilirdi. Tərkibinə pambıq qatılmış sarı gili təxminən bir həftə ərzində çəkilə döyüb yetişdirir, nəmliyini itirirdilər. Tam yetişdirilmiş gil xəmiri göyümsov rəng alırdı. Bundan sonra ondan müvafiq formalarda butalar düzəldib kürədə bişirirdilər.

Zərgərlikdə tətbiq edilən əsas alətlərdən biri də qəlib idi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş metal məmulatın böyük bir qismi məhz tökmə üsulu ilə daş qəliblərdə hazırlanmışdır [3, 205]. Bundan başqa,

sənətkarlar əsrlərin sınağından çıxmış şəkəkəçilik, qarasavad, minasızlıq kimi texnoloji üsullardan da geniş istifadə etmişlər, hansı ki, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü metalışləmə sənətinin davamı və inkişafı kimi qəbul edilir.

1920-ci ildə «Azərzərgər» sənaye birliyinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan zərgərliyinin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Bu müəssisəyə Hacı Nəriman, Nadir Tağıyev, Məşədi Mahmud, Ağahüseyn Əliyev, Əliyev Böyükağa Hüseyn oğlu, Akif Səlimbəyov kimi mahir zərgərlər cəlb olundu.

1974-cü ildən Bakı Zərgərlik Zavodu yeni binada öz işinə başladı. 1975-1980-ci illərdə o, artıq yeni texnologiya ilə təchiz olunmuş böyük istehsal müəssisəsinə çevrilmişdi. Hal-hazırda da zavod fəaliyyətini davam etdirir və burada qiymətli metallardan müxtəlif formalı zərgərlik məhsulları istehsal olunur.

Ötən əsrin 70-ci illərində Hacı Nəriman, Tağıyev Nadir, zərgər Qərib, Heydərbəyov Həsən, Ağarəhim və Balarəhim Rzabəyovlar, zərgər Əbülhəsən, zərgər Akif, zərgər İbrahim Ağahüseyn oğlu, Zeynalov qardaşları (Məmməd, Səlim, Məhəmməd, Əmrulla), Mehdi Əlibəyli, Arif Baxşiyev, Ağahüseyn Əliyev, Quliyev Ümid, Səmədov Sidqi və digər bacarıqlı sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir. Bu sənətin davamçıları olan gənc zərgərlər də min illərdən bəri xalqın zövqünü oxşayan sənət nümunələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirilər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan zərgərlərinin sorağı uzaq xarici ölkələrdən gəlir. Məsələn, Salmanov Əbülhəsən Mirzə oğlu zərgərliyə aid keçirilən bütün beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) Dübai şəhərində «Əbülhəsən» adlı şirkət fəaliyyət göstərir. Bu şirkət orada yerləşən Dünya Zərgərlik Assosiasiyasının üzvüdür [4, 72].

Digər bakılı zərgər Mehdi Əli oğlu Əlibəyli (1941-ci il təvəllüdü) zərgərlik sənətinin inkişafında xidmətlərinə görə UNESCO-ya üzv seçilmişdir. Onun əl işləri Cenevrə və Brüssel sərgilərində nümayiş etdirilib.

Digər zərgərlərimiz Babazadə Həsənağa Tağı oğlunun əl işlərinə Moskvada yüksək qiymət verilmiş və o, UNESCO-nun nəzdində fəaliyyət göstərən nüfuzlu rəssamlıq qrupuna qəbul edilmişdir [4, 121].

Naxçıvan zərgərlik məktəbinin nümayəndəsi Cəfərov Əbdül əl işləri ilə dünyanın əksər ölkələrində sərgilərdə iştirak etmişdir. Zərgər Rüstəmin şəkəkə üsulu ilə işlədiyi sünbül qolbaq və boyunbağılar Almaniya, Amerika, BƏƏ və keçmiş ittifaq respublikalarında yaxşı tanınır. Rzabəyovların əl işləri Fransada və Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyində saxalanılır.

Azərbaycanda zərgərlik sənəti müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir. Artıq ölkəmizdə zavod və fabriklərin əksəriyyəti səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Bunların sırasında «Zərgər Açıq Səhmdar Cəmiyyəti», «Almaz», «Leyla», «Orxan-3», «Firma-Fərid», «Anar», «Emilya» zərgərlik müəssisələrini qeyd etmək olar. Bu müəssisələr milli ənənələrə əsaslanmaqla çeşidli zərgərlik məmulatının istehsalı ilə məşğuldur. Orada təcrübəli zərgərlərlə yanaşı, gənc sənətkarlar da öz bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanca zərgərlik incəsənəti. Bakı: Elm, 1978. s.96
2. Эфенди Фадлун. Двенадцать символов и олицетворения. Баку: Гянджлик, 1998. s.112
3. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı, 2001. s.323
4. Abdullayev M. Azərbaycan zərgərləri. Bakı, 2004. s.95

ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН И РАЗВИТИЕ ЮВЕЛИРНОГО ДЕЛА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

К.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Ювелирное искусство Азербайджана обладает богатыми древними традициями, истоки которого относятся к I тыс. до н.э.

В 1935-1936 гг. в Баку была построена ювелирная фабрика, что придало виток для развития женских ювелирных украшений.

В XX в. ювелирное искусство развивалось во всех районах Азербайджана. В 70-х г. на Бакинской фабрике было расширено производство декоративных украшений в западном стиле. Уже с этого периода традиционные кольца и серьги «пахлава», «бадамы», «гюль» приобретают более современный вид.

В настоящее время азербайджанское ювелирное искусство развивается в соответствии современным требованиям. Действует большое количество ювелирных предприятий, в которых творят профессиональные и опытные ювелиры.

Ключевые слова: украшения, ювелирное дело, женщины, кольцо, серьги, браслет

ADORNMENTS OF AZERBAIJANI WOMEN AND DEVELOPMENT OF JEWELLERY IN MODERN TIMES

K.ALIYEVA

SUMMARY

In 1935-1936 a jewelers factory was set up in Baku. It affected the development of women's adornments in Azerbaijan in a new direction.

Jewelers art was developing in all regions of Azerbaijan in the 20th century. In the 70s of the last century, production of new types of decorative items in western decorative art style expanded in Baku jewelers factory.

The national jewelers models, ring and earrings, which are called "baklava", "almond", "rose", have been updated.

In Azerbaijan jewelers art is developing in accordance with modern times requirements. Numerous jewelers enterprises are operating. Along with experienced goldsmith's, young artisans also try to demonstrate their skills and talents.

Keyword: ornaments, jewelers, women, ring, earring, bracelet

UOT 94(479.24)

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ
MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ PERSPEKTİVLƏRİ RUSİYA
FEDERASIYASI TARİXÇİLƏRİNİN TƏDQİQATLARINDA****H.Q.KAZIMOVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**halima.kazimova.77@mail.ru*

Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda baş verən hadisələr, eləcə də tərəflər arasında münasibətləri sabitləşdirmək üçün aparılan danışıqlar prosesi təhlil edilmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar olan BMT, NATO, ATƏT və digərlərinin Ermənistanla Azərbaycan arasında kompromisin yaradılması üçün atılan diplomatik gedişatların Rusiya tarixşünaslığında öz əksini tapması məqalədə yer almışdır. Rusiya Federasiyasının Azərbaycana qarşı qeyri obyektiv siyasətini əksər rus müəlliflərinin əsərlərində də dəstəklənir. Rusiya Cənubi Qafqazda coğrafi mövqe uğrunda əsrlər boyu apardığı mübarizədə əldə etdiyi üstünlüyü heç bir dövlət və təşkilatın siyasi oyunlarına qurban vermək istəmir. Bu səbəbdən, Ermənistanla Azərbaycan arasında davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hələ də həllini tapmayıb. Məqalədə Rusiya tarixşünaslığında bu mövzuya həsr olunmuş kitab və məqalələri təhlil edərəkən birbaşa və dolayısı yolla Azərbaycan tarixinə qarşı həqiqətə əsaslanmayan fikirlərin kökündə duran məqamlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, beynəlxalq təşkilatlar, ATƏT, Minsk qrupu, BMT, Rusiya tarixşünaslığı, Jeleznovodsk sazişi, Qarabağ münaqişəsi.

Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq və ikitərəfli əlaqələrin qurulmasında, eləcə də beynəlxalq aləmə inteqrasiya istiqamətində ərazilərini sülh yolu ilə azad etmək təkliflərini daim öndə tutmuşdur. Ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı, öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyi özünün başlıca vəzifəsi hesab edən Azərbaycan Respublikası, beynəlxalq təşkilatlar və institutların təcrübəsindən istifadə etmək məqsədi ilə qısa müddət ərzində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏM, daha sonra ATƏT), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Avropa Şurası, Avropa Birliyi, NATO, həmçinin digər dünya və regional qurumlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaqdadır.

XX əsrin sonunda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə qarşılaşan Azərbaycan Respublikası, bu münaqişənin sülh yolu ilə həlli mövqeyində olduğu üçün beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərlə əməkdaşlığı daha da genişləndirirdi. Bu təşkilatların vasitəçiliyi ilə Qarabağda sülhü bərqərar etmə yolundakı təkliflərə

və bu istiqamətdə aparılan istənilən danışıqlara Rusiya tarixşünaslığında geniş yer verilmişdir. Xarici və rus tədqiqatçılar Azərbaycanda olan siyasi proseslərdən bəhs edərkən təhlillərini Cənubi Qafqaz fonunda aparmağa üstünlük verirdilər. Məsələn, Rusiya tarixçisi Dmitri Malışevin Cənubi Qafqaz Respublikalarının təhlükəsizliyi haqqındakı “onlar öz daxili təhlükəsizliyini regiondaxili qurumların formalaşması yolu ilə deyil, dünya siyasətinin əsas subyektləri ilə əlaqə yaratmaq yolu ilə təmin etməyə çalışırlar. Bu halda regionun üç respublikası olaraq siyasi münaqişələrə cəlb olunan bu dövlətlər münaqişələrin həllində beynəlxalq aləmə inteqrasiya imkanlarını əlavə bir vasitə kimi qiymətləndirirlər” [8, 85] fikri dünya dövlətləri və təşkilatlarının bu regionu və burada gedən siyasi prosesləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlamaya maraqlı olduğunu göstərir. Aleksandr Krılov və Dina Malışevanın “Rusiya üçün Cənubi Qafqazın xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o Rusiya Federasiyasının ən mürəkkəb etnopolitik hissəsi olan Şimali Qafqazı birləşdirən sərhəd bölgəsində yerləşir” [6, 53] fikirləri də bunu bir daha sübut edir. Regionun Rusiya Federasiyası ilə coğrafi yaxınlığı və yüksək inteqrasiya dərəcəsi göstərir ki, Rusiya Cənubi Qafqazın siyasət və iqtisadiyyatındakı mühüm rolunu davam etdirəcəkdir.

A.Bolşakov Sovet respublikalarında baş verən etnik qarşıdurmaların post-kommunizm dövrünə xas olan xüsusiyyətlərinin çoxluğunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, Postsovet məkanında baş verən etnik münaqişələrin Balkanlardakı bənzər qarşıdurmалardan fərqi, hər şeydən öncə onların uzunmüddətli və həll olunmamış [2, 27] qalmasındadır. Hal-hazırda keçmiş sovet məkanında Abxaziya, Dağlıq Qarabağ, Dnestrətrafi və Cənubi Osetiyada baş verən hərbi-etnik münaqişələrin “dondurulması” münaqişə tərəfləri arasında münasibətləri və danışıqlar prosesini gərginləşdirərək, baş tuta biləcək nəticəni uzaqlaşdırır.

Olqa Şabelnikova bu istiqamətdə apardığı təhlillərində qeyd edir ki, “dondurulmuş” münaqişələr regionun Avropa və Asiya arasında enerji və nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsində təhlükə yaratdığından Cənubi Qafqazda stabilliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasında geosiyasi, geoiqtisadi maraqlarını üstün tutan Avropa Birliyini münaqişələrin həlli istiqamətində vasitəcilik etməyə sövq edir. Avropa Birliyi hələ 1990-cı illərin əvvəllərində Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağda uzun sürən münaqişələrin həllinin zəruriliyini göstərsə də, yalnız 2001-ci ildən rəsmi surətdə Cənubi Qafqazda münaqişələrin siyasi cəhətdən nizamlanması proseslərinə qoşulmağa maraqlı olduğunu bildirdi [12, 109].

O.Şabelnikova 2008-ci ilin avqust ayından sonra Avropa Birliyinin Cənubi Qafqazda hələ də öz həllini gözləyən münaqişə ocaqlarının söndürülməsi istiqamətində olan tədqiqatlarının təhlili zamanı Rusiya və ABŞ-dan fərqli olaraq Avropa Birliyinin Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin həllində qərəzsiz vasitəçi imicini saxlaya bildiyini xüsusi vurğulayır. Müəllifin fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar digər regionlardakı münaqişələrə nisbətdə Cənubi Qafqazda mövcud münaqişələrə oxşar siyasi fəallığı göstərə bilmir, eləcə də Avropa

Birliyinin Gürcüstandakı aktiv vasitəçilik fəaliyyətini də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına münasibətdə görmək olmur. Dünya təşkilatları Gürcüstandakı vasitəçilik missiyasının təcrübələrini eyni regionda yerləşmələrinə baxmayaraq, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üçün tətbiq etməkdə tərəddüd edirlər. Keçmiş sovet məkanındakı münaqişələri müqayisə edən müəllif Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə seyrici və laqeyd müşahidəçi rolunda qaldığını müşahidə edir [12, 112-115]. Bundan əlavə, regionda Avropa İttifaqı özünə etimad qazanmaq üçün “yumşaq tədbirlər”lə yanaşı, ATƏT-in Minsk qrupunun işinə praktiki və siyasi töhfə vermək gücünə malik idi. O.Şabelnikovanın Avropa Birliyinin Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında səsləndirdiyi “qərəzsiz”, “tərəddüd edir”, “praktiki və siyasi töhfə verə bilirdi” kimi fikirləri təşkilatın bu münaqişədəki biganə və laqeyd imicinə xas xüsusiyyətlərində göstərilir. AB-nin 2006-2011-ci illərdə Cənubi Qafqaza ezam olunmuş xüsusi həmsədri Peter Semnebi Qarabağ münaqişəsində danışıqların səmərəsizliyini “tərəflər arasında tam etimadın olmaması və hələ də sistemli qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməməsində”[10] görür.

Digər müəlliflər, münaqişənin həllindəki gecikmələri Avropa və Rusiya ilə əməkdaşlıqda Azərbaycanın soyuq mövqe göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu müəlliflərdən O.Krıjanovskaya və S.Petrova mövqelərini belə əsaslandırırırlar ki, Cənubi Qafqazın regional siyasəti və təhlükəsizliyi məsələləri ilə məşğul olan siyasətçilər və ekspertlər arasında Ermənistanın istənilən xarici siyasətdə həmişə Azərbaycana nisbətən daha çox “qərbyönümlü” olduğu, eyni zamanda Ermənistanın Moskva üçün Azərbaycana nisbətən daha yaxın regional tərəfdaş və müttəfiq kimi qəbul edildiyi fikri formalaşmış. Müəlliflər Azərbaycanın Avropa və Rusiyaya qarşı soyuq münasibət göstərməsinin səbəblərinə toxunarkən Qarabağ və Ermənistanla qarşı istənilən “hərbi müdaxilə” ilə Gürcüstanın Cənubi Osetiyaya təzyiqini müqayisə etdikdə, Qərbin birinci vəziyyəti daha çox narazılıqla qəbul etdiyini bildirirlər. Belə olduqda Azərbaycan Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi müttəfiqinə və KTMT üzvünə (yəni Ermənistanla – H.K.) qarşı torpaqlarını qorumaq məcburiyyəti ilə üzləşdiyindən Moskvanın dəstəyini [5, 117] görməyəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-ci ildə Rusiya bəzi keçmiş Sovet respublikalarının iştirakı ilə *Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı* adlanan hərbi blok yaratmış və hazırda onu daha da genişləndirmək kursu aparır [1, 239]. KTMT-nin prinsipləri, məramı və şərtləri Azərbaycanı qane etmədiyindən 1993-cü ildən daxil olduğu bu təşkilatla əməkdaşlığı 1999-cu ildə bitirməyə məcbur oldu. Ermənistan bu təşkilatın irəli sürdüyü prinsiplərə əsasən daim Rusiyanın himayəsi altında idi [3, 954]. Bu təşkilat, ilk növbədə, Rusiyanın keçmiş SSRİ məkanında öz geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji üstünlüyünü qorumaq, dövlət və milli maraqlarını təmin etmək, bu regionda mərkəzdənqaçma meyillərin qarşısını almaq, Qərbin qonşu dövlətlər üzərindəki getdikcə artan təsirini zəiflətmək, yenicə müstəqillik qazanmış qonşu ölkələrin xarici siyasətini mümkün qədər koordinasiya etmək məqsədi güdürdü.

Demokratik yolla torpaqlarını qorumaqda Azərbaycana dəstəkçi kimi görünən dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin reallıqda xristian həmrəyliyi əsas götürərək bilavasitə Azərbaycana qarşı fərqli siyasət yeritməsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması yolunda böyük əngəllər yaradır. Samuel Hantinqton tərəflərin münasibətlərini müsbət səpgiyə yönəltmək üçün aşağıdakı təklifləri vermişdir: “Ümumiyyətlə, atəşkəs danışıqlarının uğurlu olmasını təmin etmək üçün hər iki tərəfdən və eyni zamanda üçüncü tərəfdən vasitəçilər eyni dərəcədə fəaliyyətə cəlb olunmalıdırlar. Hətta bəzi hallarda, tək bir dövlət müharibənin dayandırılmasına nail olmaq üçün kifayət qədər təsir göstərə bilər” [11, 482-483]. S.Hantinqtonun fikirləri reallıqda rəsmiləşsə Qarabağ münaqişəsinin həllində bu və ya digər dərəcədə canlanma yarana bilər. Qafqazda münaqişələrin həll olunması üçün sülh təşkilatlarının üzvlərinin uzun illər ərzində müxtəlif vasitə mexanizmlərinə və metodlara əl atdığını bildiren Anna Şelest bu mövqeyi ilə danışıqların səmərəsizliyini daha qabarıq şəkildə ön plana çıxarır [13, 40]. Hal-hazırda bu regionda dondurulmuş və öz həllini gözləyən münaqişələr mövcuddursa, demək bu məsələyə həmsədr və vasitəçilər qismində istənilən qədər diqqət olunmayıb. SSRİ-nin iflasından sonra Qarabağ problemi ilk mərhələdə de-yuri olaraq “beynəlxalq” status almasına baxmayaraq, qlobal beynəlxalq sistemlər çərçivəsində məsələnin həlli yollarının axtarılması istiqamətində lazım olan qədər diqqət çəkməməklə yanaşı keçirilən görüşlərin iflasa uğraması ilə tarixdə xoşagəlməz iz qoydu. Deyilənləri birinci növbədə Qarabağ münaqişəsində vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürmüş ATƏT-in Minsk qrupunun üzv ölkələri olan ABŞ, Fransa və Rusiyanın bölgədə keçirdikləri səmərəsiz manitorinqlər nümunəsində görmək olar.

Hələ 1991-ci ilin sentyabrında Rusiya Ali Sovetinin sədri Boris Yeltsin və Qazaxstan Respublikasının prezidenti Nursultan Nazarbayevin münaqişə tərəfləri arasında sülhü bərpa etmək, eyni zamanda vəziyyətlə yerində tanış olmaq məqsədi ilə Azərbaycan və Ermənistanla səfər etməsini şərh edən rus müəlliflərindən P.Y.Quruşkin və A.Nuykin Azərbaycanın daha çox münaqişəyə qarşı sərt mövqeyini görməzdən gələrək bölgəyə səfərlərinin, ancaq ermənilərin səbirsizliklə gözlədiyini qeyd edirlər. Onların fikrincə, erməni tərəfi Jeleznovodsk sazişinə “Azərbaycanla-Dağlıq Qarabağ, Azərbaycanla-Ermənistan arasındakı münasibətlərin qaydaya salınması yolunda vasitə kimi baxırdılar” [4, 200]. P.Y.Quruşkin fikrini “erməni təcavüzkarları bu sazişdən Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirmək istiqamətində real planlar gözləyirdilər” şəklində qeyd etsəydi baş verən hadisələrin məntiqi izahı baxımından daha doğru olardı. Ancaq bu saziş münaqişənin nizamlanması yolunda Azərbaycan tərəfi üçün səmərəsi olmayan danışıqların birinci mərhələsi oldu. A.Nuykin də münaqişəsinin həlli üçün Yeltsinin Qarabağa gəlməsini gözləyənlərin ümidlərinin bu səfərdən sonra puç olduğunu, Jeleznovodsk sazişinin nəticə vermədiyini [9] xüsusi vurğulamışdır.

Jeleznovodsk sazişini uğursuz hesab edən P.Y.Quruşkin danışıqların nəzərətiliyi, bu istiqamətdə aparılan məsləhətləşmələrin aşağı səviyyədə olduğu,

danışıqlar prosesinin hazırlıq mərhələsində bir sıra ciddi səhvlər buraxıldığı fikrindədir. Müəllif görüşün gedişində tələblərin öz prioritetliyinə görə dərəcələrə ayrılmadığını, bir sıra mühüm məsələlərin dərhal birinci bəndə salınmasını (atəşin kəsilməsi, qeyri-konstitusiyalı qərarların ləğvi, qanuni hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin tanınması və münaqişə bölgəsindən silahlı birləşmələrin çıxarılması) və bu məsələlərin bərabər hüquqlu kimi tanındığını qeyd etmişdir. Bu tələblərin mərhələli, yaxud da eyni vaxtda yerinə yetirilməsinin bir məsələ kimi ortaya çıxdığını bildirən müəllif, həmçinin atəşkəsin təmin edilməsi üzrə mexanizmlərin və qeyri-qanuni sayılan silahlı birləşmələrin çıxarılması üsullarının işlənilmədiyini və hazırlanmadığına da təəssüflənir [4, 200]. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu kimi hallar danışıqlar prosesinin təşkilində təşəbbüskarların şəxsi maraqları, mərkəzlə respublikalar arasında mürəkkəb siyasi vəziyyətlə bağlı idi. Bundan əlavə, mərkəzdə modern mərhələyə keçmək istəyənlərlə klassik quruluşun tərəfdarları arasında həm açıq, həm də gizli mübarizə gedirdi. Bunlarla birlikdə, bu hadisələrdən yararlanmaq istəyənlərin qərəzli və gizli istəkləri Qarabağ münaqişəsində danışıqları sərt və sonu olmayan bir çərçivəyə salmaq məqsədi güdürdü.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda danışıqların aparılma modeli olaraq “yumşaq” və “sərt” nəzəriyyələrdən istifadə olunur. Birinci variantda, tərəflər münaqişənin şiddətlənməsindən uzaqlaşmaq üçün danışıqların aparılmasını nəzərdə tutan saziş və müqavilənin bağlanılmasına mütləq nail olurdularsa da, əsasını sərt mövqe və inadkar təşəbbüs təşkil edən ikinci variantın nəticəsi tərəflərdən birinin tələblərinin qəbul olunması ilə başa çatırdı. Etnik ərazi mübarizələrinin xarakterində qarşılıqlı inamın, həmçinin öz mövqeyini əlaqələri nizamlamaq naminə dəyişdirmək xüsusiyyəti yox idi. P.Y.Quruşkinə görə, danışıqlar prosesinin inkişafından asılı olmayaraq, hər iki tərəf olduqca sərt, dözülməz, kompromisə etinasız mövqedə olduğundan Qarabağ probleminin xarakterinə dünyada geniş yayılmış “sərt” model uyğundur [4, 199].

Ermənistanın əsassız iddialarına, qeyri-qanuni addımlarına münasibətdə müəlliflərin bir çoxu qeyri-obyektiv mövqe tutmuşlar. Münaqişənin ciddiliyinə laqeyd yanaşan bu müəlliflərin “fəaliyyəti”ni erməni millətçiləri təqdir etsələr də Azərbaycan Respublikası bir demokratik dövlət olaraq daim Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda kompromis mövqe tutmuşdur.

Mixail Mayorovun “Zaman gedir və buna görə də təxirə salmadan, mərhələ-mərhələ düşmənçilik və soyuqluq divarlarını dağıtmaq lazımdır. Əks halda bu divarlar həddən artıq yüksələ bilər ki, bu da aradan qaldırılması çətin olan maneəyə çevrilər” [7,79] fikri, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin 25 il ərzində Azərbaycanın təkidlərinə baxmayaraq hələ də həll olunmaması ilə təsdiqini tapır. Qarabağ münaqişəsinin həlli perspektivlərində həm münaqişə tərəfi olaraq işğalçı Ermənistanın, həm də beynəlxalq siyasi təşkilatların təkliflərinin və kompromis variantlarının məqsədəuyğun olmaması status-kvonun dəyişməsinə imkan vermir.

Beləliklə, yuxarıda təhlilə cəlb edilən müəlliflərin əksəriyyətinin mövqe-

ləri bir tədqiqatçı təhlilindən daha çox siyasi analizi xatırladır. Bu siyasi analizlərdə verilən natamam məlumatlar Qarabağ münaqişəsi haqqında müxtəsər və qənaətbəxş olmayan fikirlərdən ibarətdir. Azərbaycana qarşı olan qeyri-konstruktiv mövqe, demək olar ki, bir çox müəlliflərin əsərlərində təkrarlanır, əsassız məlumatlar müəyyən maraqlara uyğun olaraq şişirdilmiş və saxtalaşdırılmış formada təqdim olunur. Rusiya Federasiyası tədqiqatçılarının nəşrlərində, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı fikirlərin böyük əksəriyyəti heç bir əsasa və fakta söykənməyən erməni uydurma və yalanlarından götürülərək birmənalı şəkildə təhlil olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1056 s.
2. Большаков А.Г. «Замороженные конфликты» постсоветского пространства: типики международного миротворчества // «Полития», № 1(48), 2008, с. 27-37
3. Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. (Второе изд., доп.). Баку: “Zərdabi LTD” MMC, 2013, 1008 с.
4. Гурушкин П.Ю. Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: ошибки и достижения посредников // «Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А.И.Герцена. Научный журнал, № 108. СПб.: 2009, с. 198-202
5. Крыжановская О.А., Петрова С.В. Нагорный Карабах: ситуация вокруг конфликта и перспективы его развития в современных условиях // «Вестник СГУТ и КД», 2011, № 1 (15), 116-119 с.
6. Крылов А., Малышева Д. Россия и постсоветские государства Центральной Азии и Южного Кавказа: прогноз на 2030 год // «Россия и новые государства Евразии», 2011, № 1
https://www.imemo.ru/files/File/magazines/rossia_i_novay/2011_01/AKRY_Rossia.pdf
7. Майоров М.В. Роль российской дипломатии в урегулировании конфликтов на постсоветском пространстве к началу XXI века // «Новая и новейшая история». 2004, № 3, 60-79 с.
8. Малышев Д.В. Евразийская и Евроатлантическая альтернативы государств Южного Кавказа. «Кавказские хроники» // www.imemo.ru/jour/RNE/index.php?page_id=721&id=7334
9. Нуйкин А.А. «Карабахский дневник» // Газ. «Известия», № 249, 28 октября 1991 г. // www.russia-armenia.info/node/22392
10. Семнеби П. Укрепление доверия и урегулирование конфликтов. «Южный Кавказ в поисках идентичности» // www.globalaffairs.ru/number/Yuzhnyi-Kavkaz-v-poiskakh-obschei-identichnosti-15363
11. Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. М: АСТ, 2003 603, [5] с.
12. Шабельникова О.В. Политика Европейского Союза в отношении Азербайджанской Республики (1991-2014 гг.). дисс. к.и.н. М: 2014 // dissovet.rudn.ru/web-local/prep/rj/dis/download.php?file...
13. Шелест А. Институциональное посредничество в конфликтах на Кавказе // «Центральная Азия и Кавказ». Том 15, Вып.2, 2012, 40-49 с.
14. Юн С.М. Европейская политика соседства и урегулирование постсоветских конфликтов // «Вестник Томского государственного университета». 2013, № 375, 112-114 с.

ПЕРСПЕКТИВЫ УРЕГУЛИРОВАНИЯ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В ИССЛЕДОВАНИЯХ РОССИЙСКИХ ИСТОРИКОВ

Х.Г.КЯЗИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы события, происходящие на фоне армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, а также переговорный процесс, проводимый в целях стабилизации отношений между противоборствующими сторонами. При этом основной упор делается на освещении российской историографией дипломатических шагов, предпринятых ООН, НАТО, ОБСЕ и другими международными структурами. Небеспристрастная, а временами просто предвзятая и откровенно недружелюбная политика Российской Федерации в отношении Азербайджана находит известную поддержку и со стороны российских авторов, пишущих на конфликтологические, политологические и геополитические темы. Россия, включившая Южный Кавказ в сферу интересов своего геополитического пространства в результате многовекового соперничества и борьбы, само собой разумеется, отнюдь не желает уступить свое право арбитража и моделирования указанного конфликта, как отдельным государствам, так и международным организациям. Во многом по этой причине происходит затягивание решения армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. В данной статье автор, анализируя монографии и статьи по означенной теме в новейшей российской историографии, пытается раскрыть обстоятельства и мотивы, лежащие на основе анти азербайджанских предубеждений, столь часто встречаемых в этих работах.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, международные организации, ОБСЕ, Минская группа, ООН, российская историография, Железноводское коммюнике, Карабахский конфликт

THE PERSPECTIVES OF THE SETTLEMENT OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI NAGORNO-KARABAKH CONFLICT IN THE RESEARCHES OF RUSSIAN HISTORIANS

H.Q.KAZIMOVA

SUMMARY

The article is deals events taking place against the background of Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, as well as analyzed for stabilize relations between the parties the ongoing negotiation process. Also in article showing that UN, NATO, OSCE and other authoritative international organizations in the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan was reflected in the article in Russian history studies of diplomatic progress in creating a compromise. The other objective policy against Azerbaijan in the Russian Federation in the works of most Russians authors is also supported. The geographical position of Russia in the South Caucasus for centuries of struggle does not want to wage by the state and to sacrifice any advantage gained in political games. For this reason, the ongoing Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan is still not resolved. An article In Russian history studies devoted to the subject of books and articles analyzing directly and indirectly to the truth of the opinion not based on facts were investigated in the history of Azerbaijan.

Keywords: Nagorno-Karabakh, international organisations, OSCE, Minsk Group, UN, Russian historiography, The Jeleznovodsk agreement, Karabakh conflict

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 821.222.1

FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA İLK “YUSİF VƏ ZÜLEYXA”
MƏSNƏVİSİNİN QAYNAQLARI

Ş.A.ABDULLAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
ashakhla@yahoo.com

“Yusif və Züleyxa” rəvayəti farsdilli ədəbiyyatda əsrlər boyu sevilən və çox işlənən mövzulardan biri olmuşdur. Bu mövzunun əsası Yusif peyğəmbərin həyat sərgüzəştli olub, “Tövrat”da “Yaradılış” kitabının 37-50-ci fəsillərində, daha sonra isə “Qurani-Kərim”in 12-ci surəsindən gəlmişdir. Rəvayətin ilkin variantı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramış, lakin əsas süjet və motivlər qorunub saxlanılmış və ədəbi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Farsdilli ədəbiyyatda bu mövzuda ilk əsər Əbülqasım Firdovsiyə aid edilən “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi hesab olunur. Hazırkı məqalədə həmin məsnəvidəki bir sıra rəvayətlərin ilkin mənbəyi araşdırılır, həmçinin həmin rəvayətlər “Yusif” surəsinin təfsirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Firdovsi, ilkin qaynaqlar, təfsir, israiliyyat

“Yusif və Züleyxa” rəvayəti Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqlarının ortaq mirası olan farsdilli ədəbiyyatda əsrlər boyu sevilən və çox işlənən mövzulardan biri olmuşdur. Fars dilində ilk “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi görkəmli fars şairi Əbülqasım Firdovsiyə (940-1025) aid edilən, lakin müəllifliyi hələ də mübahisəli olan məsnəvidir. Həmin məsnəvinin bəzi nüsxələrində daha əvvəl Əbülmüəyyəd Bəlxî (X əsr) və Bəxtiyari adlı iki şairin də “Yusif və Züleyxa” rəvayətini nəzmə çəkdiqləri qeyd olunmuşdur [7, 19]. Lakin bu əsərlər bu gün əldə olmadığı kimi, adları çəkilən müəlliflərin kimliyi də sual altındadır. Bəlxinin adına “Qabusnamə”, “Tarixi-Təbəristan” kimi əsərlərin müqəddiməsində rast gəlinir [19, 10]. Bəxtiyari haqqında isə heç bir mövcud təzkirə və ya digər ilkin qaynaqlarda məlumat yoxdur. Belə bir şairin mövcudluğu yalnız Firdovsiyə aid edilən “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin bəzi nüsxələrinin əvvəlində gəlmiş hissədən anlaşılır [7, 19-20]. Bu səbəbdən, bu gün fars dilində mövcud “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin ilki Firdovsiyə aid edilən məsnəvi qəbul edilir [18]. Lakin qeyd olunduğu kimi, əsərin Firdovsiyə aidliyi mübahisəlidir. Bir çox alimlər, o cümlədən Herman Ete (1844-1917) [7, s.iii], Edvard Braun

(1862-1926) [6, 131, 141] və başqaları [2, 363; 3, 143; 8, 281; 9, 124, 157] bu əsərin Firdovsi qələminə məxsus olduğunu qəbul etmişlər. Bununla yanaşı Hafiz Mahmud Xan Şirani (1880-1946) [15], Əbülhüseyn Zərrinkub (1922-1999) [14, 45], Zəbiulla Səfa (1911-1999) [16, 488-490], Müctəba Minovi (1903-1977) [22, 95] Yan Rıpkə (1886-1968) [10, 154, 157] və bir sıra digər alimlər tərəfindən bu məsələ şübhə ilə qarşılanmış, tədqiqatlar aparılmış, tutarlı dəlillərlə əsərin Firdovsiyə aidliyi rədd edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Nizami Əruzinin (XII əsr) Firdovsi dövrünə ən yaxın təzkirə olan “Çəhar məqalə”, eləcə də Dövlətşah Səmərqəndinin (XV əsr) “Təzkirətüş-şüəra” və Məhəmməd Övfinin (1171-1242) “Lübabül-əlbab” əsərində Firdovsinin belə bir əsərindən söz edilmir. İlk dəfə təzkirəçilərdən Lütfuli bəy Azər (1722-1780) öz “Atəş-kədə”sində, ondan sonra Rzaqulu xan Hidayət (1800-1871) “Məcməül-füsəha” əsərində və hind alimi Mövləvi Ağa Əhməd Əli (1839-1873) “Həft asiman” təzkirəsində Firdovsinin mütəqarib bəhrində “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi nəzmə çəkməsindən bəhs etmişlər [11, 94-95; 20, 16; 23, 1422]. Anlaşıldığı kimi, şairin özü və “Şahnamə”si haqqında geniş məlumat verilmiş XI-XVII əsr təzkirələrində onun qələmindən çıxmış “Yusif və Züleyxa” əsərinin mövcudluğu haqqında bir məlumat verilmir. Bununla yanaşı, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dil özəllikləri baxımından Samanilər dövrü farscasından və üslubunun “Şahnamə”dən çox fərqli olması əsərin Firdovsiyə aid olmamasına şübhə buraxmamaqdadır” [4, 127].

“Yusif və Züleyxa” məsnəvisi “Şahnamə” kimi mütəqarib bəhrində nəzmə çəkilmişdir. Müəllif əsəri klassik ədəbi ənənələrə xas olan üslubda – minacat və Peyğəmbərin nəti ilə başlayır. Daha sonra Allahın göndərdiyi peyğəmbərlərin çəkdiyi əzab-əziyyətlərdən bəhs edilir və “Yusif” surəsinin nazil olma səbəbi nəql olunur. Dastanın əsas hissəsi Hz.İshaqın ailəsinin təqdimi ilə başlanır. Şair Yaqub və Esavın düşmənçilik əhvalatını, Yaqubun başına gələnləri nəql edir və Yusif peyğəmbərin həyat sərgüzəştinin şərhinə keçir.

Əsər boyu şair əsas süjet, eləcə də əlavə epizodların bəyanı üçün Quran ayələrinə, müxtəlif hekayət və qissələrə, hədis və təfsirlərə müraciət edərək, onları gözəl bədii təsvirlərlə bəzəmişdir. Ümumiyyətlə, şair yeni bölümlərin bir çoxunu “چنین خواندم از نامه کردگار” cümləsi ilə başlayaraq, bu əhvalatı Yaradanın kitabından – Qurandan oxuduğunu bildirir [18, 241, 245, 268 və b.]. Müəllif hətta bəzən müəyyən ibarələri ya Quranda səsləndiyi kimi, yaxud da müvafiq cümlənin tərcüməsi kimi verir. Məsələn, Qardaşlar Kənanə çatanda Yaqub oğulları arasında Yəhudanı və Binyamini görmədikdə narahat olur və oğlanlarından nə baş verdiyini soruşur. Şəmun başlarına gələn əhvalatı danışır. Yaqub ah-zar edərək əziz övladlarını itirdiyini, lakin çarəsinin yalnız səbr və Allaha təvəkküldə olduğunu deyir. Burada şair “Yusif” surəsinin 18-ci ayəsindən “gözəl səbr” ibarəsinə işarə edir:

سوی صبر کوشم کثیر و قلیل
که گفتست یزدان فصبر جمیل

[18, 283]

(Az, ya çox, səbr etməyə çalışım; Çünki Allah /belə/ buyurmuşdur: “Fə-sabrun cəmilun”)

Misirli qadınların məclisdə Yusifi görərkən: “Bu ki, insan deyil, yer üzündə mələkdir” demələri isə “Yusif” surəsinin 31-ci ayəsi ilə səsləşir:

چو گشتند با خجلت و شرم جفت
زبانشان همه حاش الله گفت
که این نیست از گوهر آدمی
فرشته است پیدا شده بر زمی

[18, 185]

(/Yusif görüncə/ utanıb, xəcalət çəkdilər; Hər biri: “Allah qorusun”, - dedi.
/Dedilər/ ki, bu, insan deyil, yerə enmiş mələkdir)

Hz.Yusifin qadınların nəfs və istəklərinin qurbanı olmaqdan və günaha batmaqdan, zindanı özünə daha doğru yer hesab etməsi “Yusif” surəsinin 33-cü ayəsi ilə səsləşir: “(Yusuf) dedi: “Ey Rəbbim! Mənim üçün zindan bunların məni sövq etdikləri işi görməkdən daha xoşdur...”:

همی گفت یوسف که زندان رواست
دل را سوی بند و زندان هماست

[18, 189]

(Yusif deyirdi ki, zindan /məənə daha/ müsaidir; Ürəyim qandal və zindana daha yatqındır)

Məsnəvidə Tövrətin da təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Əsərin əsas hissəsi Tövrətdə “Yaradılış” kitabının 27-ci bölümündə olduğu kimi, İshaqın oğullarının əhvalatı ilə başlayır. Həmçinin, Tövrətdə olduğu kimi, Firdovsiyə aid edilən “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də Yusifin qardaşlarının hər birinin adına rast gəlinir. Yəhudi midraşları və təfsirlərdə Misirə gedən yolda Yusifin anasının qəbrini ziyarəti haqqında rəvayət nəql olunmuşdur. “Sefer ha-yaşar”a görə, Yusifi qul olaraq Misirə apararkən, Rəhilə basdırılan yerdən keçirmişlər. Yusif anasının qəbrinə doğru qaçaraq, qəbrin üzərinə yıxılır və: “Ana, bax, oğlun qul kimi satılır və ona rəhm edəcək kimsə yoxdur”, - deyir. Yusifin sözlərinə cavab olaraq, torpaq altından Rəhilənin səsi gəlir, oğluna dözümlü olmağı, hər çətinliyində Allaha ümid bağlamağı tövsiyə edir. İsmaililərdən biri Yusifi qəbir üstündən sürüyüb aparmağa çalışır, Yusif ağlayaraq onu atasının yanına aparmasını xahiş edir. Bunu eşidən ismaili onu döyür. Allah Yusifin bu vəziyyətini görüb, onları cəzalandırır, birdən hava qaralır, güclü külək əsir, karvan əhli hara gedəcəklərini bilmirlər... Bunun səbəbinin Yusifin xətrinə dəydikləri olduğunu anlayıb, ondan əfv diləyirlər və yalnız Yusif onları bağışladıqdan sonra hava sakitləşir [5, 123, 124]. Eyni rəvayətə “Təfsiri-Təbəri”də də rast gəlik [12, 772]. Daha bir təfsirə görə, döyüldükdən sonra Yusif üzünü Allaha tutaraq elə yanıqlı ağlayır ki, Cəbrayıl onun yanına enərək: “Sus, səmadakı mələkləri ağlatdın. İstəyirsənsə yerin üstünü altına çevirim”, - deyir. Yusif razı olmur, Cəbrayıl qanadını yerə vurduğu anda ətraf qaranlığa düşür, toz qalxır və günəş tutulur [24, 26].

“Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də eyni rəvayətə rast gəlik. Qardaşları ilə vidalaşan Yusif karvana qoşulub Misirə doğru yola düzəlir. Malik Yusif qaçmasının

deyə, bir qara qulu ona nəzarətçi təyin edir. Karvan Yusifin anasının qəbri yanından keçərkən, Yusif özünü qəbir üstə ataraq, başına gələnləri danışır:

آیا مادر آگه نئی از پسر
که او را پس از تو چه آمد بسر
...مرا بی تو شوریده شد روزگار
در ختم بجای گل آورد خار

[18, 107, 108]

(Ana, oğlundan xəbərsizsən, /bilmirsən/ ki, səndən sonra onun başına nələr gəldi;

Sənsiz mənim ömrüm pərişan oldu, /bəxt/ ağacım gül əvəzinə tikan yetişdirdi).

Yusifin nəzarətdə saxlayan qara qul onun yoxluğunu hiss edib axtarmağa başlayır və anasının qəbri üstündə tapdığı Yusifi döyür. Onun bu əməlinə görə Allahın qəzəbi karvan əhlini tufan və ildırımla qarşılaşdırır. Karvan əhli nə qədər ah-zar, dua edirlərsə, faydası olmur. Malik aralarında günahkar olub-olmadığını soruşur və bu bəlanın sovuşması üçün həmin şəxs tez tövbə etməsini istəyir. Qara qul öz günahını boynuna alır və Yusifi döydüyünü bildirir. Malik onu Yusifin yanına aparır, Yusif qulu bağışlayır və o an hava düzəlir. Qara qul isə Yusifin duası ilə ağarır ki, bu epizod şair tərəfindən rəvayətə əlavə edilmişdir.

Təfsirlərdə Yusifin bibisi tərəfindən oğurluqda ittiham edilməsi haqqında bir rəvayət nəql olunur. Yaqub peyğəmbərin xahişi ilə bacısı Yusifi böyüdür, Yaqub bir gün Yusifi artıq öz yanına aparmaq istədikdə isə, atası İshaq peyğəmbərdən miras qalmış kəməri köynəyin altından yavaşca Yusifin belinə bağlayır və deyir ki, Yusif onu oğurlayıb. Yəhudi qanunlarına görə, oğurluq edən kəs bir neçə il, bəzi mənbələrə görə isə mal sahibi ölənədək onun yanında qul qalmalı olduğu üçüç bibisi bir müddət daha Yusifi yanında saxlaya bilər [13, 313, 373, 374; 17, 160, 161; 21, 492].

Məsnəvidə oğurluqda ittiham olunan qardaşları şahın hüzuruna gətirirlər və Yusif onları şahın qonaqpərvərliyi və səxavəti müqabilində belə iyrənc hərəkətlərinə görə məzəmmət edir. Qardaşlar eşitdiklərindən çox narahat olurlar və şaha Binyaminin xəyanət etdiyini, onun doğma qardaşı Yusifin də oğru olduğunu söyləyirlər:

گر او کرد دزدی نباشد شگفت
که او خوی دیگر برادر گرفت
برادرش یوسف همن داشت راه
هم او را در افتاده بدان گناه
نیاکان مارا کمر بد یکی
بر آن برنشانده گهر اندکی
بدزدید یوسف مر او را بدست
بنادانی اندر میانش بیست

[18, 270]

(Əgər o, oğurluq edibsə, təəccüblü deyil; Çünki o, digər qardaşının əxlaqını götürüb.

Qardaşı Yusif də o yolun /yolçusu/ idi; O da bu günaha batmışdı.
Əcdadımızın bir kəməri vardı /ki/, üzərinə ləl-cəvahirat həkk olunmuşdu.
Yusif onu öz əlləriylə oğurlayaraq, nadanlıqdan belinə bağlamışdı)

Yusif quyuya atılarkən Allah tərəfindən Cəbrayılın onun köməyinə göndərilməsi Cərir Təbərinin (839-923) təfsirində geniş nəql olunmuşdur [12, 769]. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müəllifi də bu rəvayəti eynilə “Təfsiri-Təbəri”də olduğu kimi nəql etmiş, onu obrazlı ifadələrlə zənginləşdirmişdir:

خدای جهان حی دادار فرد
سوی جبرئیل امین وحی کرد
که این بنده را اندرین قعر چاه
بپرهیز و از آب دارش نگاه

[18, 75]

(Həyy (həmişə mövcud olan), insanları /ədalətlə/ təmin edən cahən Xudası, Cəbrayıla vəhy göndərdi

Ki, bu bəndədən bu quyuyu dibində muğayət ol və onu sudan qoru)

Şair bəzən əsərdə bir sıra digər mənbələrdən, əsasən də, Yəmən yəhudisi, Hz.Ömər zamanında islamı qəbul edərək dövrünün məşhur israiliyyat rəvayətlərindən olan Kəəb əl-Əhbarın (vəf.1254, ya 1257) rəvayətlərindən istifadə etdiyini bildirir:

همی کعب احبار گوید نخست
روایت من از کعب دارم درست

[18, 119]

(İlk /bunu/ Kəəb Əhbar deyir; Mən rəvayəti birbaşa Kəəbdən götürmüşəm)

Firdovsiyə aid edilən “Yusif və Züleyxa” məsnəvisindən misal gətirdiyimiz rəvayətlərdən anlaşıldığı kimi, şair əsəri nəzmə çəkərkən, Quran, Tövrat, təfsirlər, eləcə də israiliyyatdan – yəhudi-xristian qaynaqlı rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Əsas süjet xəttindən kənara çıxan, lakin bilavasitə Yusif peyğəmbərin başına gələnələrlə əlaqəli olan – Yaqubun canavarla söhbəti, Yusifin anasının qəbrini ziyarəti, bibisi tərəfindən oğurluqda ittiham edilməsi, Şəmunun qardaşlarına öz dillərində onu ram edən şəxsin Yaqub nəslindən olduğunu deməsi və s. epizodlar Əli ibn İbrahim Quminin (vəf. 919), Cərir Təbərinin, Xacə Abdullah Ənsarinin (1006-1089) təfsirlərindən, eləcə də yəhudi midraşları və israiliyyatdan götürülmüş, şair bəzən öz bədii təxəyyülünə uyğun cüzi dəyişiklik və əlavələrlə həmin rəvayətləri yenidən işləyərək, onlara yeni ruh bəxş etmişdir. Müəllifi dəqiq məlum olmayan bu əsərin ədəbi baxımdan zəif olmasına baxmayaraq, onu farsdilli ədəbiyyatda ilk “Yusif və Züleyxa” əsəri kimi, eləcə də çox sayda israiliyyat və təfsirlərdəki rəvayətləri özündə cəm etməsi səbəbindən dəyərli mənbə hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Akad. Z.M. Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Olimp, 1998, 552 s
2. Kocatürk V.M. Türk edebiyatı tarihi. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964, 856 s.

3. Köprülü F. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, 440 s.
4. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 13: Fıkıh-Gelenek. Ankara: TDV, 1996, 16555 s.
5. Book of Yasher. Referred to in Joshua and Second Samuel. Faithfully translated from the original Hebrew into English. Salt Lake City: Published by J.H.Parry & Company, 1887, 254 p.
6. Browne Edward Granville. A Literary History of Persia, Volume II: From Firdawsi to Saadi. London: T.Fisher Unwin, 1906, 568 p.
7. Yusuf And Zalikhha by Firdawsi of Tus. Edited from the manuscripts in The Bodleian Library, The British Museum, And The Library of The Royal Asiatic Society, And The Two Lithographed Texts of Teheran and Luchnow by Hermann Ethe. Oxford: Clarendon Press, 1908, 376 p.
8. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литератур. Избранные работы. Москва: Наука, 1972, 522 с.
9. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Том 3. Москва: Тип. "Красного календаря" А. Гатцука, 1914-1917, 468 с.
10. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы. Пер. с чешского И.С. Брагинский. Москва: Прогресс, 1970, 440 с.
11. بیگدلی، لطفعلی بیگ آذر، آتشکده. نیمه اول. مقدمه، فهرست و تعلیقات: سید جعفر شهیدی. تهران: محمدعلی علمی، ۱۳۳۷، ص ۶۴۲
12. ترجمه تفسیر طبری. مجلد سوم از هفت مجلد. بتصحیح و اهتمام حبیب یغمایی. تهران: انتشارات توس، ۱۳۵۶، ص ۵۴۸ تا ۸۲۲
13. تفسیر جامع: جمع آوری شده از تفسیر عیاشی و تفسیر منسوب به امام (ع) و کتب اخبار معتبره. به انضمام ترجمه تفسیر علی بن ابراهیم قمی. بقلم حاج سید ابراهیم بروجردی. تهران: انتشارات کتابخانه صدر، بی تا، ص ۴۸۶
14. زرین کوب، عبدالحسین. با کاروان حله. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۸، ص ۴۷۵
15. شیرانی، حافظ محمودخان. یوسف و زلیخای فردوسی. مترجم: شهریار نقوی. مجله سیمرخ، آبان ۱۳۵۵، شماره ۳، صص ۴۴-۱۴
16. صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. در ۵ جلد، جلد اول. تهران: فردوس، ۱۳۷۱، ص ۷۱۸
17. طبری، محمد بن جریر. تاریخ الامم و الملوک تاریخ. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد ۱. تهران، ۱۳۵۲، ص ۲۳۹
18. فردوسی. یوسف و زلیخا. به تصحیح و خط مرحوم آقا میرزا محمود ادیب شیرازی طاب ثراه. بمبئی: مطبعه مظفری، ۱۳۴۹، ص ۳۴۷
19. قزوینی، محمد. بیست مقاله. جلد دوم. تهران: کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۳۲، ص ۳۶۹
20. مولوی، آغا احمدعلی احمد. هفت آسمان: در تحقیق مثنوی و تعریف مثنوی گوینان فرسی. کلکته: مطبع بیست مشن پریس، ۱۸۷۳، ص ۱۷۶
21. میبدی، احمد بن محمد. کشف الاسرار و عدة الابرار، تفسیر ادبی عرفانی خواجه عبدالله انصاری. در دو جلد، جلد اول. تهران: اقبال، ۱۳۶۹، ص ۵۸۲
22. مینوی، مجتبی. فردوسی و شعر او. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۴، ص ۲۴۶
23. هدایت، رضاقلی خان. مجمع الفصحا. جلد ۱، بخش ۲. تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۱، ص ۷۲۷ تا ۱۶۶۲
24. یوسف و زلیخا. از تفسیر فارسی تربت جام. به کوشش دکتر پرویز ناتل خانلری. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۵، ص ۷۶

ИСТОЧНИКИ ПЕРВОЙ ПОЭМЫ «ЙУСУФ И ЗУЛЕЙХА» В ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ш.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в персоязычной литературе. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе Прекрасном в главах 37-50 «Бе-решит» в Торе и в 12-й суре Священного Корана. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям, но основной сюжет и мотивы притчи были сохранены и отражены в литературных произведениях. Первым произведением на данную тему в персоязычной литературе считается поэма «Йусуф и Зулейха», приписываемый знаменитому персидскому поэту X-XI вв. Фирдоуси. В настоящей статье исследованы первоисточники притч, данных в указанной поэме. Также эти притчи анализируются в сравнении с комментариями на суру «Йусуф».

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, Фирдоуси, первоисточники, тафсир, истраилият

THE PRIMARY SOURCES OF THE FIRST YUSUF AND ZULEIKHA MASNAWI IN PERSIAN LITERATURE

Sh.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The legend about Yusuf and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Persian literature. The basis of this theme was taken from the life story of Prophet Joseph, narrated in Torah (Genesis, 37-50) and the 12th surah of Holy Qur'an. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. Though, the main motifs were preserved and reflected in literary works. The first Yusuf and Zuleikha poem in Persian literature is the masnawi attributed to Ferdowsi, the famous Iranian poet of the X-XI centuries. This paper dedicated to research of the primary sources of parables narrated in this masnawi. Also these parables are analyzed in comparison with the commentaries on the surah Yusuf.

Keywords: Yusuf and Zuleikha, Ferdowsi, primary sources, tafsir, isra`iliyyat

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK**

Hüseynova R.H. Germanşünaslıqda zaman kateqoriyasının tədqiqi.....	5
Həbibova K.Ə. Nitqi təsirin təsnifatı, vasitələri və üslubları	12
Mürsəlov R.C. “2” say tərkibli frazeoloji vahidlərdə məna çalarları	18
Həsənova K.K. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin Dəminçihəsənli nahiyəsində olan bəzi toponomik adların etimoloji təhlili.....	23
Hacıyeva S. Q. Sual ədatlarının sinonimliyi	33

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Həsənova M.O. M.Ə.Sabir satiralarında tənqid hədəfləri.....	41
Əliyeva R. Ç. Əmaninin mənzum hekayətlərinin janr və mövzu özəllikləri	47

TARİX

Zeynalov İ.X. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində (Bakı Dövlət Universiteti) təlim-tərbiyə və partiya-siyasi işin vəziyyəti haqqında. Universitetdə şərqşünas kadrların hazırlanması.....	52
Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırılması vasitələri	63
Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin rolu və xidmətləri (XX əsrin 20-ci illəri)	72
Miroslav D., Lukaş R. Slovaklar və Azərbaycan XIX və XX əsrin əvvəllərində	81
Quliyev İ.Z. Qadınların hədis elmində rolu	91

Nəcəfova K.T.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Bizim millətçilər” adlı məqaləsində XIX-XX əsrin əvvəllərində Rusiya müsəlmanlarının dini haqlarının pozulması haqqında	97
Məmmədov A.B. Azərbaycanın 20-30-cu illər tarixşünaslığında tarixi demoqrafiya məsələləri.....	109
Məhərrəmov R.İ. İskidlərin ictimai quruluşu və iskid dövlətçiliyi problemi	117
Səfərov P.Ş. XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının Rusiya, İran, Türkiyə ilə regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığı: problemlər, maraqlar və ziddiyyətlər.....	129
Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Ağcabədi ərazisində erməni vandalizmi (1988-1994)	141
İslamova Z.R. V.Bakuninin “1796-cı il Persiya yürüşü” adlı əsərində Azərbaycan tarixinin bəzi məsələlərinin əksi.....	148
Ağalarzadə A.M. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin tunc-ilk dəmir dövrü əhalisinin əkinçilik təsərrüfatı.....	157
Əliyeva M.İ. Azərbaycan milli mətbəxi və erməni saxtakarlıqları haqqında.....	165
Cəfərova E.B. Şirvanşahlar dövlətinin orta əsr qalaları (Ümumi cəhətlər və xüsusiyyətlər)	172
Əliyeva K.G. Müasir dövrdə Azərbaycan qadınlarının bəzəkləri və zərgərliyin inkişafı	181
Kazımova H.Q. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli perspektivləri Rusiya federasiyası tarixçilərinin tədqiqatlarında.....	187

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Abdullayeva Ş.A. Farsdilli ədəbiyyatda ilk “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin qaynaqları	194
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Гусейнова Р.Г.	
Изучение категории времени в Германистике	5
Габибова К.А.	
Средство, приемы и классификация речевого воздействия.....	12
Мурсалов Р.Дж.	
Смысловые оттенки фразеологических единиц с числительным «2».....	18
Гасанова К.К..	
Этимологический анализ некоторых топономических имен в поле Думирчигасанлы «Книга подробной провинции Тифлиса».....	23
Гаджиева С.Г.	
Синонимия вопросительных частиц	33

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гасанова М.О.(Сараджылы)	
Объекты критики в сатирах Сабира.....	41
Алиева Р.Ч.	
Жанровые и тематические особенности поэтических рассказов М.Эмани.	47

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.	
О состоянии учебно-воспитательной и партийно-политической работы в Азгосуниверситете имени С.М.Кирова. Подготовка кадров востоковедов в Университете	52
Достиев Т.М.	
Средство освещения средневекового города Шамкир.....	63
Мамедов Н.З.	
Роль и заслуги Бакинского Государственного Университета в развитии Азербайджанской Государственности (20 годы XX века).....	72
Мирослав Д., Лукаш Р.	
Словаки и Азербайджан в XIX - начале XX веков	81
Гулиев И.З.	
Роль женщин в науке хадисов	91
Наджафова К.Т	
В статье Ахмед бек Агаева «Наши националисты» об ущемлении религиозных прав мусульман России в XIX- начале XX вв.....	97

Мамедов А.Б.	
Историко-демографические вопросы в историографии Азербайджана 20-30- х гг.	109
Магеррамов Р.И.	
Общественный строй и проблема скифской государственности	117
Сафаров П.Ш.	
Сотрудничество Азербайджанской Республики с Россией, Ираном, Турцией в рамках региональных и международных организаций в первой половине 90-х гг. XX века: проблемы, интересы и противоречии.....	129
Мамедов Н.Р.	
Армянский вандализм на территории Агджабединского района Азербайджанской Республики (1988-1994 гг.).....	141
Исламова З.Р.	
Некоторые вопросы истории Азербайджана в сочинении В.И.Бакуницы «Персидский поход в 1796 году»	148
Агаларзаде А.М.	
Земледелие юго-восточного региона Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа (этноархеологическое исследование).....	157
Алиева М.О.	
О фальсификации Азербайджанской традиционной кухни армянами	165
Джафарова Э.Б.	
Средневековые крепости государства Ширваншахов (общие черты и особенности)	172
Алиева К.Г.	
Ювелирные изделия Азербайджанских женщин и развитие ювелирного дела в современный период	181
Кязимова Х.Г.	
Перспективы урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта в исследованиях Российской историков	187

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Абдуллаева Ш.А.	
Источники первой поэмы «Йусуф и Зулейха» в первозычной литературе.....	194

CONTENS

LINGUISTICS

Huseynova R.H.	
The study of tense category in Germanic linguistics	5
Habibova K.A.	
Means, devices and classification of speech impact	12
Mursalov R.C.	
The state meander of “2” numeral structure of phraseologies units	18
Hasanova K.K.	
Etymological analysis of some topologic names in the Demirchihasani area of “Detailed book of the Tiflis province”	23
Hajiyeva S.Q.	
The interrogative particles synonymy	33

LITERATURE

Hasanova (Sarajli) M.Q.	
Objects of criticism in Sabir’s satires	41
Aliyeva R.Ch.	
Genre and thematic individuality of poetic stories of M.Emani.	47

HISTORY

Zeynalov I.Kh.	
The Decree by Cc of AK (B) 22 May 1948 - on the situation of teaching- education and party-political issues in the Azerbaijan State University (BSU) named after S.M.Kirov. The training of orientalist cadres at the University	52
Dostiyev T.M.	
Illumination equipments of medieval Shamkir	63
Mammadov N.Z.	
The role and merits of the Baku State University in the development of Azerbaijan Statehood (20 years of the twentieth century)	72
Miroslav D., Lukas R.	
Slovaks and Azerbaijan in 19th and early 20th century	81
Guliyev I.Z.	
The role of women in science of habits	91
Najafova K.T.	
About Akhmed bek Agaev’s article “Our Nationalist”, religious oppression of Muslims in Russian colonial regime at XIX- in beginning of XX centuries	97

Mammadov A.B.	
Historical demographic issues in the 20-30's historiography of Azerbaijan.....	109
Maharramov İ.R.	
The social structure of ischds and ischds statehood problems.....	117
Safarov P.Sh.	
Cooperation of the Azerbaijan Republic with Russia, Iran, Turkey within the framework of regional and international organizations in the first half of the 90s. XX century: problems, interests and contradictions	129
Mammadov N.R..	
Armenian vandalism on the territory of the Aqdjabedi region of the Republic of Azerbaijan (1988-1994).....	141
Islamova Z.R..	
Some issues of the historu of Azerbaijan in the work of V.I.Bakunina "Persian campaign in 1796".....	148
Aghalarzade A.M.	
Farming in thee economic life of thee Bronze-early Iron Age residents of the south-eastern region of Azerbaijan	157
Aliyeva M.I.	
About the Azerbaijan national cuisine and armenian frauds.....	165
Jafarova E.B.	
Medieval fortresses of the state of Shirvanshahs (Common features and features).....	172
Aliyeva K.G.	
Adornments of Azerbaijani women and development of jewelers in modern times.....	181
Kazimova H.Q.	
The perspectives of the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict in the researches of Russian historians.....	187

ORIENTAL STUDIES

Abdullayeva Sh.A.	
The primary sources of the first Yuzuf and Zuleikha masnawi in Persian literature	194